

پروفیسور نعن مللہف

سوز صنعتی نینگ گل تاجی - نوایی خمسی

سوز صنعتی نینگ گل تاجی - نوایی خمسی

پروفیسور نعن مللہف

امید بیانی اہتمامی بیلن

۱۳۹۸

www.cdp.uz ۱۳۹۸

مللہف نعن مرادیویچ (1.22.1922، تاشکنت — 1996) — ادبیات شناس، ترجمان. اوزبکستانده خدمت کورستگن فن اریایی (1973). فیلولوژی فنلری دوکتوری (1978)، پروفیسور (1980). تاشکنت پیداکوژی (معلم تعلیم و تربیلهش) انستیتوتینی توگتگن (1942). «قرداش خلقلر ادبیاتی» «حاضرگی اوزبک کلاسیک ادبیاتی» دیپارتمنتی مدیری (1965 — 1991). مللہف «اوزبک ادبیاتی تاریخی» (اؤرتہ مکتبلر اوچون، 1953 — 1972)، «اوزبک ادبیاتی تاریخی» (بیلیم یورتی و پیداکوژی انستیتوتلری اوچون، 1963 — 1965) کیی درسلیکلر مؤلفی. اساسی علمی تدقیقاتلری نوایی ایجادینی اؤرگنیش و ممتاز ادبیات بیلن خلق آغزدهکی ایجادینیگ اؤز ارا تأثیرینی تدقیق ایشیکه قره نیلگن» («اولوغ شاعر و متفکر»، 1969؛ «نوایی ایجادینیگ خلقچیل نگیزی»، 1973؛ «سوز صنعتی نینگ گل تاجی»، 1991 و باشقہلر). مللہف «ابوالقاسم فردوسی» (1962) مونوگرافیینی یازگن. صدرالدین عینی نینگ «قیسقچہ ترجمہ حالیم» اثرینی اوزبک تیلیگہ ترجمہ قیلگن. فردوسی شہنامہ سی نینگ 2 جلدن عبارت نثری ترجمہ سینی، مجلسی («قصہ سیف الملوک» داستانی)، نوایی (ریباعی، توپوق، عشقی) اثرلرینی نشرگہ تیارلگن. مللہف نوایی اثرلری نینگ روسچہ 10 جلدلی نشرینی (کپنچی و 10ینچی جلدلر، 1968) تیارلشده قتشگن. عالی اؤقوو یورتلری و اؤرتہ مکتبلر اوچون دستور و درسلیک کتابلری توزگن (1952 — 1974).

اوزبکستان ملی انسکلوپیدیسی، تاشکنت، م. 2005.

سۆز صنعتی نینگ گُل تاجی – نوایی خمسه سی

پروفیسور نتن ملله پف

سرپیل ۱۳۹۸

کتاب بېلگېلری

کتاب آتی: سۆز صنعتی نینگ گُل تاجی - نوایی خمسہ سی

یازووچی: پروفیسور نتن ملله پف

الفبا اؤزگرتیرووچی: امید بیانی

دیزاین: بولوت

ناشر: سرپل، میر علیشېر نوایی کتابخانه سی

سانی: ۵۰۰ نسخه

نشر ییلی: ۲۰۱۹ / ۱۳۹۸

اهداء

اوشبو كتابنى سرپل علمي - فرهنگي و سياسي كيشيلريدن
رحمتلى عبدالغفار بيانى روحلريگه كمال و ارادت بيلن تقديم
اپتهميز. چونكه، اولكهميزده بيرينچى قتله حضرت نوايى خمسهسى،
او كيشى نينگ اهممامى بيلن آفسيست شكلیده چاپ اپتيلگن همده
اوشبو رساله نينگ سيريل الفباسيده گي نسخهسى، رحمتلى
عبدالغفار بيانى آرقه لى ۱۹۹۵- بيل تاشكېنت كتاب مغازه سيدن
ساتيب آلينيب سرپل گه كېلتيريلگن. سونگ، امير عليشېر نوايى
كتابخانه سېگه تعلق تاپگن.

الهي كته ايم (رحمتلى عبدالغفار بيانى) نينگ روحي شاد -
خوشنود و ابدي ياتگن جايلى اوچماغ نينگ توريدن بولسين!

بِسْمِ اللّٰهِ الرَّحْمٰنِ الرَّحِیْمِ

مندرجه

- ۱ وطنمیزده ترقه تیلش اوچون قیسقچه معلومات
- ۳ کتاب حقیده بیر- ایکی آغیز سوز
- ۵ «حیرت الابرار»
- ۴۳ «فرهاد و شیرین»
- ۹۹ «لیلی و مجنون»
- ۱۳۸ «سبعه سیار»
- ۱۸۱ «سد اسکندری»

وطنمیزده ترقه تیلیش اوچون قیسقچه معلومات

شرق ادبیاتیده اینگ قیمتلی اثرلریدن بیری «خمسه» دیرکه، نظامی گنجوی، هجری ۵۳۶ – ۶۰۶ (میلادی ۱۱۴۱ – ۱۲۰۹) بیلگه تبنگ) بیرینچی بولیب «خمسه» یره تدی و خمسه یره تیش سنتی باشلیب، خمسه یازیش بوتون شرق ادبیاتیده بیر عنعنه و سنتگه آیله نیب قالدی. نظامی گنجوی دن سونگ، امیر خسرو دهلوی هجری ۶۵۱ – ۷۲۵ (میلادی ۱۲۵۳ – ۱۳۲۵) بیلگه تبنگ) سونگ ايسه مولانا نورالدین عبدالرحمن جامی (جامی نینگ «هفت اورنگ» ی - موضوع و تبمه لحاظدن) میلادی ۱۴۱۴ – ۱۴۹۲ یازیشدی لر. نظامی گنجوی و امیر خسرو دهلوی لر نینگ خمسه لری دري تیلیده یره تیلگن بولسه هم، آز مدت ایچیده بوتون شرق خلقیگه اولکن تاثیر کورسته باشله دی. آذربایجان و هندوستان اولکه لریدن اوتیب بوتون خراسان و ابران قلمرویده بولگن پیرلر، جمله دن، خراسان (حاضرگی افغانستان)، ابران و باشقه پیرلرگه ترقلگن.

تورک ادبیاتیده نوایی زمانیکه قدر، هیچ کیمسه «خمسه» یازمه گن، بلکه یازالمه گن ابدی. نوایی هجری ۸۸۸ میلادی ۱۴۸۲ نچی بیلده «خمسه» یازیشگه کیریب، ایگی بیلدن کورپراق، اوچ بیلدن آزرآق مدت ایچیده خمسه سینی توگندی.

حضرت نوایی خمسه سی قوییده گی بيش داستان: (۱) «حیرت الابرار» (۲) «فرهاد و شیرین» (۳) «لیلی و مجنون» (۴) «سبعه سیار» (۵) «سد اسکندری» دن عبارت بولگن.

میر علیشېر نوایې خمسه سی هجري ۹ ینچی (میلادي ۱۵ ینچی) عصر دن
 بویان، ادبیات علاقه مند لری تمانیدن سبویلیب - اوقیلیب کېلماقده. بیراق، عصر لر
 اوتیشی بیلن تیل اوزگريش حادثه سی آرقه لی سوز لر اوزگريب، بعضاً اېسه
 اېسکیریب باریشی بیلن نوایې اثر لری نینگ اوقیلیشی قینله شیب کیله یاتیب دیر.
 شولحاظدن، نوایې ایجاد یاتی نینگ قوله ی (آسان) اوزگنیلشی اوچون بویوک قلم
 اېگه لری، بیلیمدان و منتقد لر تمانیدن شرح لر یازیلگن و یازیلماقده دیر که، بو شرح لر
 یاردمی بیلن نوایې اثر لری نینگ اوزگنیلشی جوده ساده و آسان بولگن. شو
 جمله دن، پروفیسور نتن ملله پف نینگ «سوز صنعتی نینگ گل تاجی» ناملی اثری
 میلادي ۱۹۹۱ ینچی ییلده تاشکېنتده چاپ بولیب، نوایې مخلص لریگه تقدیم
 اېتیلگن اېدی. اوشبو کتاب («سوز صنعتی نینگ گل تاجی») نی سر پلده گی میر
 علیشېر نوایې کتابخانه سی رهبر لیگی مېنینگ اختیاریمگه قویدی. مېن بو اثر نی
 سیریل الفباسیدن افغانستانده رسماً مروج بولگن عرب الفباسیگه، حُرمتلی اُستادیم
 پوهنیار محمد یعقوب قره ش یاردمی بیلن اوزگرتیریب چاپ و نشرگه تیار قیلدیم.
 شونی هم ایتیش کېره که، حُرمتلی کانديد اکادمیسین دوکتور واحدي بو رساله نی
 اوقیب، اوز اصلاحي فکر و ملاحظه لرینی بیلدیرگن لر، شونینگ اوچون، صمیمی
 تشکر لریمنی حضور لریگه تقدیم قیله من.

حرمت بیلن امید بیانی

کتاب حقیده بیر- ایگی آغیز سؤز

پروفیسور نتن ملله‌ف یازکن اوشبو رساله («سؤز صنعتی نینگ گُل تاجی») یالغیزگینه نوایی خمسه‌سی نینگ شرحی بؤلمه‌ی، بلکه حضرت نوایی نینگ دنیا قره‌شی — فلسفی-سیاسی، اجتماعی-اقتصادی و ادبی-هنری قره‌شینی یاریتیشگه هم خدمت قیله‌دی. اوشبو اثرده حضرت نوایی نی بیر بویوک شاعر، مربی و دانشمند عین حالده بیر هومنیست (انسان‌پرور) و فیمنیست (خاتین-قیزلر حقوقی طرفداری) لرچه افاده‌لیدی. حضرت نوایی نینگ ایستک-آرزو و اینتیلیش‌لرینی یاریتیب، ایده‌آل نوایی نی گوده‌لنتیره‌دی.

نتن ملله‌ف نوایی خمسه‌سینی مقایسوی شکلده شرح و ایضاح‌لیدی. نوایی نینگ خمسه‌سی بیلن نظامی گنجوی و امیر خسرو دهلوی لر نینگ خمسه‌لرینی قیاس‌ل، سلف‌لری نینگ قولگه کیربتگن یوتوق و بار کمچیلیکلرینی آچیق‌ل، نوایی خمسه‌سینی یازمه ادبیات — معتبر تاریخی اثرلر همده خلق ایجادیاتی بیلن باغ‌لیدی. سلف‌لری نینگ خمسه‌لری بیلن نوایی خمسه‌سینی منطقی بیر شکلده قیاس‌ل، سلف‌لری تجربه‌لریدن بیترلیچه فایده‌لنوب خمسه یره‌تگن دهب، اوخشش رویداد و نُکنه‌لرینی ذکر اپتیب، اولرنینگ کمچیلیکلرینی هم خودی نوایی دپک ددپلیک (جسورلیک) بیلن یاریته‌دی و نوایی خمسه‌سینی مکمل و منطقی اپکنلیگینی بیان اپته‌دی. مثال صفتیده: بهرام گورنینگ اولیشی حقیده‌گی رویدادنی نظامی گنجوی و امیر خسرو دهلوی لر حکایه‌لری بیلن نوایی حکایه‌سینی قیاس‌له‌گنده، نوایی روایت قیلگنینی سلف‌لریدن کوره، منطقیراق و خلق ایشانچیگه موافقراق اپکنلیگینی تأکید‌لیدی.

پروفیسور نتن مللہبف یازگن اوشبو شرح، نوایی نینگ اؤز سۆز و فکری اېکنلیگینی یاریتیش اوچون، بیر موضوع و سوژه بیانی اوچون کۆپینچه نوایی نینگ خمسه سیدن پارچهلرنی آلیب کهلدهدی، و اؤزی نینگ شرحی بیلن نوایی خمسه سی بیر اېکنلیگی غایه سینی اېلگری سوره دی. بعضاً اېسه موضوعنی توغریراق آچیق و انیقلشتیریشی اوچون، نوایی نینگ باشقه اثرلریدن هم پارچهلرنی قوشیمچه شکلده کهلته ره دی. مثلاً، «سد اسکندری» داستانینی شرح و ایضاح بېره یاتگن اېکن، نوایی نینگ «تاریخ ملوک عجم» اثریده اسکندر حقیده گی معلوماتنی هم کیریتته دی.

یوقاریده آیتیب اؤتگنیمیزدېک، پروفیسور نتن مللہبف خمسه نینگ توپلنگن موادلری حقیده سۆزلشر اېکن، اونى یازمه ادبیات بیلن آغزه کی ادبیاتدن هم فایده لنگن لیگینی تأکیدلیدی. یازمه ادبیاتدن قؤلله ننگن اثرلر، اونینگ آیتیشیچه «...طبری، بلعمی، یاقوت، ثعالبی، و باشقه مؤلفلر نینگ اثرلری هم بؤلگن بؤلشی ممکن». و خلق ایجادیاتیدن اېسه خلق مقاللری و تعبیرلری، خلق قوشیقلری و خلق شعرلریدن قؤلله گن دېب مثاللر کهلته ره دی.

خلاصه قیلیب آیتگنده، نوایی خمسه سینی جوده ساده و روان همده منطقی، حقیقی و عامه فهم شکلده شرح و ایضاحلشگه اینتیلگن دیر.

حرمت بیلن امید بیانی

«حیرت الابرار»

«حیرت الابرار» («یخشی کیشیلرنینگ حیرتلنیشی») ژانر خصوصیتی و کمپوزی (ترکیبی) توزیلیشی جهتیدن «خمسه» نینگ باشقه داستانلریدن تویدن فرق قیلهدی. «حیرت الابرار» فلسفی-تعلیمی داستان دیر. بو اثریده نوایی فلسفی، اجتماعی-سیاسی دینی و اخلاقی-تعلیمی قره شلرینی بیان ایتیش، کیشیلرگه تعلیم و اوگیت بېریشنی اوز آلدیگه مقصد قیلیب قویهدی. عادتده بوندهی داستانده، کۆینچه، تمه بیرار واقعه سوژه سینی حکایه قیلیش اساسیده اېمس، بلکه یازووچی نینگ فکر-ملاحظه لری بیانی اساسیده یاریتيلهدی. بو حالت «حیرت الابرار» نینگ ژانریگه خاص ایکنیچی بیر خصوصیتنی وجودگه کېلتیرهدی، لیریک افاده نی، توصیف و تعریفی اساسی و ییتکچی افاده اصولیگه، اېپیک تصویرنی اېسه قوشیمچه و یاردمچی اصولگه ایلنتیرهدی. «حیرت الابرار» ده حیات، واقعلیک شاعر نینگ اېپیک، بیانی — حکایه سی اېمس، بلکه اونینگ فکر-ملاحظه لری، حس-تویغوسی و تعریف-توصیفی آرقه لی یاریتيلهدی. شو معناده «حیرت الابرار» لیریک-توصیفی داستان دیر. بیراق بو حالت اونده اېپیک تصویرنی، حکایه و مثللرنی مستثنی قیلیب قويمیدی. زیراکه، و. گ. بېلینسکی ایتگنیدېک، پائیزیبه (شعر) نینگ اوچ توری: «مستقل عنصرلر صفتیده، ایریم-ایریم موجود بولسه لر هم، لېکن علیحده اثرلرده کۆرینیش بېریب، اولر بیر-بیرلریدن کېسکین چېگره لر بیلن اجرلمه دیدلر. عکسینچه، اولر کۆپینچه آرهلش حالده اوچرهدیدلر...»^(۱).

«حیرت الابرار» نینگ بوندهی ژانر خصوصیتی اونینگ کمپوزیسیون

توزیلیشیننی هم بېلگیلیدی. «حیرت الابرار» نینگ هر بیر بابی مخصوص بیر

مسئله‌گه بغیشلنده‌دی. ۷۹۷۶ مصرعدن تشکیل تاپگن «حیرت‌الابرار» ۶۴ بابگه بولینگن. بولردن ۲۱ بابی — مقدمه، ۴۰ بابی — ۲۰ مقاله و ۲۰ حکایه همده مثل، سونگی اوچ بابی اېسه، داستان‌نینگ خاتمه‌سی‌دیر. داستان‌نینگ اساسینی ۲۰ مقاله تشکیل اېته‌دی، حکایه و مثلر اېسه علاوه طرزیده بېریله‌دی.

مقدمه خدا، پیغمبر و خلیفه‌لر حقیده‌گی عنعنوی قسملردن تشقیری نظامی گنجوی، امیر خسرو دهلوی و عبدالرحمن جامی‌لرگه بغیشلنگن بابلرنی، سلطان حسین بایقرا مدحی، سوز تعریفی، سوزنینگ معناسی، کونگیل تعریفی و باشقه بابلرنی اوز ایچیگه آله‌دی.

مقاله‌لر و اولرگه علاوه قیلینگن حکایه همده مثلرنینگ سپره‌سی اېسه قوییده‌گیچه:

1. ایمان حقیده. علاوه — سلطان بایزید بسطامی حکایه‌سی.
2. اسلام دینی باییده. علاوه — ابراهیم ادهم حکایه‌سی.
3. سلاطین (سلطانلر) باییده. شاه غازی حکایه‌سی.
4. ریایی خرقه‌پوشلر (شیخلر) سلوکیده. علاوه — خواجه عبدالله انصاری حقیده.
5. کرم و صفیده. علاوه — حاتم طایی حکایه‌سی.
6. آداب حقیده. علاوه — نوشیروان حکایه‌سی.
7. قناعت باییده. علاوه — قانع و طمعگر حکایه‌سی.
8. وفا حقیده. علاوه — ایگی وفادار یار حکایه‌سی.
9. عشق اؤتی تعریفیده. علاوه — شیخ فخرالدین عراقی حکایه‌سی.
10. راستلیک تعریفیده. علاوه — شهر و درّاج مثلی.

11. علم حقیده. علاوه — امام فخرالدین رازی حکایه‌سی.
12. قلم و قلم اهلی حقیده. علاوه — یاقوت مستعصمی حکایه‌سی.
13. سحابدبک نفع رسانلر باییده. علاوه — ایوب حکایه‌سی.
14. فلکدن شکایت. علاوه — اسکندر حکایه‌سی.
15. می خورلر حقیده. علاوه — یهودی رند حکایه‌سی.
16. خودنمالر حقیده. علاوه — عبدالله مبارک حکایه‌سی.
17. طبیعت تصویریده. علاوه — امام زین‌العابدین حکایه‌سی.
18. فلک غمخانه‌سیده. علاوه — چین گوزله‌لی حکایه‌سی.
19. خراسان تعریفیده. علاوه — بهرام حکایه‌سی.
20. بدیع‌الزمان میرزا تعریفیده. علاوه — خواجه محمد پارسا حکایه‌سی.

«حیرت‌الابرار» نینگ اوچ کمپوزی (تصنیفی) زنجیری بار:

الف) داستان‌نینگ عمومی کمپوزی؛

ب) مقاله‌لر نینگ کمپوزی؛

ج) حکایه و مثللر کمپوزی؛

«حیرت‌الابرار» غایوی مضمونی، بابلر نینگ اؤز ارا غایوی باغلیب

باریشی، بیریدن ایگینیچی بیرین نینگ کبلیب چیقیشی، تکاملشوی و خصوصاً

باش قهرمان شاعر و متفکر نوایی سیماسی بیلن عمومی، یگانه کمپوزی زنجیریگه

ایگه‌دیر. بو جهتدن قره‌گنده حتی داستان‌نینگ عنعوی مقدمه‌سی بولگن حمد،

مناجات و نعتلر هم اونینگ اساسی بابلری — مقاله‌لری بیلن معلوم درجه‌ده عضوی

باغله‌دی. چونکه، اولرده هم داستان‌نینگ مقاله‌لریده بیتکچی بؤلگن هومنیزم (انسان‌پرورلیک)، خلق‌پرورلیک، معرفت‌پرورلیک و دیدکتیک (تعلیمی) مشاهدله‌رنینگ کورتکلری بار. مثال اوچون تۆرتینچی مناجات‌نینگ قوییده‌گی مصرعلرینی آله‌یلیک:

... لطف و کرم گنجینی نبتکونگ دورور؟
کیم‌گه عطا و کرم ابتکونگ دورور؟
بیر نېچه محتاج و اسیر و گدا؟
یوزلری سیلی‌یی گنه‌دین قرا...
خوان انگه یایغیل‌که ابرور مشتهی،
توق بیمس، اریپسه بؤلور ممتلی...
انسب انگه لقمه‌که اول آچ ابرور،
اولی انگه تون‌که یلنغاچ ابرور...

بو مصرعلرده نوایی بېوه-بېچاره‌لرنینگ، آچ-یلنغاچلرنینگ احوالیگه اچینیب، اولرنینگ آسوده بولیشلرینی آرزو قیله‌دی. نوایی، امیر خسرو دهلوی، مولانا عبدالرحمن جامی، سوز و کونگیل تعریفیگه دایر مقدمه بابلر اېسه داستان‌نینگ اساسی قسمی بیلن بېواسطه و عضوی باغله‌دی. مقاله‌لر اؤز ایچکی کمپوزیگه اېگه بولیب، اولرگه علاوه قیلینگن مستقل کمپوزلی حکایه و مثلر مقاله‌لرنینگ، شو بیلن بیرگه داستان‌نینگ عمومی کمپوزینی (ترکیبینی) تولدیره‌دی و تکامللشتیره‌دی.

«حیرت الابرار» متفکر، دانشمند و مربی شاعریننگ داستانی دیر. بو داستانه نوایی نینگ تورلی-تومن مثلرگه دایر فکر-ملاحظه لری بیان اپتیلگن. داستان نینگ بابلریده یاربتیلگن مثللرنی شرطلی روشده اوچ تورکومگه – فلسفی، اجتماعی-سیاسی و اخلاقی-تعلیمی مثلرگه اجره تیش ممکن.

بارلیق و الهیات، انسان و اونینگ اوزلیگی، دین، تصوف و باشقه مثلر نوایی فلسفی-قره شلری نینگ اساسی مثلر دایره سینی تشکیل اېته دی. بو مثلر «حیرت الابرار» ده هم معلوم درجه ده اوز اؤرنی و افاده سینی تاپگن.

نوایی اؤرته عصرده، اسلام حکمران مفکوره بؤلگن بیر شرایطده یشه دی. شونگه کوره هم نوایی نینگ فلسفی قره شلری نهایتده مرکب و ضدیتلی دیر. نوایی ایریم مادیات عنصرلریگه قره مه ی، طبیعت و جمعیت حادثه لرینی ایده آلیستلرچه مشاهده اېته دی، خدا و دین نی اعتراف قیله دی. لېکن شونگه قره مه ی او اؤزی نینگ هومنینم مشاهده سی و خلق پرورلیک اینتیلیشی بیلن یشه گن محیطی فلسفی قره شلری سوبه سیدن یوقاری کؤتریلده دی، ترقی پرور اولوغ متفکر صفتیده گوده لنده دی.

نوایی نینگ فکرچیجه، الهیات – خدا بوتون بارلیق نینگ یگانه مایه سی دیر. اول باشلب یالغیز خدانینگ اؤزیدن بؤلک باشقه هېچ کیم و هېچ نرسه بؤلمه گن. خدا حدسیز کوچ-قدرت و صلاحیت امکانیتلرگه اېگه بؤلگن. بیراق حلی او اؤز-اؤزیده اېدی. خدا اؤز کوچ-قدرتی و امکانیتلرینی نمایش اېتیب، بوتون بارلیقنی یره ته دی. بو بارلیق خودی بیر آیینه بؤلیب، اونده الهیات ظهور اېتگن:

نی بۆلوب اۆلده بدایت سنگه،
نی کپلیب آخرده نهایت سنگه.
اۆل اوزونگ، آخر و مابین اوزونگ،
بارچهغه خالق، باربغه عین اوزونگ.

شوندهی قیلیب، نوایی بیر تماندن، بارلیقنی اعتراف قیلهدی، ایکنیچی
تماندن، اونی الهی لشتیرهدی. بوندهی دنیا قرهش فلسفهده فانتزم، دپب یوربتیلهدی.
نوایی فانتزمی بارلیقنی الهیاتلشتیریشگه، ایده آلیستیک (ارمان گرالیک)
ماهیتیکه قرهمهی، موجود عالمگه، خصوصاً، انسانگه صمیمی محبت بیلن
یاندیشهوی، انسان و اونینگ فعالیتیکه خوشبینلیک قرهشی جهتیدن کتّه اهمیتگه
اېگه اېدی. چونکه نوایی بارلیقنی انکار اېتووچی خطالرگه و اونی رد قیلووچی
سؤره گنلرگه قرشی بارلیقنی اعتراف قیلیبگینه قالمهی، بلکه اونی سپویشگه،
اونی یخشیلشگه، انسان نینگ بخت-سعادت و اوچون کوره شگه اینتیلر و کیشیلرنی
شونگه یوللر اېدی.

انسان بوتون بارلیق نینگ کورکی و شرفی دیر. عالم نینگ عالم بۆلیب
وجودگه کپلیشیدن غرض هم منه شو انسان دیر:

مونچه غرایبکه مثال ایله دینگ،
بارچهنی مرآت جمال ایله دینگ.
گنجینگ ارا نقد فراوان اېدی،
لېک باریدین غرض انسان اېدی...
کانی و حیوانی، اگر خود نبات،
هر بیرى بیر گوهر عالی صفات.

بارچه‌سینی گرچه لطیف آیله‌دینگ،

بارچه‌دین انسان‌نی شریف آیله‌دینگ.

انسان‌نینگ بخت-سعادت‌ی اوچون، کمالات‌ی اوچون کوره‌ش «حیرت

الابرار» نینگ اساسی یپتکچی غایه‌سی دیر.

بارلیق و الهیات مسئله‌سی نوایی نینگ خصوصاً، «لسان الطیر» فلسفی

داستانیده کینگ یاریتیلهدی، شاعر اؤزی نینگ فکر-ملاحظه‌لرینی رواج‌لنتیره‌دی،

تکامل‌لشتیره‌دی.

نوایی دین‌نی اعتراف اېته‌دی، اسلام و ایمان شرط‌لرینی تعریف و توصیف

قیله‌دی، تصوف نینگ بها‌والدین نقشبند و خواجه عبیدالله احرار کبی بیریک

نماینده‌لرینی مدح قیله‌دی. نوایی دېک اؤرته عصر متفکری اوچون بو طبیعی بیر

حالت اېدی. بیراق نوایی نینگ دین و تصوف عکس‌العملیگه تنقیدی یانده‌شیشی،

خصوصاً، جاهل، انصاف‌سیز و حيله‌کار دین-شریعت ربایی پیشوالرینی، شیخ-

زاهدلرینی فاش اېتیشی غایتده ایجابی اهمیتگه اېگه اېدی. نوایی انسان‌نی اېزب-

تلاوچی، اونی جهالت و نادانلیک کلفتیگه یپتکلاوچی جنت وعده‌لری بیلن اوره‌ب،

دوزخ قیناقلری بیلن دهشت سالووچی ربایی روحانیلرینی، متصوفلرینی قتیق

قره‌لیدی، هجو قمچیسی بیلن سبه‌لیدی. بو جهتدن اینیقسه «حیرت الابرار» نینگ

تورتینچی مقاله‌سی — «خرقه‌پوش شیخلر...» دقتگه سزاواردیر. نوایی بو مقاله‌ده

خرقه‌پوش شیخلر نینگ تشقی قیافه‌سینی هم، کرده‌لری و فعل-اطوارینی هم

اُستالیک بیلن تصویرلب، اولرینی شرمندهُ شرمسار قیله‌دی. شیخ خرقه‌سی نینگ

ایپی مکر رشته‌سی بؤلسه، یبلکه‌سیده‌گی بخیه نحس یولدوزی، چادرشبی یالغان

تانگ، عصاسی حيله‌کارلیک اوی نینگ ستونی، طمع‌گرلیک کبمه‌سی نینگ

اېشكه گى... سقالى كيشىنى كولدیره دى، او اېچكيدېك اېگرى ياغاچكه چىقسه- ده، بىراق اېچكى (اويينده) اوغرىنى توتىب بېره دى، شىخ اېسه اوڭرى اوغرى. شىخ بنگى و بنگ (مخدره ماده) اونىنگ يانيدن ارمىدى. سىرتى تازهدېك، اېچى افلاس، تشى آزاده، اېچى اخلاطخانه... كۆيلگىگه مشك سېپىگن، لېكن قلىبده ايت اولىب سه سىگن... او ذكر توشىب فيل دېپسینه دى، نفس آلدیده قفسده گى حيواندېك خوار و ذليل. بونده كيشىگه دؤزخ اوتى هم حىف، بىراق شو حالده او اوڭرى خضر و نبى دېب كورسته دى... خانقاه فسق-فساد مسكنى. او مرید اولیدی، بىرىنى خلوت نشین قىلسه، ينه بىرىنى زورلىك بىلن عزلتگه چىكىنتيره دى. مریدلرى هم اوڭرىدېك نادان و آلدەمچى، واقعه چى اونگه يالغان توشىنى سؤزلىدى، شىخ اېسه اونى يالغان سؤزلر بىلن تعبیر قىلىب بېره دى... افسوسكه، بونده شىخلىر آبرو-اعتبار قازانيب، حتى شىخلىرىنى هم اورەب مرید قىلە دىلر، انعام و تحفه گه، مال-مُلکكه اېگه بۆله دىلر.

بو اېل اېرور بارچه ياماندين-يامان،

كىمكه يوق آندين يامان، آندين يامان.

نوایى بونده حيله كار ربايى شىخ-زاهدلر بىلن بىرگه ترك دنياچى بدبين شىخ-زاهدلر نىنگ سرلرىنى هم فاش قىلە دى، اولر خام خيال بىلن اوڭرىنى هم، اوڭرىنى هم خراب قىلە دىلر، دېدى.

خانقاهلر تابهاره كۆپه يىب بارگن، شىخلىرىنىنگ نفوذى آرتگن فېودال جمعيت شرايطيده نوایى نىنگ شىخ-زاهدلرنى ددليلك (جسورلىك) و كېسكىنلىك بىلن فاش اېتیشى غايتده كته مترقى اهميتگه اېگه اېدى. نوایى كيشىلرنى خانقاهلر

توزاغیدن قوتقزیشگه اینتیلر و حيله کار، بدبین شیخ-زاهدلرگه قرشی اولرنینگ غضب و نفرتلرینی کوچه ییتیرر ابدی .

نوایی نینگ بارلیق و الهیاتگه دایر قره شی، دین و تصوفگه مناسبتی، قیسقچه، شونده ی ابدی .

نوایی باشقه اثرلریده بؤلگن کبی «حیرت الابرار» ده هم یشه گن دوری نینگ اجتماعی-سیاسی مسئله لرگه کینگ اؤرین بهره دی. او ۱۵- عصر نینگ حقیقی حیات لوحه لرینی تصویرلیدی، فبودال-کلپریکل (محلی-روحانیلر حکومتی) محیط نینگ ایریم علتلرینی ددیللیک بیلن تنقید قیله دی، خلق نینگ آرزو-ارمانلرینی کویلیدی، تورلی اجتماعی طبقه لرنی تعریف و توصیف اهنه دی، اولرنی بیر-بیریگه چاغیشتیره دی، قره مه-قرشی یاکه تبنگ قویه دی، بیرلرینی آلقیشلیدی، بیرلرینی تنقید قیله دی، بیرلرینی فضل-کمالاتلرینی رواجلنتیریشگه، بیرلرینی خطا و خطر یولیدن، تورلی نقصانلردن قوتیلیب توغری یؤلگه توشیشگه اونده یدی، بیرلرگه تبسم، بیرلرگه قهر و غضب قیله دی. شاعر اولرنینگ شکل-شمایللرینی، فعل-اطوار، مقصد و مدعا، ذوقی یاکه غضبینی یاریتیشده صنعتکارلیک مهارتینی ایشگه ساله دی، مبالغه و اوخشه تیش، کنایه و استعاره تضاد و تدریج کبی ادبی اصول همده بدیعی تیل واسطه لریدن فایده لهنه دی.

توغری، نوایی اجتماعی-سیاسی حیات واقعه لری تحلیلی و تعریفیده، پروفیسور واحد زاهدوف تکرار-تکرار آیتگنیدپک، جمعیت نینگ مادی حیات شرایطلرینی، ایشلب چیقیش مناسبتلرینی اساس قیلیب آلمیدی، جمعیت اعضالرینی صنفلرگه اېمس، بلکه «یخشی» و «یمان» لرگه اجره ته دی. بیراق اېنگ

مهمی و بیتکچیسسی شونده‌که، نوایی اجتماعی-سیاسی حیات واقعه‌لرینی اولوغ هومنیست (خلق‌پرور) و پیشقدم معرفت‌پرور متفکر صفتیده یارتیشگه، ایل-یورت‌نینگ منفعت‌لرینی حمایه قیلش اساسیده یارتیشگه اینتیلهدی. بو بیلن او ۱۵-عصر قابیغیده قالب کبتمیدی، بلکه دورلرگه منسوب و منظور بولیب قالدی. «حیرت‌الابرار» ده‌گی:

آدمی ابرسنگ دېمه‌گیل آدمی،

آنی که یوق خلق غمیدین غمی.

بیتی نوایی‌نینگ بوتون فعالیتی و ایجادیاتی اوچون بیتکچی بیر شعار بولیب قالدی. نوایی انساننی سپوهدی، اونینگ حق-حقوق‌لرینی حمایه قیلهدی و بخت-سعادت‌ی اوچون کوره‌شه‌دی. نوایی سپوگن انسان یره‌مس خصلت و علت‌لردن مصفا، فاضل و کامل‌دیر. او محنتکش ایجادکار، اؤز ایش-کؤچینی، لوازیمینی مکمل اېگله‌گن، محنتی و ذکاوتی، فعالیتی و اینتیلیش‌لری بیلن خوارزم شاهینی لال اېتگن عالم فخرالدین رازی و باشقه‌لر شونده‌ی انسان جمله‌سیدن‌دیر. نوایی برچه‌نینگ شونده‌ی انسان بولیشینی ایسته‌یدی.

بیراق نوایی یشه‌گن محیط‌تورلی-تومن قره‌مه-قرشیلک و حق‌سزلیکلر بیلن تولیب تاشگن اېدی، ظلم و جهالت، خودبینلیک و معیشت‌پرستلیک، خصومت و عداوت اوج‌آلگن اېدی، محنت‌اهل‌لری آچ-یلنغاچ، معرفت‌نماینده‌لری خوار-زار، شاعر‌نینگ آرزو-ارمان‌لری یشه‌گن محیط‌نینگ علت‌لریگه توقنش کبلیب، اونینگ آلملی، قیغولی مصرعلرینی وجودگه کبلتیره‌دی. بیراق شاعر چپ‌کینمیدی، او اؤشه علت‌لرینی هجوم‌کارلیک بیلن تنقید قیلشگه کیره‌دی، اولرنی هجو قمچیسسی

بیلن سبه‌لیدی، حیاتی، محیطنی توزه‌تیش، یخشیش یوللرینی ایزله‌ی باشلیدی
(۲)

عشرت‌پرست پادشاه بهرام آوگه چیقیب بیر قیشلاقه کبلیب قاله‌دی.
قیشلاق خراب، بهرام توشگن منزلی اِسسه ویرانه و مونگلی (قیغولی):

چاتمه دېمه، هجر قرا شامی دې،
ظلم و تعب قوشلری نینگ دامی دې.
عاشق‌لر کونگلی اوییدېک بیقوغ،
تیرلری هر طرف‌دین چیقوغ...
برچه یلنگ — حادثه تاراجیدین،
برچه نگون ظلم ایلگی کاجیدین.

بو منظره اونلب قیشلاق‌لر نینگ، مینگلب کلبه‌لر نینگ تیپیک منظره‌سی
ابدی.

جسمانی محنت اهللری — دهقانلر، چارواچی و کاسب-هنرمندلر گینه
ایمس، بلکه علم-معرفت اهللری نینگ هم احوالی جوده مشکل ابدی. مدرسه
طلبه‌لری نینگ احوالی ینه‌ده اینچلی و مونگلی (قیغولی) ابدی. منه، مسافر طلبه
احوالی نینگ عملی تصویر:

ظلم دورور اوشبوکه بیر ناتوان،
علم تیلب شهری دین اولغهی روان.
عین فلاکت‌دین ایاغی یلنگ،
تونی یوقی دین تنی داغی یلنگ...
خلق کوپ و یوق، بیر یاری ایننگ،

کوزدین اوچوب شهر و دیاری ایننگ .
 کؤچه کؤپ و ابو کؤپ و بازار هم ،
 بیلمهیین اولکیم ، قیان اورغهی قدم ...
 سیر ایتیب آقشامغچه بی توشهیی ،
 چون بؤلوب آقشام توتوبان گوشهیی .
 ضعف ایله هوشی اؤزی گه کبلهیین ،
 تانگغچه اویقو کؤزی گه کبلهیین ...
 نی تاپیلیب کوندوز ایننگ مسکنی ،
 نی بیلینیب کپچه ایننگ مأمنی ...
 بؤیله غم و محنتِ دوران چپکیب ،
 اؤن و اؤن بپش بیل یوگوروب ، جان چپکیب .
 بعضی اؤلوب ، بعضی ایتیب هر طرف ،
 بعضی ایتیب داعیه سین بر طرف ...
 اهورولوبان دایره ماه و سال ،
 ظاهر اؤلوب بیر - ایکی صاحب کمال ...

نی - نی مشقتلر بیلن علم آلگن عالم نینگ احوالی و استقبالی اونینگ
 طلبه لیک دوریدن دپیرلی فرق قیلمس ایدی .

دربار اهللری ، امیر - عملدار ، قاضی و مفتیلر ايسه ظلم - زورلیک بیلن
 مال - دنیا آرتیرر ، عیش - عشرت ، حضور - حلاوت بیلن حیات کپچیرر ایدیلر . منه ،
 ظالم و جاهل فبودال حکمران نینگ سرایی منظره سی ، دربار اهللری نینگ کرده لری
 و فعالیتی :

... بزملر مهیا بؤلگن جنت باغیدپک او قصرنینگ زینتی نیمه دن وجودگه کپلگن؟ .. پرده لری ایپی ابل نینگ جانیدن، لعلی و قیزیل بوياغی اولوس نینگ قانیدن. قویاش توسلی نقشدر ابل مالی بیلن زهرلنگن، ابل نینگ دُر و لعلی بیلن گوهرلنگن. خشتینی مسجدنی بوزیب آلیب کپلگن، تاشینی ابل نینگ قبرستانیدن... شاه شونده ی جاییده شاهانه عیش - عشرت سوره سن... یریم تونگچه شونده ی عیش - عشرت قوره سن. بو احوالینگه قدح قان ییغلیدی، شمع کویب، کوز یاشی توکه دی (شمع نینگ ابریب آقیشی)، خوراز کوکه فغان قیله دی (تانگ آتیب، خوراز قیچقیره دی)... بزمدگی قری هم، ییگیت هم هر بیر بیر تپله ایتگه ایلنه دی... مست - آستلیکدن چرچب اولیککه اوخشب ییقیلیب یپتیب قالدی. تانگ آته دی. بیراق شاه و اونینگ عملدارلری اویقوده. اویقو کوزلریدن اوزاقلشگچ، هر بیر بیر ظلم بیلن مشغول بوله دی. اوزلری نینگ عیش - عشرت اسبابی مهیا بولیب، ینه بزم باشلنه دی... هر کونی تونگچه بو یامانلیک دوام ایتهدی، تانگه قدر غفلت حاکم بوله دی...

قاضی اِسَه:

اول ابرور کاتب دارالقضا،
 ایش انگه ناشرعیغه بپر مک رضا.
 شاهد عادل انگه یالغان تانوق،
 تهمت ابرگره درم آلغان تانوق...
 ناحق اوچون یازیب اوزون ماجرا،
 اوز یوزیدپک صفحه نی ایلب قرا.
 بارچه خیانتنی دیانت بیلیم،

بارچه دیانته خیانت قیلیب...

خوشه اوزوم کیم، کیشی رشوت دپسه،

کوبدوروبان باغینی جنت اېسه...

مفتی قاضیدن قالیشمیدی. اوزبگه بیران فایده لی بولسه هر قندهی ناحق

ایشگه فاتحه، تهمتگه فتوا بهره دی. دپو صفت دپوان عاملی — سالیق بیغووچی

عملدار قیبرگه باریب توشسه، او پېرنینگ تینچلیگینی بوزه دی، دهقانلرنینگ اوی-

جایینی ایاق آستی قیلیب، فسق بیلن شغللنه دی، مال-جانیکه قصد قیله دی:

بیری ینه عامل دپوان بولوب،

دپو انینگ اعمالیده حیران بولوب.

چرخ اېتیبان اسم عملدار انگه،

بهره قیلیب اوشبو عمل دار انگه.

قیسی ولایتغه که عزم ایله بان،

اېل حرم و باغیده بزم ایله بان...

چه دهغی تخم ارپه سینی آتی یېب،

اویده تاووغلرنی سوروک تاتی یېب.

حاصل اوشول اویگه بلا داریبان،

قیسی بلا، بلکه و با داریبان...

خُلص، منصبدارلرنینگ ایشی ییل کی ساوورماق، اؤت کی

کوبدیرماق دیر... عادتی — قتل اېتیش، هر بیر توکی — اولیم تامیری دیر... اولر

شوندهی توین (پست) که، ایت بیلن همسایه، یوق، بلکه ایت اولرنینگ آلدیده

انسان دیر... و باشقه لر.

شو طریقہ نوایی یشہ گن محیطی نینگ اجتماعی-سیاسی واقعلیکلرینی راستگؤیلک بیلن تصویرلیدی، علتلرینی آشکار ایتهدی، حقیقی تنقیدی منظره لر، تصویرلر یره تدهدی. بیراق او محیط نینگ کپسکین قره مه-قرشیلکلی ظلم و قباحتری اصل سببلرینی تاپالمیدی، فبودال جمعیت نینگ اجتماعی-اقتصادی نگیزلرینی سقله گن حالده بو جمعیتنی توزه تیش، اونینگ علتلرینی یوقاتیش ممکن، دپب او یلیدی. بونگه او کیشیلر نینگ خُلُق - اطوارینی تربیه لش و عدالتلی پادشاه باشلیق مرکز لشگن دولتنی وجودگه کپلتیریش آرقه لی ابریشیش ممکن، دپب اثباتلیدی. شو روشده نوایی ملاحظه کار و قانونی لیک صفتیده گوده لنه دی. «حیرت الابرار» نینگ اوچینچی بابی — «سلاطین باییده...» مخصوص شو مسئله گه بعیشلنه دی، باشقه بابلرده هم بو مسئله سلماقلی اؤربن توته دی.

نوایی ایتگنیدپک، خدا شاهلیکنی عطا قیلگن کیشی هم اصلیده عادی

بیر بنده دیر:

بیل، مونی کیم، سپن داغی بیر بنده سپن،
 کؤپره گیدین عاجز و افگنده سپن.
 ابرمس آلر توفراغ و سپن نور پاک،
 خلقت آلرغه و سپنگه تیره خاک...

دولت باشلیغی عادل، عاقل، عارف و ابل-یورتگه غم خور بولیشی لازم:

بؤلدی رعیت گله و سپن شبان،
 اول شجر مُثمر و سپن باغبان.
 قؤنی شبان آسره مسه آی و بیل،
 آچ بؤریلر طعمه سی دور باری بیل...

بۆرینی داغی گله دین دور قیل،

سوو بېربیان باغنی معمور قیل... .

نوایی تعبیریچه، پادشاه و اونینگ امیر- عملدارلری ایکی توری:
«یخشی» (عادل، عارف) و «یمان» (ظالم، جاهل) بولیشی ممکن. عادل و عارف
پادشاهلرنی، امیر- عملدارنی مقته گن. توغریراغی، اوشنده کیشیلرنی آرزو قیلگن
نوایی، ظالم و جاهل پادشاهلرنی، امیر- عملدارنی قتیق تنقید قیلدی، قره لیدی.
مملکت و خلق نینگ تقدیرینی اولرنینگ فعالیتی و خط- حرکتی عاقبتیگه باغلیدی:

شاهکه ایش عدل ایله بنیاد اېتر،

عدل بوزوق مُلکنی آباد اېتر.

کافرِ عادل اُنی آباد اېتیب،

مؤمنِ ظالم اُنی برباد اېتیب... .

ظالم و جاهل پادشاهلر ظلم و جهالت یولیدن قیتیشلری و عادل بولیشلری

ممکن:

ظلمنی ترک ایله و داد ایله گیل،

مرگ کونیدین داغی یاد ایله گیل... .

سهو اونگه دې عذر، توهُم بیله،

ظلمدین اېت توپه تظلم بیله.

کیمنی که بېدادینگ اېتیب دور اسیر،

بۆل انگه عدل ایلگی بیله دستگیر... .

آوگه چیقیب، دهقان نینگ خرابه کلبه سیگه مهمان بۆلگن بهرام بو

خرابه لیک نینگ سببینی سوره گنده، دهقان:

دېدی: بورون یخشی اېدی حالیمیز،
ظلم خراب آیلهدی احوالیمیز.
شاه اولوس حالیدین آگاه اېمس،
جز می و مطرب انکه دلخواه اېمس.
خیلی آچیان طمع آغزینی کېنگ،
ایله دیلر مُلکنی پېر بیرله تېنگ...

دېب جواب پېرگن اېدی. دهقان نینگ سوزلری بهرام نینگ کوزینی آچه دی، او مست-
الستلیکدن، عیش-عشرتدن واز کېچه دی، عدالت بیلن مملکت ایشلرینی
باشقره دی. او قیشلاق آباد، باغ-بوستان بیر جایگه ایلنه دی. نوایی نینگ عملی
مقصدی هم منه شو اېدی. نوایی یشه گن دورده فېودال اوز ارا اختلافلر،
عکس العمللر مملکت نینگ سیاسی حاکمیتینی ضعیفلشتیریب بارماقده، اقتصادی
و مدنی حیاتگه کتّه ضرر کېلتیرماقده اېدی. دولت باشلیغی سلطان حسین بايقرا
عیش-عشرت و دربار فتنه لریگه گرفتار بولیب بارماقده اېدی. نوایی
حکمرانلیگی نینگ خصوصاً، دستلکی بیللریده مملکت نینگ سیاسی حاکمیتینی
مستحکملش، اقتصادی و مدنی تینی رواجلنتیریشده گی کتّه خدمت لر قیلگن سلطان
حسین بايقرانی عیش-عشرت گردا بیدن، دربار فتنه لری گردا بیدن آلیب چیقیشگه
اینتیلر و اونینگ فعالیتیگه کتّه امیدلر بیلن کوز توتر اېدی. نوایی شو ایستک-
آرزو بیلن «حیرت الابرار» ده سلطان حسین بايقرانی مدح ایتیب گینه قالمه ی، بلکه
«شاه غازی» حکایه سیده اونینگ ایده آللشتیریلگن سیماسینی هم یرته دی.

شاه غازی تختگه چپقه دی. او:

عدل اېشىگين اېلگه كشاد ايله دى،
تخت اوزه اولتيردى و داد ايله دى.
توزدى بوزوقلرنى عمارت بيله،
ظلمنى دفع اېتى عدالت بيله... .

شونده بير بېوه كمپير: «سېن مېنينگ اوغلىمنى جنگده اولديريب
يوباردينگ، سېنده قان حقيم بار»، دېب عرضگه كېله دى. شاه بيلن كمپير قاضى
الديگه باره ديلىر. قاضى كمپير قانگه قان آلماقچى بولسه «پادشاهنى اولديريشى
يا بولمسه شاه اونى راضى قيليشى كېره ك»، دېب حكم چيقره دى. شاه بونينگه
سيرتmaq ساليب، كمپيرينگ قولگه بېره دى، اياغى آستېگه تنگه توكه دى و:

دېدى: قصاص ايله سنگ آينگده باش،
سيمنى آل، گر غرضينگ دور معاش.
مېن اېديم اول امرده بې اختيار،
هر نې سېن اېتسنگ منگه نې اختيار.

كمپير شاهينگ عادلليگىنى كوريب، خورسند بوله دى، اونينگ قانيدن
كېچيب، آلتين - كوموشنى آليب، «زال زر» (طلا كمپير) دېب نام چيقره دى. نو ايبى
سلطان حسين بايقرا و برچه بايقرالرينگ شونده دى بوليشىنى آرزو قيلر اېدى.
حكايه ده گى قاضى هم ايده آللشتيريلگن قاضى سيماسى دېر.

سلطان حسين بايقرا بيلن اونينگ اوغىللىرى، اينيقسه، تونغىچ اوغلى
بديع الزمان ميرزا اورته سبيده گى اختلافلر اوج آليب، دولت ايشلريگه، اېل -
يورت نينگ آسايشته ليگىگه منفي تاثير اېتماقده اېدى. نو ايبى صبر - برداشت و تدبير

بیلن بو اختلافلرنی برطرف ایتیشگه ایتیلهدی، او «حیرت الابرار» نینگ خاتمه سیده:

شهغه سؤزومدین بار اېسه اعتبار،

گر سنگه هم پند دېسم پېری بار...

دېب بعضاً عصیانکارلیک خروجلری بیلن باش کؤتریب تورگن ولیعهد شهزاده بدیع الزمان گه نصیحت قیلهدی، اونی عیش-عشرتگه، منصب پرستلیکگه بریلمس لیککه، عالیجناب فضیلتلرگه اېگه بؤلشگه چقیرهدی.

شوندهی قیلیب، نوایی نینگ اجتماعی-سیاسی قره شلری تاریخی چېگره لنگن، خیلی ضدیتلی بولسه هم، هومنیزم (خلق پرورلیک) ایتیلیشلریگه، خلق پرورلیکگه اساسلنگنی همده پرکتیک (عملی) مقصدلرنی کوزه تگنی بیلن کرکترلی دیر.

دانشمند مربی علیشېر نوایی «حیرت الابرار» نینگ بیر نېچه بابینی بېواسطه اخلاق-آداب و تعلیم-تربیه مسئله لریگه بغیشلیدی. او حکمت آمیز سؤزلر بیلن یخشی خُلق-آدابنی، اېزگو خصلتنی ترغیب اېتهدی، یره مس عادت و خصلتلرنی شفقتسیز انتقاد قیلهدی.

بېشینچی مقاله کرمگه بغیشلنگن. نوایی بو مقاله ده سخیلیک بیلن بخیللیکنی بیر-بیریگه قره مه-قرشی قویهدی، اولردن هر بیری نینگ ماهیتینی آچیب بېره دی. سخاوت انسان نینگ اېنگ یخشی صفتی و فضیلتی دیر. بیراق سخاوت نینگ هم اؤز شرطلری بار. سخی کیشی احتیاج مند لرگه کؤمکلشه دی،

سَخاوت بې غرض، بې منت بولیشی کپره ک. سخی من دېب تۆکیب - ساچیش هم
یخشی اېمس، بو اسراف دیر:

نقدنی گلدېک داغی ساورمه غیل،
غنچه کیبی داغی گره اورمه غیل.

هر قندهی همت و سخاوت مند هم اوز قول محنتی بیلن کون کوریب، قناعت
قیلیش ینده اولوغراق و عالیجنابراق دیر. نوایی بو فکرینی توله راق افاده لاش
اوچون حاتم طایی حکایه سینی کپلتیره دی. حاتم دن سېن اوزین گدېک باشقه
بیرار همتلی کیشینی کورگن می سن دېب سوره گنلریده، او بوندهی حکایه قیله دی:
کونلردن بیر کون کتّه ضیافت آلدیدن دشتگه چیقیب ایلنپ یورگنیمده چوپ - خس
بیغیب بازارگه تمان باره یاتگن قامتی بو کچه یگن بیر موی سفیدنی کوردیم. اونگه:
حاتم طایی اوییگه باریب، ناز - نعمتیدن بهره مند بولسنگیز، بو مشقتلی محنتنی
سیزگه کیم قویبیدی دېسم، موی سفید بوندهی جواب بپردی:

... سېن داغی چېککیل بو تیکن محنتین،
تارتمه غیل حاتم طی منتین.
بیر درم آلماق، چېکیبان دست رنج،
یخشیراق اندین که، بیراو بېرسه گنج.

حاتم حکایه سینی:

اول که بو ینگلیغ سوزی موزون ابدی،
مېندین ایننگ همّتی افزون ابدی.

سوزلری بیلن توگنه دی.

«حیرت الابرار» نینگ آلتینچی مقالهسی آداب مسئله لرگه بغیشلنگن، نوایی بو مقاله سیده کیشیلر بیلن مناسبت و معامله مېزانی، اؤزینی توتہ بیلش، باله تربیه سی و باشقه لر حقیده حکمتلی فکر - ملاحظه لرینی بیان اېتهدی. آداب بیلن تواضع بیر بوتونلیکنی تشکیل اېتهدی. کیشی هر بیر کیشی نینگ حال و احوالیگه یره شه معامله قیلشی، کتله لرگه خدمت، کیچیک لرگه شفقت اېتیش لازم:

هر کیشی نینگ طور یغه لایق کپره ک،
صورتی حالیغه موافق کپره ک.
کیم که اولوغراق انگه خدمت کپره ک،
اول که کیچیکراق انگه شفقت کپره ک.

نوایی باله تربیه سی، اونی اؤستیریش، اؤقیتیش و بلاغتگه یبتکزیش حقیده کپنگ تۆخته دیدی. شو بیلن بیرگه او باله لرگه قره تیب:

باشنی فدا ایله، آتا قاشیغه،
جسمنی قیل صدقه آنا قاشیغه...
تون- کونینگگه ایله گه لی نور فاش،
بیربسین آی انگله، بیربسین قویاش..

دېب نصیحت قیله دی.

مری شاعر اؤزینی توتہ بیل مسلیک، اؤزینسیز کولگی و باشقه خیلده گی منفی خصلتلرنی قتیق قره لیدی. جمله دن، او اؤزینسیز کولگی حقیده اېته دی:

تَرَکِ ادبیدن بیری کولگو دورور،
کولگو ادب ترکیگه بېلگو دورور...
کولگو که اؤز حدیدین اولدی بیراق،

بیغله‌ماق اندین کوپ ابرور یخشیراق...
قهقهه کیم هزل انینگ یاری دور،
قوربکه صوتی بیله رفتاری دور...

«حیرت‌الابرار» نینگ یبتینچی مقاله‌سیده:

ایکی قرا پول چپکییان دست رنج،
یخشیراق اندین‌که، شه انعامی گنج.
تینچ کونگول بیرله قتیق‌سیز اوماچ،
به‌که بیراومتی بیرله کولاچ...

دبب قناعت و محنتنی تعریف‌لگن نوایی طعام ییماق، کیم کیمیماق و باشقه مسئله‌لر
حقیده هم قیمتلی فکرلر یوریت‌دهدی، نصیحت‌لر قیل‌دهدی، جمله‌دن، او بونده‌دی دپیدی:

کیمسه نچه زب و طمعدین ییراق،
ضمنیده آسایش ابرور یخشیراق.
گوهر و دُرنی قولاق آزاری بیل،
سوزنی قولاق‌نینگ دُر شهواری بیل.
آلتون ایسیرغه‌که قولاق آغری‌تور،
زر حل ایتوک‌دورکه، ایاغ آغری‌تور.
نکته دُرین بیل قولاق آرایش،
کینگ اوتوک اولدی آباق آسایش...

مقاله‌گه علاوه قیلینگن «قناعتلی و طمع‌گر» حکایه‌سیده نوایی «خام طمع دهرده
رنجور ابرور» غایه‌سینی ایلگری سور‌دهدی.

«حیرت الابرار» نینگ سگیزینچی مقاله سیده وفا و صداقتنی تعریف و توصیف ابتگن نوایی، کیشیلرنی هم جهت بولیشگه، بیر-بیریگه قاووشیشگه چقیره دی. چونکه:

... یوق هنری یالغوز اېسه، اوز کیشی،
قیده کیشی سانیده یالغوز کیشی.
فرد کیشی دورده تاپمس نوا،
یالغوز آوچدین کیم ایشیتیمیش صدا؟
طاق کیشی عیشی اوین بیل نگون،
اویگه قچان حامل اولور بیر ستون؟

شاعر وفا و سبوگینی عضوی روشده بیر-بیریگه باغلیدی. سبوگیسز

حیات یوق، وفا اېسه سبوگی نینگ شرطی دیر:

بس کیشیگه عمر خوشی یار اېمیش،
عمر دېگن یار وفادار اېمیش.
یارکه، آیین وفا یوق انکه،
شمع کبی دورکه، ضیا یوق انکه.

مقاله نینگ آخیده شاعر اوز محیطیدن، بی وفا و انصافسز کیشیلردن اچیق

شکایت قیلدی. وفا و صداقت نینگ ماهیتی و خاصیتینی کوچه پتیریب کورستیش

اوچون وفادارلیگی طفیلی امیر تېمور نینگ قتلیدن امان قالگن هندوستانلیک ایگی

یار حقیده حکایه کبلیتیرله دی. توقیزینچی مقاله ده نوایی صمیمی سبوگی نینگ

ماهیتی، قدرتی و شرطلری حقیده فکر یوربتیب:

«بۆلمسە عشق، ایکی جهان بۆلمه سون،
ایکی جهان دېمه که، جان بۆلمه سون».
«عشق سیز اول تن که، انینگ جانی یوق،
حسن نی نېتسون کیشی کیم، آنی یوق».
«پیل بۆلور عشق انکه کپلتورسه زور،
پییل ایاغی آستیده انداق که مؤر.
«عاشق آنی بیل که، ابرور دردناک،
هم تیلی، هم کوزی و هم کونگلی پاک»
عاشق اوزین کیم دېسه، عاشق اېمس،
بارچه کیشی عشقده صادق اېمس.
اول که کبزیب حسن پسند ایله گی،
سونگره کونگولنی انکه بند ایله گی.
آنی کونگول دېمه که، بیر پاره تاش،
نی قیزیغهی شمع اوتیدین خاره تاش.

کبی عجایب پند - اوگیتلر یرته دی.

راستلیک و توغریلیک مسئله لریگه بغیشلنگن اوینیچی مقاله ده نوایی
خیلمه - خیل اوخشه تیشلر یاردمی بیلن راستگویریلیک و توغریلیک نینگ فایده سی،
یالغان سؤزلش و اېگریلیک نینگ ضررینی بیان اېته دی:

هر کیشی کیم، توزلوک ابرور پېشه سی،
کجرو اېسه چرخ نی اندېشه سی.
اوق که توز اولدی طیرانی انینگ،

بۆلسە پېر اېگری، نې زبانی ایننگ؟
 یۆل نېچە توز، یۆلچیغە مقصد قریب،
 جمع لیغیدین توشسە بیراق یۆق عجیب.
 نئی توز اوچون ایسترانی اهل حال،
 چون توز اېمس، اېگری کۆرر گوش مال.
 بیر خطی گر اېگری توشر بیر نقط،
 نسخەده هر صفحهده دور اېگری خط.
 تا رېجە چپکمس پیریگە باغبان،
 باغ همان زبېده جنگل همان.
 مالەسيز اول تخم که، دهقان ساچر،
 سوونی تېنگ ایچمس نېچە یکسان ساچر.

شاعر مقاله گە یالغان سۆزلىشى عاقبتیده آوچی نینگ توزاغیگە توشگن
 درّاج (توس تاووققە اوخشش بیر خیل قوش) حقیده «شېر بیلن درّاج» مثنیى حکایه
 قیلەدی.

علم و علم - فن اھلیگە یوکسک بها بېریب، کیشیلرنی علم آیشگە،
 عالم لرنی عزت - حرمت قیلیشگە چقیرگن نوایی «حیرت الابرار» نینگ اون بیرینچی
 باییده:

علم، نوایی، سنگە مقصود بیل،

اېمدی که علم اولدی، عمل ایلەگیل.

دېب علمنی عملی فعالیت بیلن باغلیدی همده علمینی شخصی اینتیلیش
 یۆلیگە گینه صرف اېتگن کیشیلردن غضبلیب:

علمنى كيم واسطهٔ جاه اېتر،
اؤزىنى و خلقنى گمراه اېتر.
عالم اگر جاه اوچون اولسه ذليل،
علمى انينگ جهليغه بولغهى دليل،—

دېدى .

شاعر اؤز دوریده علم آليش نينگ نې قدر مشقتلى اېکينى، علم - فن
اېگه لرى نينگ خوار - زارليگينى حسرت بيلن سوزليدى .

مقاله دن سونگ «امام فخر رازي بيله سلطان محمد خوارزمشاه» حقيده گى
حکايه کپلتيريله دى . سلطان نينگ حمامده او دنيا ده عالم قنده ي مرتبه ده بوله دى - و،
شاه قنده ي مرتبه ده، دېگن سؤراغيگه عالم:

كيم سنگه کيم حشر سوزى کام اېرور،
بيل انگه مانند بو حمام اېرور.
انده گدا شه بيله يکسان بولوب،
شاه و گدا بارچه سى عربان بولوب.
جاه و جلال اهلى سنينگدېک بارى،
ايچکرى و بار و يوقى تشقري .
علم و عمل اهلى مېنينگدېک تمام،
هر نې ييغيب، همره اېتيب والسلام .
يوق سنگه سلطانليک ايله سود کؤپ،
لېک منگه علم ايله بهبود کؤپ .

دېب اونى يېنگه دى .

اؤن اوچینچی مقاله‌نی نوایی اېلگه منفعت بیتکزیش مسئله‌لرگه بغیشلیدی. حقیقی انسان اېل-یورتگه فایده بیتکزیشگه حرکت قیلیشی، قول کوچی یا مبلغی بیلن، شیرین سوزی و مصلحتی بیلن مدد بهریشی لازم. بونده‌ی کیشی اوزگه‌لرگه‌گینه اېمس، بلکه عین چاقده اوزیگه هم فایده کبلیتیرگن بوله‌دی:

نفعینگ اگر خلقه بېشک دورور،
بلکه بو نفع اوزونگه کؤپرک دورور.

عکسینچه، اگر کیشی اوزگه‌لرگه یمانلیک قیلسه، بو بیلن او بیرینچی نویته اوزیگه یمانلیک قیلگن بوله‌دی:

اولکه ضرر شېوه‌سینی طور اېتر،
اېلگه دېمه‌کیم، اوزیگه جور اېتر.
اولکه اوشه‌تور باسیبان شیشه‌نی،
قیلمس ایاق زخمیدین اندېشه‌نی..
کیم‌که فلک ساری آتر تاشنی،
تاش ایله آزرده قیلور باشنی...

کؤریلگن بابلرده کیشی نینگ یخشی و یامان صفتی، خصلتی و عادتینی بیر-بیریگه قره‌مه-قرشی قویب، بیرینی یاقلب ترغیب قیلگن، ایکینجی بیرینی قره‌لب پد اېتگن نوایی کپینگی بیر نېچه مقاله‌نی یره‌مس و جیرکنج صفت، خصلت و عادتنی، بی‌معنی خُلق-اطوارنی فاش ایتیشگه بغیشلیدی. اؤن بېشینچی مقاله‌ده می‌خؤرلیک و می‌خؤرلرنی، اؤن آلتینچی مقاله‌ده خودبینلیک و خودبینلرنی اچیق انتقاد قیلده‌دی، اولرنینگ حقیقی آفت-بشره‌لرنی اچیب تشلیدی، ایچکی دنیاسینی هم فاش اېته‌دی.

مربی شاعر نوایی نینگ یره مس خصلت، عادت و خلق - اطوارنی شفقتسيز قره‌لش، عالیجناب انسانی فضیلتلرنی هارمه‌ی - تالمه‌ی ترغیب ایتیشی، دانشمندانه اؤگیتلری، شبهه‌سيز، کتّه مترقی اهمیتیگه اېگه‌دیر. نوایی نینگ بیر قطار اخلاقی - تعلیمی قره‌شلری حاضرگی کونده هم اؤز قیمتینی سقلب کېلماقده.

«حیرت الابرار» سیمالر سیستېمی نینگ کرکتری داستان نینگ ژانر خصوصیتلری و کمپوزیسیون توزیلیشی بیلن باغلیق. تأکیدلگنیدېک، «حیرت الابرار» قوییلگن مسئله لرنی واقعی سوژه بیانی آرقه‌لی اېریتمیدی. شو جهندن قره‌گنده او «خمسه» نینگ باشقه داستانلردن تویدن فرق قیله‌دی. «حیرت الابرار» نینگ اؤزبگه خاصی اونده کتّه اېپیک سیمالر یره‌تیش امکانیتینی بېرمیدی. لېکن شونگه قره‌مه‌ی، «حیرت الابرار» ده جوده کوپ و خیلمه - خیل سیمالر، تورلی اجتماعی طبقه‌لرگه خاص بؤلگن، تورلی کرکترده‌گی، مثبت و منفی، هجوي و مجازي سیمالر بار. بو سیمالرنی داستانده‌گی مسئله لرنینگ رواج‌لنیشیده‌گی، اثر نینگ کمپوزیده‌گی اؤرنیگه قره‌ب اوچگه بؤلش ممکن: ۱. داستان نینگ باش قهرمانی. ۲. مقاله‌لرده‌گی تصویری سیمالر - تصویر و کرکترلر. ۳. حکایه و مثللرده‌گی اېپیک سیمالر.

داستان نینگ باش قهرمانی - نوایی نینگ اؤزی. اثر نینگ مقدمه‌سیدن تارتیب خاتمه‌سیگه قدر شاعر سیماسی کتابخوان نینگ دایمی همراهی دیر. حتی حکایه‌لرده بیر نېچه دقیقه‌گینه «چېکینگن» بو سیما تېزده، شو حکایه نینگ خاتمه‌سیده، لیریک مصرعلرده، ساقیگه قره‌ته آیتگن سؤزلری یاکه قصه‌دن حصه چیقیریشی بیلن ینه نمایان بوله‌دی، کتابخوانی ینگ - ینگى مثللر،

اوی- فکرلر، ضدیتلر، کوره شلر عالمیگه آلیب کیره دی. کتابخوان بو سیمانینگ سرگذشتی، تشقی قیافه سی یاکه باشقه جهتلری بیلن تانیشالمیدی، لپکن دایما اونینگ قلبی و شعوری، حسی و توپغوسی، هیجانی و ارمانی، شادلیگی و غضبی بیلن بیرگه بۆله دی، همه نرسه نی او آرقه لی بیلیب آله دی، توشونه دی، اویلیدی، خلاصه و یگون یسهیدی. نوایی بوتون مرکبلیگی، ضدیتلری بیلن گوده لنه دی. بیراق شونگه قره مه ی هومنیست (انسان پرور)، خلقپرور، معرفت اربابی، دانشمند و مربی نوایی سیماسی کتابخوان نینگ کوز اؤنگیده اولوغوار بیر هیکل بولیب گوده لنیب توره دی.

شاعر مقاله لرده معلوم بیر اجتماعی-سیاسی، اخلاقی-تعلیمی مسئله حقیده فکر یوریتیر اپکن، شو فکر-ملاحظه لرینی انیقلاشتیریش مقصدیده توصیفی سیمالر، تصویر و کرکترلر یره ته دی. بونده ی سیمالر مسئله نی، اونینگ تورلی جهتلری بیلن بیرگه توله راق آچیشگه خدمت قیله دی، اثرنینگ بدیعی قیمتینی، اُسلوبینی باییته دی، مکمللشتیره دی. «سلاطین» مقاله سیده گی ظالم شاهلر؛ «خرقه پوش شیخلر» مقاله سیده گی ریاکار شیخلر و بدبین زاهدلر، «علم سپهری» مقاله سیده گی مسافر طلبه لر، «قلم اهلی» مقاله سیده گی جاهل عملدارلر، «جهل میی نینگ دُر دکشلی» مقاله سیده گی می خورلر، «خودنمالر» مقاله سیده گی خودبین و متکبر عملدارلر سیماسی و باشقه لر شولر جمله سیدن دیر.

بیز بولردن ایکیته هجوی توصیفی سیمالر بیلن تانیسه یلیک.

نوایی اؤن آلتینچی مقاله ده خودبین، متکبر و ظالم عملدار سیماسینی تصویرلر، اونینگ تصویری و کرکترلرینی تیپیکلاشتیره دی، اونینگ شکل-

شمایلی، کیمیم - کبچه گی، یوریش - توریشی، فکر - اوی، فعل - اطواری و باشقه - باشقه تمانلرینی قمره ب آله دی، هزل و مطایبه دن کبنگ فایده لئه دی.

عملدار اوزینی باتیر، آتینی رخش، رخشگینه اېمس، بلکه یشین دېب بیله دی، رستم نې هم نظر - پسند قیلمه دیدی. گویا اونینگ باشی کؤکن تورت اېلیک قوی، خلاص. اصلیده او ظلمده یولبرسدېک بیرتقیچ دیر. او اوزینی قاپلان دېب بیله دی و ایت ایتی بیلن تناول قیله دی، کبر - هوا اونینگ قاشی اوستیده عجینلر پیدا قیلگن... بونیده طوقی بار، حتی کوچه ده گی دیدی ایت هم اونگه بونینگگه زنجیر توشیددی - کو، دېب طعنه قیله دی، زیراکه، اونینگ بونیده گی طوقی لعنت طوقی دیر. ظلمده او ضحاک، ایگی ایلانی حلقه اوریب یاتیددی... مؤیلاوی (بروتی) ایگی تمانگه شاخلب چیققن توزاق دیر، بو توزاق نفس و هوا قوشلرینی اوز دامیگه توشیره دی. آغزیدن بیرته هم معنالی سوز چیقمیدی، منه گی اېسه لاف اوریشدن چرچه میدی... جیغه سی نینگ پتینی بایقوش نینگ باشدن یولیب آلگن و اونگه طاووس نینگ تاجی دېب نام قویگن... بؤرکی نینگ اوچینی ایچیگه بوککن، بو گویا حرص و هوس قوشلریگه بیر آشیان بولگن. اگر تونی ایپکدن بولمسه کونگلی حزین بوله دی، ایپه گی چین ایپه گی بولمسه، قاشلری اوستیده جین (عجین) پیدا بوله دی... ناز و هوس بیلن کتاندن کویلیک قیله دی... بېل باغی ایپک، تونی آلتین بیلن زینتلنگن، آتی نینگ نعلی زرحل، اېگری آلتین، جیبیل گیری گوهر بیلن زینتلنگن...

بو اونینگ تشقی قیافه سی. معنوی عالمی اېسه:

مونچه و یوز مونچه ظرافت بیله،

قیسی ظرافت که، قباحت بیله.

دېو جمالینی پریدېک یسب،
 خارنی گلبرگِ طریدېک یسب.
 جلوه قیلیب شاهدِ رعنا کیبی،
 باده ایچیب گلرخِ زبنا کیبی.
 نېچه لوند آلیده بارچه نجس،
 بیریده نې عقل و نې ادراک و حس...
 نقطه یاقردېک انگه بېحد دېبان،
 بېحد و اندازه خوش آمد دېبان.
 اول قیلیبان اُشتلم و خیلی ربو،
 خیلی شیاطین، اؤزی اؤرتده دېو.
 مونچه فضیلتلیق اېمس اېردی بس،
 کیم اوره آلمه ی چاغیر اولمه ی نفس...
 یپر- ایچری بارچه حرام و حریش،
 بو یپمک- ایچمکدین انگه پرورش.

بو توصیفی سیما محلی و ریایی روحانیلر حاکمتی محیطیده گی

بېکلرنینگ، عملدارلرنینگ عملی عموملاشتیریلگن تیپیک سیماسی دیر.

معلوم که، فېودال حکمرانلرنینگ درباری، زاده گانلرنینگ اوی-جایی

عیش-عشرت و می خؤرلیک نینگ بیر مکانیگه آیلنگن، مخصوص میخانه

کؤچه لری وجودگه کبلگن اېدی. «سلاطین» مقاله سیده پادشاهلر درباریده گی

می خؤرلیک و معیشت بازلیکنی قره له گن نوایی «حیرت الابرار» نینگ اؤن بېشینچی

مقاله سیده می خؤرلیک نینگ ضرر-زیانی و بی معنالیگینی هر تمانلمه فاش اېتیب،

می خورلیک بلاسیگه مبتلا بؤلگن کیشی نینگ کولگیلی تصویرى، آنچه و جیرکنچ حال- احوالینی تصویرلیدی. شاعر می خورگه خطاب قیلهدی: قچانگچه جهالت جامینی ایچهسن، غرورلنهسن، فسق- فجور قیلهسن، اولیمنی، پیمانانگ تؤولیشینی هم اولیمه یسن... کۆچهده بیر تېلبه دېک کۆرنیشینگ بیلن باله لر باشینگگه تاش یاغدیلهدی، منگله یینگ تاشگه تېگیب یاریلهدی، سلّه ننگ نینگ پیچی بوزیلهدی، کیشیلرگه قاپاغان ایتدېک حمله قیلهسن... گاه بیقیلیب، گاه توریب، توغری کېلگن جایگه قول تشله یسن... قوسوغینگ سقالینگی بولغیدی... ایت کېلیب یلب، اونى پاک قیلهدی. مستلیگینگ ترقلگچ، ینه باده ایچه باشله یسن. باشینگگه گی دستارینگی، بېلینگگه گی اچچنگنی تاپالمه یسن. اولیکدن کفن طمع قیلووچی اوغریلر تۆنینگی اېچیب آلگن بۆلهدی. قینی قالیب، پیچاغینگدن ایریلهسن، ایاغینگگه بیر پای کاوشینگ قالیب، ایکنینچیسینی یوقاتهسن. اېته گینگ لای، آلدینگ شیلته، آلدینگگه کول... اوینگی ایزله یسن و اوزون- بی پایان کۆچه دن اوزگه نی تاپالمه یسن... اعضای بدنینگ ققشب تیترهیدی، آغزینگ بی مزه طعم بېره دی... باشینگ ایلنگن، هوشینگ یوقالگن...

شاعر بو تصویرینی توگه تر اېکن، شونده ی خلاصه لاوچی مصرعلر یازهدی:

هر کیشی هم قیلسه بو سوودین طرب،

خانه سیاه اولمه غی اېرمس عجب.

سوو دېمه گیل آنی که بیر اؤت ابرور،

کیم بېتی کؤک خرمنینی کویدورور.

نوایی مقاله لرده گی مسئله لرنی تۆله راق یارتیش اوچون، فکر-

ملاحظه لرنی ینه ده انیقلشتیریش اوچون بیر کؤرگزمه — نمونه صفتیده مقاله لرگه

حکایه‌لر علاوه قیله‌دی. شاعر لبریک افاده‌دن توصیفی بیانگه، توصیفی بیاندن اېپیک واقعه‌گه اۆته‌دی. کیچیک حجملی حکایه‌ده بیرار سرگذشتنی سۆزلیدی، آرتیقچه تفصیلاتگه بېرلمیدی، سرگذشت کۆپینچه بیر رویداددن عبارت بۆلیب قاله‌دی. واقعه کوره‌ش و قره‌مه - قرشیلکله بیلن بېچیله‌دی. شو کوره‌ش و قره‌مه - قرشیلک زمینه‌سیده تورلی کرکترده‌گی سیمالریه‌تیله‌دی، اولر توگله‌نگن سیما درجه‌سیگه کۆتیله‌دی. شاه غازي، حاتم طایی، مؤی سفید، فخرالدین رازی و باشقه‌لر شونده‌ی سیمالردیر.

«آداب» مقاله‌سیده آداب‌نینگ اهمیتینی بورتتیریب کورستیش، کتابخوانگه یینه‌ده کوچلیراق تأثیر ایتیش مقصدیده «نوشیروان» حکایه‌سینی کبلیتیره‌دی. نوشیروان شونده‌ی آدابلی بۆلگن اېکن‌که، کونلرنینگ بیریده او یاری‌نینگ یپلکه‌سیگه قؤل تشلبدی و، کۆزی نرگس گلیگه توشیددی، نرگس اونگه آدم‌نینگ کۆزینی اېسله‌تیددی و نوشیروان مېن کۆز (اۆزگه) آلدیده بې‌آدابلیک قیله‌یاتیرمن دېب قۆلینی تارتیب آلییدی.

«وفا» مقاله‌سیده کبلیتیرگن «ایکّی وفالی یار» حکایه‌سیده وفا اولیمینی بېنگه‌دی، وفادار ایکّی یار امیر تېموردن غالب چیقهدیلر. شونگه اوخشش «چین گۆزهلّی» حکایه‌سیده (اؤن سگیزینچی مقاله) صمیمی سېوگی اولیمینی بېنگه‌دی. ختای‌ده بیر گۆزهل قیز بۆلر اېکن. خاقان اونی کوریش، سېویش او یاقده تورسین، حتی نامنی تیلگه آلیشنی هم منع قیلگن اېکن. لېکن بو قیزنی سېوگن بېگیت‌نینگ قلبینی بېنگالمدی. خاقان او بېگیتنی عمارت‌نینگ تگیکه باستیریددی. شونده هم یاری‌نینگ نامینی ذکر اېتر، اونی تعریفلر اېکن. بوندن تأثیرلنگن خاقان‌نینگ کۆنگلی یومشّب، بېگیتنی آزاد اېتیشگه مجبور بۆلییدی.

«حیرت الابرار» فلسفی-دیدکتیک (تعلیمی) داستان‌نینگ مثلثسیر
عجایب بیر نمونه‌سی دیر. بو داستانده نوایی فلسفی، اجتماعی-سیاسی و اخلاقی-
تعلیمی قره‌شلرینی یوکسک صنعتکارلیک مهارتی بیلن بدیعی مجسم‌لش‌تیره‌دی.
آینی یاروغ، چرخنی دېمک بلند،
طبعی بلند اېلگه اېمس دل پسند.

دېب سوز صنعتکارلری آلدیگه کتابخوانلرینینگ احتیاج‌لریگه مکمل جواب بېریب،
اولرینینگ فکری، دیدی و ذوقینی رواج‌لنتیر و وچی اثرلر یره‌تیش لازم دېگن طلبنی
قویگن نوایی «حیرت الابرار» ده شو طلبگه توله عمل قیله‌دی. او کتابخوانلرگه
ینگ-ینگ-ینگ فکر-ملاحظه‌لر تقدیم قیله‌دی، اولرینینگ بدیعی دیدی و ذوقینی
آشیره‌دی.

نوایی لیریک افاده‌نی توصیف بیلن، توصیفنی اېپیک بیان بیلن عضوی
باغلیدی، قوشه‌دی. بو اثرینینگ مضمونینی تولدیریب، رواج‌لنتیریب باره‌دی همده
اونینگ بدیعی قیمتینی آشیره‌دی. شاعر رنگ-برنگ توصیفی و اېپیک سیمالر
یره‌ته‌دی، بولرینینگ همه‌سی باش قهرمان — نوایی سیماسی، اونینگ تفکری و
حس-توبغولری بیلن بیر کتّه بدیعی تابلوگه بیرلشه‌دی. شاعر داستانده‌گی برچه
مسئله‌لرنی تضاد اصولی واسطه‌سی بیلن یارپته‌دی، حل اېته‌دی. عدالت ظلمگه،
همت بخیللیکگه، راستلیک اېگریلیکگه قره‌مه-قرشی قویله‌دی و باشقه‌لر. فکر-
ملاحظه‌لرگینه اېمس، بلکه سیمالر هم شو ذیلده بیر-بیریکه قره‌مه-قرشی
قویله‌دی. شاعر قره‌مه-قرشی — تضاد اصولی بیلن بیرگه تدریج (درجه‌لنتیریش)،
تناسب، تېنگ و باشقه اصوللردن، سوزلرینینگ و حرفلرینینگ یازبیلیشی شکللردن
هم کېنگ فایده‌لنه‌دی، بو بیلن مضموننی تولدیره‌دی، بایپته‌دی. مثلاً، او قناعتنی

اولوغلش و پادشاهلر بير اولرنينگ مال - مُلكى، اهلى و عيالىگه قصد قيلمس ليككه
چقيريش اوچون قويده گيچه سؤز اؤيينى يسهيدى:

. . شاه اول اېمس كيم، باشيغه قويدى تاج،
شاه آنى بيل كيم، يوق انگه احتياج...
شاه باشى نينگ شرفى تاج اېمس،
انگله آنى شاه كه، محتاج اېمس.
شاه اگر اول بولسه كه، محتاج دور،
حرف ايله محتاجده هم تاج دور.
شاه دېسنگ كيمده كؤروب تاجنى،
شه دېلى بو وجه ايله محتاجنى.

(تاجيگه قره ب كيشينى شاه دېب حسابلمه، اگر تاج بيلن گينه كيشى شاه
بولر اېكن، او چاقده محتاجنى هم شاه دېگين، چونكه «محتاج» سؤزیده هم «تاج»
بار).

نوایى باشقه اثرلريده بولگنى كى «حيرت الابرار» ده هم بديعى تيل
واسطه لريدن كېنگ فايده لنده دى. داستان نينگ دېيرلى هر بير بيتيده ينگى - ينگى
بديعى سيمالريده دى. شاعر اينيقسه اوخشه تيشنى كوپ قولليدى. اوخشه تيش
معلوم بير فكر - توشونچهنى تصديق ايتيش اوچون هم، رد قيليش اوچون هم
ايشله تيله دى. قويده بيز تناسب و اوخشه تيش اساسيده يره تيلگن بير پرچهنى
كؤره يليك. شاعر اؤرينسيس (خوش آمد مقصديه) قيلينگن همتمنى رد ايتيب:

... هم ييبارور لعل بدخشان سرى،
هم كبتورور زيرهنى كرمان سرى.

خضرغه يبتگچ توتر آب حیات،
مصر شکر ريزيغه حب نبات.
شمعنى كوندوز ياروتور بي عدد،
مهر ضياسيغه بپرهى دېب مدد.
مشكنى هر كېچه ساچر بي درنگ،
تون ساچيغه بپرمك اوچون بوى و رنگ.
اؤيله بولوتدېك كه قوروق باغ اوزه،
ياغمهى اؤتوب، سوونى توكر تاغ اوزه.

دېدى. فكر قويوقليگى و بديعى مكمليگى بيلن «حيرت الابرار» نينگ كويگينه
بيتلىرى حكمتلى سؤزلر درجه سيگه كؤتربلگن، ايريم صحيفه لر گؤيا بوتونلهى
حكمتلى سؤزلر تيزمه سيدن (قيرّه سيدن) وجودگه كېلگن.
منه ييگيرمنچى مقاله ده گى شوندهى بيتلر:

لطف و كرم گرچه ابرور دلپذير،
قهر و سياست هم ابرور ناگزيبر...
نېچه مرضغه گر ابرور سود قند،
نېچه گه هم زهر ابرور سودمند.
ماده كيم، بېرمسه مرهم كشاد،
نشتراؤق ايلر انگه دفع فساد.
برماق اوچى بېرله چو چيقمس تيكن،
ايگنه بيله قوتولور اندين بدن...
كيمنى كه، انسان دېسنگ، انسان اېمس،

شکلده بیر، فعلده انسان اېمس .
نخل صفت شمع ایله موز شوشه‌سی،
مونینگ اؤت، آنینگ سوو ابرور خوشه‌سی .
کیمنی که، ایله‌ی دېر اېسنگ محرمینگ،
کۆپ سینهمه‌ی ایلمه‌گیل همدینگ . . .

بو حکمتلی سوزلر خلق مقالریگه چنان یقین و اوخشش که، ایریم مقالر
نوایی نینگ حکمتلی سوزلریگه ایلیب کپتگن بولسه، شبهه‌سیز، نوایی نینگ ایریم
حکمتلی سوزلری هم خلق مقالریگه اؤتیب کپتگن . «حیرت الابرار» ده:

«تار اینی سیچقانغه سالیب اپردی غم،
قؤیروقیغه باغله‌دی غربال هم» .

«سیچقان سیغمس اینی‌گه، غلبُر باغلر دُمیگه» کبی شو کونگچه
سقلنیب کپله‌یاتگن مقالر هم بار .

نوایی فقط خلق مقالریده‌گینه اېمس، بلکه «حیرت الابرار» ده خلق
ایجادنی نینگ باشقه ژانرلری و اصوللریدن هم کپنگ بهره‌مند بولگن . مثلاً، «حیرت
الابرار» ده‌گی «حاتم طایی»، «شېر بیلن درّاج»، «اسکندر» و باشقه حکایه همده
مثلر خلق ایجادنی موادلری اساسیده یره‌تیلگن . نوایی خلق ایجادنیگه خاص سجع
أصولینی هم قوللر، بابلرنینگ سرلوحه‌سینی قافیله‌لی نثر اصولیده بیتهدی . خلق
ایجادنی، جمله‌دن، خلق قوشیق‌لرینی بوتون قلبی بیلن سپوگن نوایی «حیرت
الابرار» ده:

تورک سرودی بیله سالیب قولوم،
قیلسم ادا هی تولوگوم، هی تولوم،—

دېب بې چيز اېتمه گن اېدى . او خلق آغزه كى ايجاديدن اوزاق بولگن ، خلق اثرلرينى
مېنسىمه گن شاعرلرنى قتيق انتقاد قيله دى .
«حيرت الابرار» عروض نينگ سربح بحریده (مفتعلن - مفتعلن فاعلن)
يازىلگن ، مثنوي يولیده قافيه لنگن .

ايضا حله

- ۱- و. گ. بېلېنسىكى . تنلنگن اثرلر . اوزدوشر ، تاشكېنت ، ۱۹۵۵ . ۱۵۱ - بېت .
- ۲- مؤلف اوشبو كتابنى نشرگه تيارلشده اولگى اثرلريگه ، خصوصاً عالي اوقوو اوچون يازگن
درسلېككه تېنه دى . اولردن كېنگ فايده لندى .

«فرهاد و شیرین»

«فرهاد و شیرین» سېوگی و وفا، د دوستلیک و صداقت، محنت و ایجادکارلیک، وطن پرورلیک و قهرمانلیک داستانی دیر. یوکسک انساني فضیلتلرنی عموم بشري آرزو- اینتیلیشلرنی ترنم اېتگن بو اثر اوزبېک کلاسیک ادبیاتی نینگ ینگى و اولکن بیر اثری بولیشی بیلن بیرگه، اورته شرق خلقلری ادبی عنعنهلری ترقیاتیده هم ینگى حادثه، کتته بیر باسقیچ بولدی. نوایی خمسه چیلیک عنعنه سیدن مستحکم اورین آلگن «خسرو و شیرین» یانیکه ینگى موضوع و معمار، ینگى مضمون و هدفلر، ینگى سیما و کرکترلرنینگ بدیعی تجسمی بولگن «فرهاد و شیرین» داستانیی یره تدی.

خسرو و شیرین سیمالری معلوم تاریخی ایلدیزگه اېگه دیر. خسرو مشهور ساسانی پادشاهلردن انوشیروان نینگ نبیره سی خسرو پرویز دیر. خسرو پرویز ۵۹۰ ینچی بیلده تختگه چیققن و ۶۲۸ ینچی بیلده اوغلی شپرویه نینگ بو پروغی بیلن قتل قیلینگن اېدی. اېران، بیزانس، سوریه تاریخی اثرلریده ۱۰- عصر عرب تاریخچیسى محمد ابن جریر الطبری اثری و باشقه منبعلرده بېریلگن معلوماتلرگه کوره، شیرین هم تاریخی شخص بولیب، او خسرو نینگ اېنگ سېویملى خاتینی بولگن اېکن. ارمنی قیز یاکه آرامی لردن بولگن گوزله شیرین فېودال زاده گانلرنینگ خاندانیدن اېمس اېکن. شونگه کوره فېودال- ارستوکراتیک (اشرافی) دایره شیرین گه پست نظر بیلن قره ب، اونى خسرو گه نامناسب دېب اثباتلر اېکن. بو حالت فېودال- دربار فتنه لریگه ینه ده کوچه یتیریب یوبارگن اېکن.

تاریخی منبعلر، افسانه و روایتلر یازمه ادبیاتده خسرو و شیرین حقیقه اثرلر یره تیشگه بیر زمینه بولیب خدمت قیلدی. یازمه ادبیاتده بیرینچی بولیب ابوالقاسم

فردوسی خسرو و شیرین حقیده داستان یره تدی. نظامی نینگ «خسرو و شیرین» ی بیلن بو موضوع و سیمالر خمسه چیلیک عنعنه سیدن مستحکم اوزین آلدی. «خمسه» مؤلفریدن تشقری خسرو و شیرین (یاکه فرهاد و شیرین) حقیده ینه کۆپ شاعرلر اثر یره تدیلر.

خسرو و شیرین تاریخی افسانه و روایلر، یازمه ادبیات آبدهلری و باشقه لرنی تدقیق ایتیشده شرق شناسلیک و ادبیات شناسلیک فنلری کتّه نتیجه لرگه ابریشدی. کپینگی بیللرده یره تیلگن تدقیقاتلردن بیریک کۆلمده گی اثرلر صفتیده خصوصاً چیک عالمی خ. و. دوده، شوروی عالمریدن غضنفر علی پف، گ. بپگدلی، صادر ابرکینوف تدقیقاتلرنی تأکیدلش لازم. باشقه مؤلفلرنینگ علمی یاکه علمی-عامه باب اثرلری جوده کۆپ. بیز بولر حقیده مخصوص تۆختش، ملاحظه یوریتیش ضرورتی یوق دهب اؤیله میمز. فقط بحثیمیز مناسبتی بیلن ایگی نرسه نی تأکیدله میمز. تدقیقاتلرده بیرینچی منبعلرنینگ موادی و معلوماتلری ایزچیللیک بیلن تۆپلنوب، پخته تپکشیریلدی و یاریتیلدی. تدقیقاتلر «خسرو و شیرین» یاکه «فرهاد و شیرین» (عارف اردبیلی ده «فرهادنامه») نینگ ایلدیزی، بیر تماندن، تاریخگه، ایکنیچی تماندن، فولکلور عنعنه لرگه باریب تته لیشینی کورسته دی. (شبهه سیز، هر بیر تدقیقات نینگ اوز موضوعی و مقصدیگه موافق مسئله لر دایره سی فضیلتلری، شو بیلن بیرگه ایریم مناظره لی جهتلری هم بار.)

غضنفر علی پف خسرو و شیرین گه تعلقلی منبعلرنی ایگی گروپگه اجره ته دی. بیرینچی گروپگه بیژانس تاریخچسی فپوفیلکت سیموکتنه نینگ «تاریخی» کتابینی ارمن تاریخچسی اپیپسکوپ سببوس اثری و مؤلفی نامعلوم سوریه تاریخی اثرلرنی ایکنیچی گروپگه عربی و فارسی منبعلرنی (جاحظ، طبری،

ابن الفقيه، بلعمی، ثعالبی، المعری، یاقوت و باشقہلرنینگ اثرلرینی کیریتهدی. بو گروپ منبعلر معلومات و تلقینیده معلوم مشترکلیککه اېگه. بیرینچی گروپ منبعلرده کؤپراق خسرو و شیرین تاریخی بېریلسه، ایکنینچی گروپده تاریخ بیلن روایتلر او یغونلشیب کپتگن. منه شو ایکنینچی گروپده گی منبعلر خسرو و شیرین حقیده کتّه آبدهلرنینگ وجودگه کپلیشیکه زمینه بولیب خدمت قیلگن اېدی.

قدیمگی منبعلرنینگ خسرو حقیده گی معلوماتلری دېرلی مشترک دیر. اما شیرین حقیده گی معلوماتلرده، اونینگ اېل-یورتی حقیده بیر مونچه تفاوت بار. سیموکتھنینگ معلوماتیچه، سیره (شیرین) روملی یهودی لردن دیر. خسرو جهان شمول شهنشاهلر عنعنه سینی بوزیب، یهودی قیزیگه اویلنده دی. بو دربار اهلی و زاده گانلرنینگ ناراضی لیگینی توغدیرده دی. فقط بیر بیلدن کپین گینه شیرین دربار ملکه سی صفتیده اعتراف ایتیلده دی. سېپوس خسرو پروپز سلطنتی گه بغیشلنگن بولیم نینگ «شاه خسرو نینگ خاتینی ملکه شیرین نینگ عالیجنابلیگی حقیده» بابیده شیرین نی یهودی قیزی، اونینگ یورتینی خۇجستان (خوزستان) دېب معلومات بېرده دی. سوریه تاریخی اثرلریده اېسه سیره (شیرین) آرامی لردن دېگن معلومات بېریله دی. شو منبعده خسرو نینگ باشقه بیر خاتینی — مریم (او هم یهودی قیزی نامی ذکر ایتیلده دی. یېوگانی اذاردویچ بېرتېلس: «منبع نینگ اصلیده «آرامی» اېمس، بلکه «ارمنی» یازیلگن بولیشی ممکن. او حالده یقین شرقدگی عنعنهلر شیرین نی «ارمنی» دېب حسابلشی سببی آیدینلشده دی»، — دېدی.

ایکنینچی گروپده گی منبعلر تاریخ فکتلری و روایت-افسانهلر تۆپله گن منبعلر صفتیده قیمتلی بولیب، ایریم فرق-تفاوتلریگه و ضدیتی گه قره مه ی، اولر تاریخ و روایتلرده گی خسرو و شیرین حقیده تۆله راق تصویر توغدیرده دی، بیر-بیرینی

تولدیده‌ی. دستلبکی افسانه و روایتلرده خسرو و شیرین، بولرنینگ سبوگیسی، خسرونینگ شیرین‌گه اویلنیشی، دربار عکس‌العملی، خسرونینگ اولدیریلیشی کبی رویدادلر حکایه قیلینسه، کپینچه‌لیک فرهاد و بپستون، قصر و اریق، آت شبذیز، قوشیقچی بهلبند (باربد) (bahlaband borbad)، مریم، و شیرین‌نینگ رشک - رقابتی کبی واقعه‌لر و رویدادلر قوشیله‌دی. فرهاد نامی بیرینچی بار «تاریخ طبری» ده ذکر ایتیلیب، اونینگ شیرین‌گه عاشق بولگنی و شیرین شرفی اوچون بپستون تاغینی کپسگنی حکایه قیلینه‌دی. فرهاد نامی نظامی‌گه قدر ابوالحسن علی ابن آغاچی، سوزنی سمرقندی، فرخی سیستانی، قطران تبریزی، و خاقانی کبی شاعرلرنینگ سطرلریده ذکر ایتیلسه، یازمه ادبیاتده اونینگ اپیک سیماسینی بیرینچی بار نظامی گنجوی «خسرو و شیرین» داستانیده یره‌تدی.

شونده‌ی قیلیب، خسرو و شیرین تاریخدن افسانه و روایتلرگه، اوندن یازمه ادبیاتگه اوتیب کته و مرکب تاریخی باشیدن کپچیردی. «خسرو و شیرین» حقیده‌گی روایتلرنینگ تورلی تاریخی دورلرده بونچه‌لیک کپنگ شهرت قازانیشینی اونینگ سبوگن و صداقت حقیده‌گی گوزهل افسانه بولیشی بیلن‌گینه ایضاحلش توغری بولمه‌یدی. خسرو و شیرین حقیده‌گی افسانه — خلق ایجادیاتینینگ محصولی. اونینگ سوژه‌سی ضمیریده یاتکن تاریخی واقعه‌لر عصرلر دوامیده خلق تمانیدن قیته ایشلنپ، بدیعی اثر یره‌تیشگه بیر رجه بولیب خدمت قیلدی.

علیشپر نوایی‌نینگ «فرهاد و شیرین»ی خمسه‌چیلیک‌نینگ عنعنوی موضوع و سیمالر زمینیده وجودگه کبلدی. او یازمه ادبیاتده خسرو و شیرین حقیده بیرینچی بار ایشلنگن فردوسی داستانی بیلن، خمسه‌چیلیک‌نینگ مؤسسسی نظامی

گنجوي نينگ «خسرو و شيرين»، امير خسرو دهلوي نينگ «شيرين و خسرو» همده اشرف داستانی بيلن يقيندن تانيش اېدی. او مقدمه ده اؤز سلفلری حقيده سؤزلب، نظامي گنجوي و امير خسرو دهلوي دن کپين ايتهدی:

بو ميدانغه چو اشرف سوردی مرکب،
بو سؤزنی اؤزگه نوع اېتی مرتب.
ينه بؤلغان اېکن بو نامه مرقوم،
ولی راقم اېمستور يخشی معلوم.

کپينگی بيللردهگی تدقيقاتلرده نوایی تاکيدلگن «يخشی معلوم بولمه گن راقم» عارف اردبيلي دېگن فکر (ن. آرسلی) ايلگری سوريلماقده. عارف اردبيلي نينگ فارسي تيلیده بيتيلگن «فرهادنامه» داستانی ايگی قسمدن عبارت بوليب، بيرينچی فرهاد بيلن گلستان دېگن قيزينگ، ايکينچی قسميده فرهاد بيلن شيرين نينگ سېوگن سرگذشتلری حكايه قيلينگن. «فرهادنامه» ده محنت و ايجادكارليک، وطن پرورليک و قهرمان ليک موضوعلری هم مهم اؤرين توتهدی... عارف داستانی سوژه و کمپوزيسيونی، سيمالر سيستمی و بديعي اسلوب جهتيدن خلق ايجادياتيگه، افسانه و روايتلرگه ينده ده يقين دير.

بولردن کپليب چيغه ديگن خلاصه شونده که، نوایی سلفلری نينگ داستانلری «صاف کتابي» اثرلر بولمه ی، بلکه خلق ايجادياتی بيلن يوغريلگن اثرلردير. نوایی سلفلری نينگ اثرلری آرقه لی هم بواسطه بؤلسه-ده، خلق ايجادياتی، اونينگ افسانه و ورينتلری (تورلری) بيلن تانيش اېدی. ايکينچيدن، نوایی هيچ قچان خمسه نويس سلفلری نينگ اثرلری بيلن چپکله نيب قالمهدی. او تورلی-تومن منبعلرنی، تاريخ کتابلری، خلق افسانه سی و ورينتلرينی سينچکاوليک بيلن

اۋرگنېب چىقىدى، اولردن ايجادى فايدهلندى. داستان نېنگ مقدمه سى — «اقبال سعادى تىلى...» دن بىر نېچە مثال كېلتىرەمىز:

... قىلىپ كۈنگلۈمنى بو اندىشە شيدا،
تواريخ ايله ديم هر سارى پيدا.
نظر ايلب بارين اولدين - آخر،
بولوب باشدين - اياق عالمده ظاهر.
تاپيلدى آنچه سوزكيم، كاميم ابردى،
قويولدى آنچه مى كيم، جاميم ابردى.
بو ذرلر چونكه منظوم اولغوسى دور،
قولاق سالغانغه معلوم اولغوسى دور.
كه، بو بحر ايچره كيم پايان انكه يوق،
بېتيشمك قعريغه امكان انكه يوق.

اما نوايى بو سطرلرده تانىشگن و فايدهلنگن اثرلرني ناملب اۋتمهيدى.
شوندهى بولسه - ده، ايتيش ممكن كه، او تانىشگن و فايدهلنگن اثرلر سېره سېده
خسرو و شيرين كه داير افسانهلرني جمع اېتگن منبعلر — **طبري**، **بلعمي**، **ياقوت**،
ثعالبي، و باشقه مؤلفلر نېنگ اثرلرى هم بولگن بوليشى ممكن. بو كتابي منبعلرده
«تاريخ» بيلن «فسانه» نېنگ يانداش و قارشىق حالده كېلېشيني اونوتمه يليك. بو
خصوصيت علبشېر نوايى نېنگ «تاريخ ملوك عجم» اثرېده گى خسروگه داير
فصللرگه هم خاص بوليب، او تاريخ معلوماتلرني گينه اېمس، بلكه فسانه و
روايتلرني هم اۋزېده مجسملشتيرگن. شو اۋرېنده ايريم قيسقرتيش و شرحلر بيلن
اوشبو مۇجز فصللرني كېلتيريشنى موافق كۆره مېز. نوايى **هورموس بيلن بهرام**

چوپین نینگ اؤزارا یاغی بؤلگنی واقعاتینی بیان ایتیب، بهرام چوپین «پرویز آتیغه و ایننگ نوکرلیگی گه اوزینی منسوب قیلدی. غرض بو تدبیر ابدی کیم، هورموس اؤغلیدن بدگمان بؤلوب آرهدن کؤترغی و بهرام آسانلیغ بیله هورموسنی دفع قیلیب، پادشاهلیغینی آلگهی. و بو رأی موافق توشدی. هورموس پرویز قصدیغه مشغول بولیب، پرویز و همدن قاجیب، ارمن ولایتیغه باردی و شیرینغه عاشق بولدی (تأکید بیزینکی — نتن ملله پف). انداق کیم شرحی کپلگوسی دیر، ان شاء الله. چون پرویز قاجدی، بهرامغه بارمه دی. هورموس بیلدی کیم، بهرام قید قیلیب دور و اؤغلی گناھسیز ابرکن دور. سپاه یسب، بهرام اؤتروسیغه ییاردی. بهرام ایننگ سپاهین اوروشیب باسدی. و هورموس سلطنتی کارخانه سی متزلزل بؤلوب، چون ارکان دولت آندین ناراضی ابردیلمر، توتوب کوزیگه میل تارتیب، ارمنغه کیشی ییاریب، پرویزنی کپلنتوروب پادشاه قیلدیلمر...»^(۱). بو سطرلرده نوایی تاریخی معلوماتلرگه موافق خسرونینگ آته سی هورموس بیلن قربنداش وارثلردن بهرام چوپین اؤرته سیده گی مخالفت، هورموس نینگ کور قیلینیشی و خسرو پرویز نینگ تختگه چیقیشینی بیان ایتدی. نوایی ایتیشیچه، خسرو پرویز ارمن دن چقیریلده دی. و شیرین و مهین بانونینگ افسانه و روایتلردن ارمنستانلیک صفتیده اورین آلیشی، افسانه و روایت معلوماتلری نینگ «رسمی» تاریخ کتابلری ترکیبیگه سینگیب باریشی عاقبتی بولیشی ممکن (بو اؤزگیشلر، البته، «تاریخ ملوک عجم» گه قدر صادر بؤلگن).

بهرام چوپین فصلیده نوایی خسرو پرویز اوستیگه بهرام نینگ قوشین تارتگنی، خسرونینگ مغلوب بوله باشلگنی، آته سیگه مراجعت قیلیب، اونینگ مصلحتی بیلن رومگه باریب قیصردن مدد آلگنی، بهرام نینگ یینگیلیب، خاقان

خدمتیکه بارگنی، او یبرده اونی زهرلب اؤلدیریشگنینی بیان ایتیلهدی. فصل نینگ آخریده: « و بعضی تاریخده انی ملوک عددیگه کییورمه دیدیلر. و شیروان سلطنتینی ایننگ نسلیدین دهب تورلر و ایننگ نژادینی بعضی گرگین میلادکه و بعضی یزدجرد بن بهرامغه بیتکوروب تورلر»، — دهب منبعلردهگی تفاوت و ضدیتلرنی تأکیدلیدی. خسرو پرویز فصلیده اولگی فصل نینگ ایریم معلوماتلری تکرارلنهدی و تفصیلات بیلن تولدیریلهدی. شولردن بیر ی هورموس نینگ خاینلیک بیلن اؤلدیریلیشی واقعاتی دیر.

ایکینچی بیر تفصیلات خسرو نینگ مریم گه اویلینیشی بیلن باغلیق دیر، بو سوریه مؤلفی تانیلمه گن بیلنامه لری و خسرو حقیده گی کوچیچیلیک روایتلردن هم، یازمه ادبیات آبدهلریدن هم اؤرین آلگن. «چون پرویز روم گه بیٹی، — دهبی نوایی، — قیصر انگه کماهی حالین بیلیم، یخشی دلجو لیک قیلیب، مریم آتلیغ قیزین انگه نکاح قیلدی و قالین مدد بیریب اوزتتی...»

شوندن کپین نوایی خسرو نینگ شان - شوکتی، داوروغی آرتگنینی حکایه قیلهدی: « و مکنت و شوکتی بیر یبرگه بیئدی که، اندین بوروغی سلاطینغه میسر بولمه یدور ابردی. و بعضی مؤرخلر انگه میسر بولغان نیمه لرنی حیرت طریقی بیله تعداد قیلیب تورلر...» بولر: جواهر بیلن زینتلنگن، تورت پایه سیگه فلک، یولدوزلر و بیٹی اقلیم تصویرلنگن تاکدیس دهب ناملنگن آلتین تخت؛ بیر ی چومچوق کتله یگیده گی جواهرلر بیلن زینتلنگن اولکن قالین، شبدیز ناملی مشهور آت (آت اؤلگندن کپین قایه گه اونینگ صورتینی سالدیریب خسرو شو بیلن آوونر اېکن)؛ باریک ناملی «زمانی نینگ یگانه سی بولگن مغنی»؛ شاپور ناملی تهنکی یوق نقاش؛ بزرگ امید دېگن علامه وزیر؛ ینه — مینگ پیل، اون سکیز مینگ آت، اون ایکی

مینگ «تورکی» دېب ناملنگن آریال تویه، نېچه مینگ صاحب جمال کنیز و باشقه - باشقه لر. بو تعریف و توصیف خسرونینگ شان - شوکتی هم، مال - دنیاسی هم اېل - یورته داستا بولیب، حقیقت بیلن مبالغه نینگ اویغونلشیب کپتگینی کورسته دی. شبذیز و باربد اېسه خسرو حقیده گی کۆیدن - کۆپ افسانه و روایتلر نینگ اساسینی تشکیل اېته دی.

نوایی «تاریخ ملوک عجم» ده شیرین گه علیحده اورین و اعتبار بهره دی: « شیرین دېک محبوبی بار اېردی کیم، عالمده ایننگدېک حسن و لطافت و جمال و ملاحظت هېچ کیمده یوق اېردی...» شیرین تعریفیدن کپین نوایی نادر منبعلردن کیشینی غایتده تعجب لنتیرووچی «ایگی سؤز» (ایگی معلومات) تاپگینی قید اېته دی. بولردن بییری فرهاد گه تعلقلی: «بییری اول کیم، اگرچه شیرین دېک نادره سی بار اېردی، ولی فرهاد دېک هم عالم اعجوبه سی رقیبی بار اېردی کیم، عشق و نیاز اطرافیدین باوجود خسرو دېک پادشاه کۆنگلی فرهاد گه میل قیلیب، التفات و ترخملر ظاهر قیلدی. و آنی بیلیب خسرو رشکدین مکر بیله فرهاد قتلغه (تأکید بیزنیکي - نتن ملله پف) - باعث بولدی کیم، اندین مشهور راق دیرکیم بیتمک حاجت بولمه غی». فرهاد نامی بیرینچی بار ۱۰ - عصر منبعلریده، جمله دن، «تاریخ طبری» ده ذکر اېتیلگنی معلوم. فرهاد، بو منبع نینگ بیانچه، شیرین نی سپویب قالگن، اونینگ اوچون بېستون تاغینی کپسیب، معجزه لی ایشلرنی بنیاد اېتگن اېکن. بو، شبهه سیز، خسرو و شیرین تاریخی و واقعاتیگه قوشیلیب باریب، عنعنوی سوژه نی ینگ آبده تمان رواجلنتیرگن.

ایکینچی معلومات شونده که، «حضرت رسالت» (محمد پیغمبر^(ص)) خسرو پرویزگه «دین و اسلام دولتیغه نامه بیتیب کیشی بیباردی. و اول مزخرفات

غروریدین اول حضرت مبارک نامه‌سین بیررتتی و اطاعت قیلمه‌دی». (در حقیقت سؤنگی ساسانی لردن بؤلگن خسرو پرویز اسلامنی قبول قیلش تکلیفینی رد ایتیب، زردشتی‌لیککه صادق لیگیچه قالگن.) خسرو پرویز فصلی شهریه تماییدن خسرونینگ قتل قیلینیشی بیانی بیلن توگلنده‌دی.

«تاریخ ملوک عجم» علیشپر نوایی نینگ خسرو پرویز تاریخی بیلن هم، اونینگ توغریسیده یره‌تیلگن روایت و افسانه‌لر بیلن هم یقیندن تانیس بؤلگینی کورسته‌دی.

شبهه‌سیز، یازمه منبع‌لردن تشقیری خسرو و شیرین (یاکه فرهاد و شیرین) حقیده خلق آغزیده ایتیب کپلینگن قصه، افسانه و روایتلر، اولرنینگ تورلی-تومن ورینتلری هم بؤلگن. نوایی یازمه منبع‌لر بیلن گینه اېمس، بلکه آغزده ایتیب کپلینگن قصه، افسانه و روایتلر (جیلّه بؤلسمه اولرنینگ بیر قسمی) بیلن تانیس بؤلگن. نوایی نینگ تورلی-تومن قصه، افسانه و روایتلر بیلن تانیشلگی‌گه اونینگ لیریکه‌سیده‌گی ایریم سطرلر هم شهادت بهره‌دی. بیر نپچه مثال کپلتیره‌میز:

کۆپ اوقودیم وامق و فرهاد و مجنون قصه‌سین،
اؤز ایشیمدین بُلعبراق داستانې تاپمه‌دیم.

(«غرایب الصغر»، ۴۳۰-بیت.)

باده گُلگون کپتورکیم، شام هجران مېن کیبی،
یوز تومن فرهادنی پست ایله‌گن شب‌دیز ابرور...
حیله عاجزلیغدین ایلر عاشق، انگله، ای کؤنگول،
کیم، زبونراق عشق ارا فرهاددین پرویز ابرور.

(«نوادر الشباب»، ۱۹۷-بیت.)

اېرور مظلوم و ظالم قتلى عشق آليده كؤپ آسان،
اگر فرهاد اولدى، قتل تايمه‌ى قالدی مو پروېز.

(«نوادير الشبَاب»، ۲۰۸- بېت.)

عشق ارا عجزينى كورگيل كه، اولرگه فرهاد،
خضم فرتوت تيلين ايله‌دى پروېز قيليج.

(«بدایع الوسط»، ۱۰۳- بېت.)

بېستون فرهاد قبرى دير قيزارغان لاله‌دين،
يا انينگ قانيدين اولميش توفراغى هريان قيزيل.

(«بدایع الوسط» ۳۷۷- بېت.)

قيليب فرهاد و مجنون عشق اوتين شرح، اي راوي،
بؤلوب گرم تكلّم فارغ اولميش سن مگر مېندين.

(«بدایع الوسط» ۴۶۶- بېت.)

بو پرچهلرده «خسرو و شيرين» ياكه «فرهاد و شيرين» دوره‌سيگه منسوب
بیر اېمس، بیر نېچه قصه كوزده توتيله‌ياتگنى روشن. «محبوب القلوب» نينگ
ايكينچى قسىمى ۶- فصلیده «مُقْبِل و مُدْبِر» حكايه‌سى نينگ خسرو پروېز بيلن
باغليقلیگی هم شونى كورسته‌دى. خودى شونينگدېك، نوایی زمانداشلىرى نينگ
اثرلى، جمله‌دن، عبدالرحمن جامي نينگ «خردنامه اسكندري» داستاينده‌گى خسرو
پروېز و بليقچى ياكه زمانداشى مولانا فخرالدين على صفى نينگ «لطائف
الطوايف» كتابیده‌گى پروېز و منجم، پروېز و قُل حكايه‌لىرى همده باشقه‌لرنى كوزده
توتسك، نوایی دوریده خسرو و شيرين (ياكه فرهاد و شيرين) حقيده مركب سوژه‌لى

کته قصه‌لردن تشقري کيچيک، بعضاً بير بوليمدن عبارت حکايه - تمثيللر هم کينگ ترقلنگي عيان بوله‌دی.

شونده‌ی قیلیب، علیشپر نوایی اختیاریده کوپ و خیلمه - خیل منبع، مواد و معلومات بار ابدی، اولر شاعرنی تاریخ سرچشمه‌لریگه‌گینه اېمس، بلکه خلق ایجادیاتی سرچشمه‌لری تمان هم اېلتر ابدی. بوندن تشقري، خلق ایجادیاتیگه خاص روماتیک (تخیلی)، فاتتزی (وهمی)، خیالات، فوق‌العاده‌لیک، مبالغه و باشقه‌لر علیشپر نواییگه ایجادی اېرکینلیک بهرب، اونی بیران (یاکه بیر نېچه) منبعگه باغلیب قالیش «محدود» لیگیدن خلاص اېتر، خلق اثرلری نینگ اوزی بو عبارده درس بولر ابدی. ذاتاً: بیران منبعگه‌گینه باغله‌نیب، اونینگ دایره‌سیده قالیش نواییگه «فرهاد و شیرین» ده اوز آلدیگه قوبگن اولکن پرابلم (قینچیلیک) و مسئله‌لرنی حل اېتیش امکانبی بېرمس ابدی. نوایی نینگ تاریخگه — فکتلر (واقعیت) گه، بدیعی عنعنه‌لرگه، جمله‌دن، خلق ایجادیاتیگه مناسبتی شو ذیلده ابدی.

اېندی «فرهاد و شیرین» ده‌گی عنعنوی سیمالرگه اؤته‌یلیک. بو بیرنچی نوبنده خسرو پروپز سیماسی دیر. تاریخی شخص — خسرو پروپز بو سیمانبینگ وجودگه کبلیشیده نېچه سیمالی بولیب خدمت قیلنگی معلوم که، خسرو پروپز تاریخ ساحه‌سیدن ادبیات عالمیگه اؤتیشی بیلن تباره تاریخدن بیراقلشه‌دی، اوز تاریخی اؤزه‌گینی اؤزگرتیریب باره‌دی. بو خسرو حقیقه یره‌تیلگن یازمه ادبیاتیده‌گی ایلک بیریک اثر فردوسی داستانیگه هم تعلقلی دیر. اونینگ «شوکتلی و عاشق خسرو» ی تاریخده‌گی خسرو پروپز نینگ عین اوزی اېمس. شو معناده نوایی تاریخدن ینه‌ده «بیراقلشه‌دی». اما او اوز دوری تاریخیگه یقینلشه‌دی. «عدالتلی پادشاه»

غایه‌سینی ایلگری سورگن اولوغ شاعر و متفکر شیرین واسطه‌سیده خسرونی «قیتنه تریه‌لب»، اونی عادل و عارف شاه، صادق و وفادار عاشقنه ایلنتیره‌دی. نظامی خلق آرزوسی و خیالیده‌گی عادل پادشاه سیماسینی یرتگن ایدی. بو سیمانی یره‌تیشده او عنعنوی موادلر بیلن بیرگه خلق ابرتکلری و قصه‌لریده‌گی «عدالتلی پادشاهلر» سیماسیدن هم، شبهه‌سیز، الهاملنگن.

نوایی ینه نری کپتدی. او مقصدی، آرزو-ایتیلیشلری و خیالاتینی محنتکش و ایجادکار فرهاد سیماسیده مجسم‌لنتیردی. بو خسرو قیافه‌سی و اونگه بولگن مناسبتنی تمامیله اؤزگرتیریب یوباردی. فرهاد — ایزگولیک عالمی‌نینگ، خسرو — یمانلیک‌نینگ باش تمثالی. بو باش ضدیت. ایندی شیرین‌نینگ هم خسروگه مناسبتی تمامیله اؤزگچه. او خسرونی سپویش او یاقده تورسین، بلکه بوتون قلبی بیلن اوندن نقرتلنه‌دی... نوایی داستانیده خسرو اصلیدن (تاریخی خسرو پرویزدن) شو درجه‌ده بیراقلشیب کپتدی‌که، ایریم جزئیاتلرنی (نام، شپرویه واقعه‌سی و باشقه‌لرنی) مستثنی قیلگنده، گویا او بیلن قدیمگی تاریخ‌نینگ برچه ایپلری اوزیلگندپک. نوایی‌ده‌گی خسرو افسانه و روایتلرده‌گی عنعنوی خسرو سیماسیدن هم اوزاق، اوزاقینه اېمس، حتی قره‌مه-قرشی هم. لېکن او گویا خلق ابرتکلری و قصه‌لریده‌گی «بیر بار اېکن، بیر یوق اېکن، ظالم بیر پادشاه بولر اېکن»... قییلیده اؤنلب، یوزلب ظالم پادشاهلرنینگ جمعلاوچی سیماسی. دېمک، نوایی انیق بیر نچه افسانه و روایتلردن بیراقلشگن بولسه-ده، خلق ایجاددی روحیدن بیراقلشمه‌دی، اؤز خسروینی قصه‌دن-قصه‌گه اؤتیب خلق قرغب، لعنتلب کپلگن شاه تمثالیده یره‌تدی، «اندازه»نی خلقدن آلدی. نوایی داستانی‌نینگ

غایوی - اېسته تیک (گۆزه للیک) ماهیتی، یؤنه لیشی و مقصدی شونی تقاضا قیلر ابدی .

شیرین سیماسی هم مرگب ترقیات یؤلینی کپچیب اؤتدی . او باشلب خلق ایجادیاتیدن، کپین یازمه ادبیاتدن کبنگ اؤرین آلدی . دستلبکی افسانه و روایتلرده شیرین فعالیتی اساساً خسرو بیلن باغلیق بولیب، او گۆزه ل و صداقتلی عیال صفتیده تصویرلنه دی . کپینراق او فرهاد، شامیره، بپستون و باشقه لر بیلن بیرگه اؤسیب تکامللشه دی . شیرین خلق ایجادیاتیدن یازمه ادبیاتگه اؤته دی .

علیشپر نوایی شیرین حقیده گی تاریخی - روایتی منبع و عنعنه لر بیلن یقیندن تانیش ابدی . بونگه خصوصاً، «تاریخ ملوک عجم» ده گی معلومات یارقین دلیل بؤله آله دی . نوایی عنعنوی معلومات، روایت و افسانه لردن فایده له نیشی بیلن بیرگه، داستان نینگ ینگ غایوی - اېسته تیک (گۆزه للیک) ماهیتی، رجه سی، واقعه لر و سیمالر سلسله سی مناسبتی بیلن عنعنوی شیرین دن چپکینه دی هم . اونینگ شیرینی روایت و افسانه لردن گینه اېمس، بلکه خمسه لرده گی عنعنوی شیرین سیماسیدن هم کتّه فرق قیله دی . او خسرو نینگ قلیغی اېمس، بلکه محنتکش و ایجادکار فرهاد نینگ سبویکلی یاری، او «سوت اریغی» نینگ اېمس (بو شیرین نینگ معنوی عالمینی خیلی چپگره لب قویگن ابدی)، بلکه اېل - یورتگه «حیات» و «نجات» بغیشه لگن («نهر الحیات») و «بحر النجات» نینگ تشبث کارلردن بیر . خلق افسانه لری نینگ کویچیلیگی هم شیرین فعالیتینی سوو بیلن، اریق آچیش بیلن باغلیدی . شیرین خلق اېپیکیده گی معجزه کار، جسارتلی و عاقله قیزلرگه اؤخشب کپته دی . نوایی شیرینی بیلن عارف اردبیلی داستانیده گی شیرین سیماسی بیر - بیرگه خیلی یقینراق دیر . بو، نوایی نینگ عارف داستانی بیلن

تانیس بولیش- بؤلسملیکیدن قطع نظر، خلق ایجادیاتیده شیرین حقیده قدیمیراق عنعنوی روایت و افسانه لردن فرق ایتووچی ینگی اثرلر هم وجودگه کپلگن، نوایی هم، عارف هم، شوندهی اثرلردن الهاملنیب، اولردن ایجادی فایده لنگنلر دهب فرض قیلماقغه امکان بهره دی.

شیرین نامی بیلن باغلیق کوبگینه روایت و افسانه لر بار. قهرمانی اوز اهل- یورتی بیلن باغلب کورستیش خلق ایجادیگه خاص عنعنه لردن بیر. شو عنعنه گه موافق شیرین خلق اثرلریده تورلی اهل- یورتگه منسوب قیلیب تصویرلنده دی، ایریم قیشلاقلر، بنالر، سایلر، چشمه لر و باشقه لر اونینگ نامی بیلن اته له دی. اما شو اتمه لر اساسیده شیرین «تاریخی» نی تیکلشگه اینتیلیشی، شبهه سیز، فایده سیز، نتیجه سیز بؤلر اهدی. چونکه شیرین اله قچان یگه شخصلیکدن چیقیب سیماگه، گوزه للیک، صداقت عقل- ادراک تمثالیکه، خلق نینگ سوو حقیده گی غایه سی و آرزوسی تجسمیکه ایلنیب، حد- حدودنی کپچیب اوتگن اهدی. فرهادنی بیرینچی بار نظامی گنجوی یازمه ادبیاتده مکمل اپییک سیما صفتیده ایشلب، «خسرو و شیرین» نینگ اساسی سیمالریدن بیریکه اینلتیردی. شوندن باشلب فرهاد خمه چیلیک نینگ عنعنوی سیماسی بولیب قالدی، اونینگ توغریسیده کویدن- کوپ اثرلر، جمله دن، داستانلر وجودگه کپلدی. باشقه اثرلر نینگ غایوی- بدیعی قیمتینی کمسیتمه گن حالده شونی ددیل تأکیدلش لازم که، نوایی نینگ فرهادی بو سیما ترقیاتی نینگ یوکسک چوقیسی دیر.

فرهادنی تاریخی شخص دهب تصدیقلاوچی یاکه بوندهی ملاحظه نی اوزیل- کپسیل رد ایتووچی حجتلرگه ابگه اېمسمیز. فرهاد نامی دستلب بیرار انیق شخص — تاش یونووچی، اُستا بیلن باغلیق دیر. احتمال او بېستون بیلن علاقه دار بولیب،

بو قایه (تاش) بیلن باغلیق بیرار ایشنی بجا کبلیتیرگن دیر. نوایی «تاریخ ملوک عجم» ده خسرو پرویز حقیده سؤزلب، شیرین و فرهادگه اؤتیش آلدیدن «و کسرا طاقی دېب تورلرکیم یاریمچوق اېردی، اول توگتتی»، دېدی. فرهاد دارا زمانیده اېمس، خسرو پرویز دوریده اؤتیب، چله قالگن «کسرا طاقی» ایشلرینی توگللشده اشتراک اېتگن بولیشی — تاریخی زمینی حقیقت بولیشی ممکن^(۲). روایتلرگه کوره، فرهاد قایه (تاش) گه شیرین، خسرو و شبدیز تصویرینی ایشله گن اېکن.

اما آرتیق درجه ده فرض گه بېریلیش، فرهاد نامی و شخصینی قندهی بولمه سین تاریخگه باغلاشگه ایتیلیش صُنعی و فایده سیز بولیشی ممکن. چونکه فرهاد تاریخگه اېمس، بلکه ادبیاتگه منسوب دیر. یعنی فرهاد دېگنده بیز مرگب تاریخی ترقیات باسقیچلرینی کبچیب اؤتگن بدیعی سیمانی کوزده توته میز. اونینگ بدیعی سیما صفتیده شکللنیشی و ترقی ایتیشده، کوپچیلیک تدقیقاتچیلر ایتگنیدېک، خلق ایجادیاتی، میتولوژی (اېرتک شناسلیک)، بدیعی فانتزیه (تخیل) زمینه بؤلگن اېدی^(۳). فرهاد معجزه کار افسانوی قهرمان. او تاغ سوره دی، قایه (تاش) قوپاره دن، یؤل ساله دی، اریق آچه دی، قصر قوره دی؛ او هارمس پهلوان، هېچ کیم، حتی دېو و اژدر او بیلن تېنگلشلالیمیدی... شو جهتلی بیلن فرهاد خوارزمده گی «دېو قلعه» قهرمانیگه هم^(۴). باشقه کوپ قهرمانلرگه هم اؤخشب کپته دی. اما فرهادنی علیحده آلینگن بیرته اثر بیلن گینه باغلاش و اینیقسه چېگره لب قوییش ممکن اېمس. فرهاد — کتّه بدیعی ایجادیات نینگ محصولی، او جمعلوچی سیما، آرزو و خیالده گی قهرمان. نوایی نینگ قهرمانی هم انه شونده ی. او «فرهاد و شیرین» ده گی باشقه سیمالرگه قره گنده ینه ده خلق ایجادیگه، خلق قهرمانلرگه یقین. او جوده مرگب و هلاکتلی سرگذشتلرنی باشیدن کبچیره دی،

دېنگيز طوفانى و قراقچيلر حمله سيني دفع اېتهدى، دېو و اژدرنى محو قيلهدى، اسكندر طلسميني آچهدى، جمشيد جامى و سليمان اوزوگيني قولگه كيرتهدى، بيللر دواميده مينگل ب كيشيلر قىلالمه گن ايشلرنى بحري ب، تاغ كېسيب معجزه لر كورستهدى و باشقه لر. خلص، نوايى فرهادنى هم بېستون گه، هم بالواسطه خلق ايجادياتى بيلن، فولكلور بيلن باغلنهدى. او هم شيرين كى بىر اېمس، بىر كېچه خلق نينگ قهرمانىگه ايلنيب كېتگن بوليب، تورلى جغرافى اتمه لر اونينگ نامى بيلن اتهلهدى^(۵).

شيرين سيماسى قسه گه فرهاد كى مهين بانونى هم آليب كيردى. مهين بانو حقيده گى افسانه لر باشل ب ميديه-سوريه زمينيه وجود گه كېلدى، او ميديه-سوريه افسانه لر يدن سېميره ميده دېب ناملنگن. سېميره ميده سوريه نينگ افسانوي شاهى. يونان يازو وچيسى كېتسى نينگ (مىلا دگچه بولگن ۵ - عصر نينگ آخرى ۴ - عصر نينگ باشلىرى) تصوير بچه، سېميره ميده معبد استرت نينگ قىزى بوليب، ياشلىگى كمبغليلكده اوتگن، گوزه للىگى طفيلى بىر عملدار گه اېرگه تيگىب، بختى آچىلگن اېكن. سېميره ميده باختر بيه بيلن سوريه جنگيده سوريه شاهى نين گه عقللى بىر مصلحت بېرىب، شو بيلن شاه نينگ دقت - اعتبارىنى قازانگن، شاه نين اونگه اويلنگن اېكن. نين وفاتيدن كېين سېميره ميده سوريه تختىگه چىقىب حكرانلىك قيلهدى. او مصر، حبشه، هندوستان و باشقه جايلر گه يوريشلر اويوشتيرهدى، بايلده «آسمه باغلى»، ميديه ده، «سېميره ميده باغلى» برىا اېتیب، شان - شوكتده يشه يدى. سېميره ميده اوز اوغلى نيني تمانيدن اولديريلهدى. روايتلرده گى سېميره ميده شوندهى بولگن اېكن. بو سيمانينگ تاريخى تمثالى اوغلى اددنپه رى ۳ (۸۰۹ - ۷۸۲) نينگ باله لىك چاغيده مىلا دگچه ۸۰۹ - ۸۰۶ يىللرده حكرانلىك قىلگن

سوریه حکمداری شَمُوره مت دیر. سبمیره میده انتیک (قدیمگی) ادبیاتدن (جمله دن، اودی ایجادیاتیدن) اؤرین آگن بولیب، او دولت مند و اولوغوار، لپکن بدترین دولت باشلیغی صفتیده تصویرلنه دی. قدیمگی ارمن افسانه لریده سبمیره میده شَمیرم نامی بیلن تیلگه آینه دی.

دېمک، مهین بانو سیماسی نینگ ایلدیزلریگه باریب تقه له دی، او قدیمگی ارمن افسانه لریدن شَمیرم نامی اؤرین آله دی. بو حالت شَمیرم نینگ فقط ارمن فولکلورده گینه اېمس، بلکه باشقه قفقاز خلقلری فولکلوریده هم کینگ ترقه لیشیگه زمین بوله دی. شَمیرم فولکلوردن یازمه ادبیاتگه اؤته دی، نظامی گنجوی نینگ «خسرو و شیرین» داستانی بیلن خمسه چیلیک نینگ عنعنوی سیماسیگه آینه دی. نظامی و اونینگ خلقلری داستانلریده او شامیره - مهین بانو (اولوغ صاحبه) دېب ناملنه دی، عدالتلی، تدبیرلی، اېل - یورت اوچون فداکار حکمدار صفتیده تصویرلنه دی. نوایی داستانیده او فعالیتی و صفت - خصلتی بیلن خسروگه قره مه - قرشی قویله دی^(۶).

شونده ی قیلیب، خسرو و شیرین (کپینچه لیک فرهاد و شیرین) حقیده گی بدیعی اثرلر نینگ پیدا بولیش ایلدیزی تاریخگه، ساسانی شاهلریدن خسرو پرویز و اونینگ خاتینی شیرین گه باریب تقه له دی. خسرو و شیرین تاریخدن خلق افسانه سی و روایتلریگه اؤتیب، سېوگی و صداقت نینگ اؤلمس سیمالریگه آینه دی، روایت و افسانه لر قدیمگی میتولوژیک (اُسْطوره شناسلیک) و کپینگی ینگی افسانه و روایتلر بیلن قوشیلیب، مرکب سوژه و کمپوزگه، کتّه سیمالر آلبومیگه اېگه بولگن بیریک قصه لر وجودگه کپله دی، بولر یازمه ادبیاتده «خسرو و شیرین» (یاکه «فرهاد و شیرین») حقیده کتّه آیده لر نینگ وجودگه کپلیشیگه زمینه تیارله دی، نظامی

داستانی بیلن او خمسہ چیلیک نینگ عنعنوی اثریگه ایلندی، نوایی نینگ «فرهاد و شیرین»ی اېسه کۆپ عصرلیک ادبی تجربه و عنعنہ لر تکاملیده ینگ، بیریک حادثه بۆلدی.

نوایی اوز سلفری نینگ استعدادی و ایجادی یوتوقلریگه دایما یوکسک بها بهره دی، لېکن شو بیلن بیرگه سلفری تمانیدن خسرونینگ ایجابی قهرمان صفتیده تعریف و تصویر اېتیلیشی نوایی نینگ قتیق اعتراضینی توغديره دی. نوایی سلفری نینگ ایزیدن بارالمه یدی. اونینگچه عشقده بیقرار، خودبین و معیشت پرست خسرو مقتا وگه سزاوار اېمس، خسرو قیلیمیشلریگه یره شه جزالیشی، اونینگ تمثالیده ظالم و خودبین پادشاهلر شفقتسبز فاش اېتیلیشی لازم. خسرو خسرو لرگه قرشی انسان نینگ اېنگ عالی فضیلتلرینی هم اېتکن کامل کیشیلر سیماسینی، خسرو لر دنیا سیگه قرشی انسانیت نینگ عصري آرزو-ارمانلرینی افاده لگن ینگ دنیانی یره تیش کپره ک.

شو ذیلده نوایی تمامیله ینگ داستان یره تیشگه کیره دی. اونینگ «فرهاد و شیرین» داستانی دور نینگ، انسان و انسان فعالیت نینگ خیلمه-خیل مسئله لرینی قمره ب آگن، اؤرته عصر هومنیزمی (خلق پروری) نینگ اېنگ پیشقدم قره شلری و آرزو-این تیلیشلرینی افاده لگن بیر داستان صفتیده وجودگه کپله دی. داستان نینگ باش موضوعی سېوگی دیر. بو سېوگی انسان نینگ انسانگه بۆلگن سېوگیسی دیر. او صمیمی و مصفا سېوگی دیر، او انسان نینگ اېنگ یوکسک صفت و فضیلتلرینی اؤزیده مجسملشتیره دی، محنت و ایجاد کارلیکده، اېل-یورت اوچون خدمت قیلیشه، وطن پرورلیک و قهرمانلیکده کمال تاپه دی، کورهش و سینا و لرده

تابلیب، چینیقب باره‌دی. هبج قنده‌ی غاو، مُدهش یاکه مشئوم حمله بو سبوگینی بینگالمه‌یدی، اونی چپکینیشگه مجبور ابتالمه‌یدی. منه شونگه کوره بو سبوگی کپنگ اجتماعی-سیاسی و فلسفی ماهیتگه اېگه بؤلگن، انسان‌پرورلیک و خلق‌پرورلیک، وطن‌پرورلیک و قهرمانلیک، محنت سبورلیک و ایجادکارلیک بیلن عضوی باغلیق بؤلگن سبوگی دیر.

نوایی سبوگی، صداقت، محنت سبورلیک، ایجادکارلیک، دوستلیک، وطن‌پرورلیک و قهرمانلیک کی فکر-اویلرنی آرزو-اينتیلیشلرینی، خصوصاً، داستان‌نینگ باش قهرمان فرهاد سیماسیده مجسم‌لشتیره‌دی.

یازیب جان مُصَحَفِیدین ایگی آیت،

دببان فرهاد و شیرین دین حکایت.

دېگن شاعر اؤز داستانیکه «فرهاد و شیرین» نامینی بهره‌دی.

معلوم‌که، **ابوالقاسم فردوسی** «خسرو و شیرین» داستانینی رسمی تاریخی موادلری و افسانه همده روایتلر اساسیده یره‌تیب، ساسانی خسرو پرویزنینگ شان-شوکتینی اولوغله‌گن ابدی. اونینگ داستانیده کپینگی داستانلرده موجود بؤلگن باشقه بیر قطار سیمالر (مهین بانو، شاپور و باشقه‌لر) کی فرهاد سیماسی هم یوق ابدی. آفتیدن، حلی خلق آغزه‌کی ایجادیده فرهاد سیماسی یره‌تیلیمه‌گن یاکه او کپنگ ترقلمه‌گن ابدی^(۷). وقت اؤتیشی بیلن «خسرو و شیرین» خلققه، خلق‌نینگ آرزو-اينتیلیشلیگه یقینلشیب باره‌دی، شو زمینده فرهاد سیماسی شکللنه باشلیدی. تورلی خلقلرده‌گی فرهاد و نامی بیلن باغلیق بؤلگن افسانه و روایتلر همده یازمه ادبیات نماینده‌لری نینگ اثرلریده فرهاد نامی نینگ ذکر ایتیلیشی بو

سیمانینگ خیلی قدیمی اېکنینی کورسته دی. شبهه سیز، نظامی «خسرو و شیرین» داستانی یازیشگه کیربشر اېکن، منه شونده ی افسانه و روایتلردن هم فایده لنده دی. او بیرنچی بولیب یازمه ادبیاتگه فرهادنینگ اېپیک سیماسینی کیربته دی. بو سیمما داستانینگ غایوی - بدیعی قیمتینی، اونینگ خلقچیل ییگینی آشیره دی. بیراق، نظامی داستانیده بو سیمما باش قهرمان درجه سیگه کوتریلیمیدی.

نظامی داستانیده اېسه تمامیله باشقچه منظره نی کوره میز. نظامی داستانی دپیرلی فرهاد بیلن (اونینگ توغیلیشی بیلن) باشلنده دی، فرهاد بیلن (اونینگ وفاتی بیلن) توگلنده دی. نظامی فرهادنینگ بوتون حیاتی و کورهش یوللرینی حکایه قیله دی. برچه مسئله لر فرهادنینگ حیاتی و فعالیتی زمینیده توغیله دی یاکه فرهادگه کبلیب باغلنده دی. بنابرین، فرهاد مکمل اېپیک سیمما درجه سیگه کوتریله دی. بو حالت عین چاقده اثرگه شعری رومان توسینی بهره دی. فرهاد باله لیک چاغیده مثبت خصلتلرگه اېگه بوله دی. او کوپ عقللی، ذهنلی باله بولیب اوسه دی:

عجب دور اوچ یاشیده کوزگه اطفال،
نېچوک کیم اون یاشیده اوزگه اطفال.
قالیب بو ایشده اېل حیرانی آنینگ،
سپهر و مهر سرگردانی آنینگ.
اتا بو نوع کورگچ ایش حسابین،
مناسب انگله دی علم اکتسابین.
کپتوردیلر حکیم نکته دانی،
بیلیک بیرله جهان ایچره جهانی...

قيو علمي كه يوق آندين نهانراق،
آنينگ قاشيده يوق آندين عيانراق.

فرهاد زور هوس بيلن اوقبيدي، طبيعيات، رياضيات، منطق و باشقه
فنلرني اورگنهدي، كوپ اؤتمه ي بير قطار علملرني اېگلب، اوز قابليت و
ملكه لريني آشيرهدي:

اگر بير قتله كوردى هر سبقنى،
ينه آچماق يوق ابردى اول ورقنى،
نې سؤزنى كيم، اوقوب كؤنگلى كه يازيب،
دېمه كؤنگلى كه، جان لوحى كه قازيب.
اوقوب اؤتمك، اوقوب اؤتمك شعارى،
قاليب يادیده، صفحه- صفحه بارى...
جهانده قالمهدي اول يېتمه گن علم،
بيليب تحقيقاتى كسب اېتمه گن علم.

فرهاد عقلي تربيه بيلن گينه چېكلىب قالميدى. او جسماني و حربي
مشغولاتلر بيلن هم شغللىب، چينيجه باشليدي. سووده سوزيش، چې اندازليک،
قيليج بازلېک و باشقه لر هم اونينگ كونده ليک مشغولاتى اېدى. ۱۰ ياشيده اونده
۲۰ يشر ييگيتلر نينگ کوچ- قوتى بولهدي. او اوزى نينگ عقلى و جسماني
کوچ- قوتى، مهارتى بيلن كيشيلرني حيرته قالديرهدي. فرهاد نينگ فضيلتلىرى
انسان نينگ بخت - سعادتى اوچون كوره شده رواجلىب، مكملة شيب بارهدي.

فرهاد نهايتده كمتر. شهزاده ليك، آته سي نينگ مال- دولتي اونى مهليا
قيلمىدى. او اوزىنى عاڭى كيشيلردن بىرى دېب حسابلىدى و مظلوم خلقنى چين
كۆنگىلدن سېوهدى:

همول علم بلند، آوازه بىرله،
بو يىنگليغ زور بى اندازه بىرله.
اوزىن ابجد اوقور ابلدين توتوب كم،
دېمه دانش كه، زور دست ايله هم...
انگه تېنگ پادشاهليغ تا گداليغ،
گداليقته تېنگ اېتمه ي پادشاليغ.
دېمان، هم كۆنگلى پاك وهم كۆزى پاك،
تېلى پاك و سۆزى پاك و اوزى پاك.

فرهاد مظلوملر نينگ درديگه مرهم بوليشگه اينتيلر، عامه نينگ منفعتى نى
اوز منفعيتىدن اوستون قوير ابدى:

بىراوكيم زار بىغلب- بىغلب اول زار،
تاپيب كۆنگلى ابل آزارىدىن آزار.
چىقاريب سوزليغ سوز باشىدىن دود،
ساووغ آه ايلب آهين آتش آلود.
بؤلوب ابل اندوهىدىن كۆنگلى غمناك،
يقا چاكين كوروب، كوكسين قىليب چاك.

شونينگ اوچون خلق هم فرهادنى سېوهدى، اونينگ درد- المىدن آلم
چېكهدى، شادليگى بىلن قووانهدى.

فرهاد وایه‌گه ایتگن سری اؤز ایشلریدن قناعتلنمی باره‌دی. او قنده‌ی دیر اولوغ ایشلرگه باش قوشیشگه، کیشیلرنینگ بختی یؤلیده کئوپراق خدمت قیلیشگه اینتیله‌دی. خاقان فرهادنی خورسند قیلیش اوچون ییل‌نینگ تورت فصلیگه ماس تورت قصر قوردیره باشلیدی. فرهاد بو قصرلر اونینگ اؤزبگه قوربله‌یاتگنی اوچون اېمس، بلکه اُستالرنینگ هنری و صنعتینی اؤرگنیش اوچون قوربلیش ایشینی کوزه‌ته‌دی و بناکارلیکنی اؤرگنیش وظیفه‌سینی اؤز آلدیگه قوبه‌دی. معمار بانی، نقاش مانی و تاش یونووجی قارن بیلن دؤستلشه‌دی. او اُستالرنینگ هنرینی اشتیاق بیلن کوزه‌ته‌دی و اؤرگنه‌دی:

... اینگدېک قیلدی خارا یونماغین ورد،
 که، یوز قارن قاشیده بؤلدی شاگرد.
 قیلیب بیر دمه‌ده آنچه ایش نهانی،
 که قیلغهی اؤزگه‌لر بیر آیده‌آنی...
 قیو صورت‌که مانی قیلدی تمثال،
 انگه فرهاد آچتی چهره فی‌الحال.
 بو ایشنی داغی آز فرصته‌ده قیلدی،
 اینگدېک کیم، کپره‌ک، القصه بیلدی.

خاقان اوغلینی خورسند قیلیش اوچون اونگه تاج-تختینی پیشکش قیله‌دی. لېکن فرهادنی تاج و تخت قیزیقتیرمس اېدی. او شونچه علم و هنرگه اېگه بولیشیگه قره‌مه‌ی، حلّی اؤزینی ییبتلری تجربه و ملکه‌گه اېگه دېب حسابله‌مس، دولتنی اداره اېتیش اوچون کتّه تجربه و تدبیرکارلیک لازم دېب بیلر اېدی. بو بیلن نوایی اؤز دوربده‌گی خودبین و تاج و تخت‌پرست شهزاده‌لرنی قتیق قره‌لب، اولرنی

فرهاددن عبرت آلیشگه یوللر ابدی. نوایی نینگ فرهادنی شهزاده قیلیب بپریشدن اصل مقصد هم شو ابدی^(۸).

شوندهی قیلیب، فرهاد دستلب بیلیملی، هنرلی، ایجادکار کیشی بولیب بیتیشهدی. او علم و هنرنی حیات بیلن باغلیدی. کیشی اوز علمی و هنرنی عامه نینگ منفعتیگه خدمت ایتیریشی لازم دهب حسابلیدی. بو خصوصاً، فرهاد نینگ ارمنستان دهگی فعالیتیده روشن کورینهدی. فرهاد شیریننی ایزلب ارمنستان گه^(۹) بارهدی. او تاغده اریغ قازیش اوچون نهایتده قینه لیب ایشله یاتگن مینگرچه کیشیلرنی کورر اپکن، اولرگه یاردم بپردهدی، اولرگه باش بولیب ایشلیدی، معجزه لر کورستهدی.

...چو کیفیتنی معلوم ایتی فرهاد،

الر حالیه گه کونگلی بولدی ناشاد.

دېدی، بو نیچه مظلوم ستمکش،

فلک بیدادیدین بولغان آلمکش.

که ویرانلیغلیده یوز خلل دور،

اگر قیلسم مدد واقع محل دور.

هنرنی اسره بان نپتکوم دور آخر،

آلیب توفراقه مو کپتکوم دور آخر؟!

بیلیم و هنرنی ایشگه سالگن فرهاد، مینگرچه کیشیلرنینگ محنتی و

مشقتینی یینگیللشتیره دی:

که اوچ بیلده نی ایش بوتمیش سراسر،

اؤزی بیر کونده قیلمیش دور برابر...

ایتیک تېشه لریغه هر قرا تاغ،

پیچاق آللینده انداق کیم، سر یغ یاغ...

فرهاد نینگ محنت فعالیتی و قابلیتیی اینیقسه حوض قازیش و اریغ آچیش
ایشلریده کمال تاپه دی، سوو قیینچیلیگی داستان نینگ مرکزی مسئله لریدن بیر ییگه
آیلنه دی. معلوم که، اوزبیک خلقی سوو اوچون عصر لر دوامیده قتیق کوره ش آلیب
بارگن، خلق کوچی بیلن بیر قطار سوغاریش انشا آتلیری وجودگه کپلگن بولسه هم،
لپکن فبودال سبستیمی قیشلاق اقتصادی سوو بیلن بیترلی تأمینلشگه امکان
بیرمس ابدی. فبودال اوز ارا اوروشلری، سوغاریش انشا آتلیرینی ویران ایتیب، سوو
تنقیصلیگی تاباره کوچه بیتیرر ابدی. سوو تنقیصلیگینی ۱۵-عصرده — نوایی
یشه گن دورده جوده کوچلی ابدی. خلق نینگ سوو اوچون قیینه له باتگینی، سوو
دېب قان یوته یاتگینی کورگن نوایی اونی سوو بیلن تأمینلشینی ایستر، لپکن بو
ایسته گینی عملگه آشیرالمس ابدی. نوایی خلقنی سوو بیلن تأمینلنه دیگن وقت
کپلیشی گه ایشانه دی. فرهاد باشچیلیگیده کتّه حوض قازیلده دی، کانال آچیلده دی.
اریق-کانالگه «نهر الحیات» («حیات دریاسی»)، حوضگه «بحرالنجات»
«نجات دېنگیزی» دېب نام قویله دی:

اریققه قویدیلر «نهر الحیات» اسم،

فلکوش حوضغه «بحرالنجات» اسم.

بو ناملر هم نوایی نینگ سوو مسئله سیگه قنچه لیک کتّه اهمیت بېرگینینی
 کۆرسته دی: سوو — حیات، سوو — نجات دیر. شونینگ اوچون اریق و حوض نینگ
 تیار بولیشی خلق بیرهمی، خلق طنطنه سیگه ایلنگن اېدی.
 اریغ ناوی چو بۆلدى سوو مقامی،
 تېگیرمان ناویدېک بۆلدى خرامی.
 خلایق ایچره غوغا توشتی هرین،
 اولوس ایچره علالا توشتی هرین.
 مغنی لر ایکی یان دین نواساز،
 توزیب اول رود لحنی بیرله آواز.

دېمک، محنت و ایجاد کارلیک «فرهاد و شیرین» نینگ مرکزی مسئله لریدن
 بیری دیر. نوایی داستانینی ایکی نچى بیر نام بیلن «محنتنامه»، دېب هم آته گن اېدی:
 ضرورت کیم، سالیب بیر اؤزگچه طرح،
 بو «محنتنامه» نی قیلغوم دورور شرح.

فرهادنی محنت سپور و ایجادکار، کامل انسان صفتیده یره تگن نوایی
 اؤزی اوندن الهاملیب، قلمی نینگ فرهاد تېشه سی کبی اؤتکیر و اونوملی بولیشینی
 آرزو قیلدی:

. بو کان قازماقنی اول کیم قیلدی پیشه،
 کپره ک خارا فگن ایلگیده تېشه.
 سنگه بو تېشه ورلیک بۆلسه مطلوب،
 اېرور فرهاد هم صحبتلیغی خوب.
 بو کان عشقیده تېشه ننگ خاره ربز اېت،

انی فرهاد تاشی بیرله تېز اېت .

نوایی فرهادنینگ محنت و ایجادکارلیکده اېریشگن موفقیتلری نینگ اساسی باغشی اونینگ علمی، عقلی و عباره سی دېب حسابلیدی. فرهاد عقل و تفکر کوچیگه بها بېرر اېکن:

دېدی: هر ایش که قیلیمش آدمیزاد،

تفکر بیرله بیلیمش آدمیزاد.

اولوم ایچره منگا تا بولدی مدخل،

تاپیلیمس مشکلی مېن قیلماغان حل، —

دېدی. بیراق فرهاد (دېمک نوایی) خلقنی سوو بیلن تأمینلش و محنت معجزه لرینی وجودگه کبلتیریش اوچون فېودال جمعیت توزومینی یېمیریش لازمیلیگینی توشینمیدی و توشونه آلمس هم اېدی. اؤزبک خلقی نینگ عصري آرزولری فقط سوسیالیستیک انقلابیدن کپینگینه عملگه آشیب، اولوغ کانالر، سوو دېنگیزلری وجودگه کبلتیریلهدی، انساننی چؤل و صحرالرنی چپکینیشگه مجبور اېتدی.

فرهاد مثلسیز خلق پرور و وطن پرور انسان دیر. او دایما یورت نینگ آبادانلیگی و خلق نینگ فراوانلیگی اوچون کوره شه دی. اؤزی بناکارلیک قیلهدی، تاغ-تاش کپسه دی، انسان نینگ هر قندهی دشمنلریگه (خیالی یاووز کوچلرگه هم) قرشی کوره شه دی. و شیریننی سبوش بیلن بیرگه شیرین نینگ یورتی و ایلینی هم سبوه دی. ارمنستاننی یاووز خسرو پرویز نینگ هجومیدن مردانه دفاع قیلهدی. فرهادنی کوچ بیلن بېنگالمه گن خسرو اونی مکر-حیله بیلن اسیر آله دی. لېکن بو فرهادنی محو اېتالمیدی. اونینگ اراده سینی بوششتیرالمیدی، سبوگی و حقانیت

اوچون كورهش يوليدن چپكىنتيرالميدى . فرهاد همان دَدِيل و مغرور . منه خسرو بيلن
اونينگ مناظرهسى :

دېدى : نې دور سېنگه عالمده پېشه؟

دېدى : عشق ايچره مجنونلوق هميشه .

دېدى كيم ، عشقيغه كؤنگلونگ اؤرون دور؟

دېدى : كؤنگلومده جاندېك ياشورون دور .

دېدى : كؤنگلونگ فدا قيلسه جفاسى؟

دېدى : جانيمنى هم ايله ي فداسى .

دېدى : بو عشقدين انكار قيلغيل!

دېدى : بو سؤزدن استغفار قيلغيل! ..

دېدى كيم : شهغه بؤلمه شركت اندېش ،

دېدى : عشق ايچره تېنگ دور شاه و دروېش! ..

فرهادنينگ كېسكىن و قطعي جوابلرى متكبر و خودبين خسرونى روحاً
مغلوب قيلهدى .

فرهاد اؤز يورتيدن اوزاقده ، دشمننينگ مكر و حيله توزاغيده هلاك
بولهدى . لېكن او سؤنگى دميگه قدر عدالتنينگ طنطنهسيگه ايشانچ بيلن
قرهيدى . دؤستلرى بيلن غايبانه خيرلشر اېكن ، اولرگه خسرونى پينگيب ، عدالت
اؤرنه تيشنى وصيت قيلهدى . خسرو هم ، اوليم هم اونينگ آرزو-ارمانلرينى
پينگالميدى .

نوایی فرهاد سیماسینی حقیقی و خیالی جزئیاتلر بیلن بایتهدی، تکامللشتیرهدی. او جمعیتده فرهاد و فرهاددپک کیشیلرنی کوریشنی آرزو قیلهدی، شوندهی کیشیلرنینگ بیتیلیشیکه کامل ایشانچ بیلن قرهیدی.

شیرین اوز کرکتری و فضیلتلری بیلن فرهاد قطاریدن اوزین آلگن، اونگه هر جهتدن مناسب بولگن عالیجناب انسان سیماسی دیر. بو سیماده هم نوایی اېنگ اېزگو آرزو-ارمانلرینی مجسملشتیرهدی.

شیرین معرفتپرور خالهسی مهین بانو تربیهسیده علملی، عقللی و عفتلی بیر قیز بولیب بیتیشهدی. او مملکتنینگ آبادانچیلیگی، سوو بیلن تأمینلنیشی اوچون کورهشهدی. مهین بانو بیلن بیرگه کانال قازیش، سوو چیقیش کبی کتّه ایشلرگه باش بولهدی. شیرین فرهاد سیماسیده انساننینگ بختی اوچون کورهشووچی عجایب شخصنی کورهدی. فرهادنینگ قهرمانلیکلری، ایجادکارلیگی شیریننی مفتون اېتهدی. او تاغ-تاشلرنی کپسیب اریق اوتکزگن فرهادنی صمیمیلیک بیلن تقدیرلب:

که، ای نادر بیگیت، آفاق ایچنده،
یگانه چرخ نیلی طاق ایچنده.
عیان حالینگده کوپ-کوپ بلعجلیق،
عجبیدن هم عجب رنج و تعبلیق.
نی سبن اوخشب جهانده بیر کیشیگه،
نی قیلغان ایشینگ اوخشر ابل ایشیگه.
بؤلور اېردوک حصولی ایچره عاجز،

هنر اېرمس، قولونگ كورگوزدى معجز.
اگر يوز قرن عذر آيين بؤلالي،
نېتیب بیر کونچه ليک عذرینگ قیلالی...

دېدی.

شیرین فېودال درباری نینگ تنتیق، ارزنده و های و هوسلرگه بېریلگن
قیزلریدن اېمس. اونی مال- دولت و یسن- توسنلر اېمس، بلکه انسان نینگ بختی
اوچون خدمت قیلوچی آرزولر قیزیقتیره دی. شیرین چین انسان بولیشنی و چین
انسانی سپویشنی بویوک فضیلت دېب بیله دی. اونی شهزاده فرهاد اېمس، بلکه
انسان فرهاد مفتون اېته دی (او فرهاد نینگ نسل- نسینی بیلمس هم اېدی). شیرین
ظالم خسرونینگ «عاشقانه» پیشنهادینی:

منگه نی یار و نی عاشق هوس دور،
اگر مېن آدم اولسم اوشبو بس دور.

دېب رد اېته دی.

شیرین — صداقتلی یار. او اېنگ دهشتلی دملرده هم فرهادگه وفادار بولیب
قاله دی، اراده سی بوششمیدی. او فرهادگه یازگن مکتوبلریدن بیریده مشفقلیک
بیلن بونده ی دیدی:

نی دور احوالینگ، ای زارِ غریبیم،
وصالیم دولتیدین بی نصیبیم...
قتیق غربت ارا حالینگ نی اېرکین؟
اچیق فرقتده احوالینگ نی اېرکین؟
نی بولغهی اېردی چرخِ ظلم پیشه،

مېنى سېندىن جدا قىلمەي ھىمىشە...
خرامىنگ چاغى يۆلداش اولسم اپردى،
سكۈنىنگ وقتى قۆلداش اولسم اپردى.
قوياش يىنگلىغ بۆلوب كوندوز قىرىنىنگ،
بۆلوب تون سايە يىنگلىغ ھىمىشىنىنگ...
دېمان مېندىن سېنىنگ دردىنگ اپرور كم،
سېنىنگ ھىم كۆپتورور دردىنگ، مېنىنگ ھىم.
ولې يوز مۇنچە درد تازە بىرلە،
غم و اندوھ بى اندازە بىرلە.
چو درد غىرتىنىنگى ياد اپترمىن،
حزىن جانىمغە يوز بېداد اپترمىن...

دېدى.

شىرىن خسرونىنگ ياووز نىتىنى بىلر ابدى. او مملكت نىنگ خسرو قۆلىگە
اۆتۈشى و خلق نىنگ تەلەنىشىنى اىستەمس ابدى. شونىنگ اوچون ھىم شىرىن
جان-جەدى بىلن خسروگە قرشى كورەشەدى. لېكن خسرونىنگ قۆلى بلند
كېلەدى، او مكر-جىلە بىلن فرھادنى اسىر قىلىپ، مملكتنى خوف آستىدە
قالدىرەدى. شىرىن اوچون اىككى يۆل قالەدى: يا حىيات، يا اولىم. شىرىن سۆنگىسىنى
قبول قىلەدى. بو شىرىن نىنگ معنوي غلبەسى ابدى. چونكە ظالم و منافق خسروگە
بويىن اپگىب تىرىك قالگونچە چىن انسانلىككە و فرھادگە صادق قالىب اولگن
اولى دىر.

شیرین سیماسی اوزاق تدریجی تکامل باسقیچلرینی کپچیب اؤتدی. فردوسی یرهتگن شیرین سیماسی اوچون تاریخی ییلنامه لر و دستلبکی افسانه-روایتلردهگی شیرین پرو اوبرز بؤلدی. فردوسی شیریننی صداقتلی یار، تدبیرلی عیال و اهل-یورتگه مشفق انسان سیماسی دیر. نظامی گه کبلیب شیرین تمامیله ینگه ماهیت کسب ائتدی. نظامی بو سیمانی یرهتیشیده رسمی ییلنامه معلوماتلر دایره سینی یاریب اؤتدی، او ینگه-ینگه افسانه و روایتلردن فایده لندی، کینگ بدیعی فانتزیه (خیال) اساسیده ینگه شیرین سیماسینی یرهتدی. نظامی داستانیده شیرین ییتکچی باش قهرمان درجه سیگه کؤتربلدی، شاعر اینگ گؤزل آرزو-ایتیلیشلرینی شو سیما قیافه سیده مجسملشتیردی. شیرین صداقتلی، اراده لی یار بؤلایشی بیلن بیرگه تدبیرلی مریبه، عادل دانشمند دولت اربابی هم. نوایی یرهتگن شیرین اوز فضیلتلری بیلن نظامی شیریننی گه جوده یقین تورهدی. بیراق نوایی اوز داستانینینگ ینگه ربحه سی و وظیفه لری جنبه سیده بو سیمانی هم قیته ایشلیدی، ینگه شیرین یرهته دی. نظامی داستانیده شیریننینگ کرکتری بیلن خسرونینگ کرکتری اؤرته سیده معلوم ضدیت بار. بیراق شیرین خسرونی سېوه دی. خسرو بو سېوگیگه مناسب کیشیگه ایلنیشی کبره ک. شیرین متانتی و اراده سی بیلن، عقلی-تدبیری بیلن خسرونی قیته تربیه لیدی، ضدیت آرهدن کؤتربله دی. نوایی داستانیده اېسه سېوگووچیلر: فرهاد و شیرین اؤرته سیده هېچ قنده ی ضدیت یوق. اولرینینگ فعل-اطواری، فعالیتی و آرزو-مقصدی بیر. شیرین بیلن خسرو اېسه بیر-بیریگه تمامیله ضد، یات کیشیلر. فرهاد خسروگه قنچه لیک دشمن بؤلسه، شیرین هم شونده ی. فرهاد بیلن شیرین باشقه دنیا، خسرو بیلن شېرویه باشقه دنیا. بولرینینگ اؤرته سیده قتیق و مۇراسیمیز کوره ش باره دی. بو کوره شده

چېکینیش یوق، یا حیات، یا که اولیم شیرین سیماسی نینگ ماهیتی و کرکترینی هم منه شو کورهش بېلگیلیدی. نتیجهده شیرین سیماسی ینهده فعالراق ینهده شجاعتلیراق بیر عیال صفتیده گوده لنهدی.

نوایی نینگ خاتین - قیزلرگه نسبتاً هومنیستیک (انسانی) قره شلری مهین بانو سیماسی بیلن ینهده مکمللشهدی. فېودال توزومی و عکس العملی خاتین - قیزلرنی هر طرفله کمسیتیپ، قُللیک، جهالت و نادانلیکده سقلب کېلگن بیر زمانده نوایی خاتین - قیزلرنینگ علمی و هنرلی بولیشلرینی گینه اېمس، بلکه بیریک دولت اربابی بولیشلرینی هم آرزو قیلهدی. او شو آرزو بیلن ایده آل حکمران مهین بانو سیماسینی یرهتهدی. مهین بانو — عدالتلی حکمدار، او مملکت نینگ آبادلیگی و خلق نینگ آسایشته لیگی اوچون کوره شهدی. اریق و حوض قازیش ایشیگه رهبرلیک قیلهدی. جینی شیرین نینگ تربیه سیگه کتّه اهمیت بېره دی. مهین بانو — علم - معرفت حامیسی. او کیشیلر نینگ علمی بولیشیگه هر تمانله کومکلشه دی، عالم لرنی قدرلیدی، حرمت قیلهدی. اونینگ درباریده گی اون قیز علم و هنرده عجایب کیشیلر بولیب یتیشه دی. منه بو قیزلر نینگ تعریفی و توصیفی:

بیری اشعار بحری ایچره غوّاص،
بیری ادوار دوری ایچره رُقاص.
بیری منطق رُ سومیده رقم کش،
بیری هیئت رُ قومیده قلم کش.
بیری نینگ شېوه سی علم حقایق،
بلاغتده بیری آیتیب دقایق.

بیری تاریخده سؤز ایلب فسانه،
بیری حکمت فنی ایچره یگانه.
حساب ایچره بیری نینگ ذهنی باریب،
معماده بیرسی آت چیقاریب.
بو فنلرده بولر بیر-بیردین احسن،
یوز اول فنلیق ارا هر قیسی یک فن.
دلارام و دل آرای و دل آسا،
گُل اندام و سمن بوی و سمن سا.
پری چهر و پریزاد و پریوش،
پری پیکر - زهی اؤن اسم دلکش.

مهین بانو کیشیلرنینگ یخشی مقصد، آرزو-ایتیلیشلرینی قؤللیدی،
اولرگه مدد بیرهدی. فرهاد سیماسیده اولوغ بیر انساننی، صداقتلی یار، محنتکش،
ایجادکار و قهرماننی کورگن مهین بانو اوننی صمیمیت بیلن حرمت قیلهدی، آنه لرچه
مهر قویهدی. او فرهاد و شیرین نینگ صاف محبتینی قیزغین حمایه قیلهدی.

مهین بانو مملکتنی، خلقنی، فرهاد و شیرین لرنینگ آرزوسینی رذیل
خسرونینگ دهشتلی هجومیدن مدافعه ایتیشده جسارت و تدبیر بیلن ایش توتهدی.
ناعلاج قالگنیدن کپین گینه خسرو بیلن کپلیشگه مجبور بولهدی. بولمسه خسرو
ابل-یورت نینگ باشیگه ینه ینگ- ینگ آفتلر کپلتیر ایدی. مهین بانو بیلن
خسرو بیر- بیرگه تماميله قره مه- قرشی کیشیلر. خاتینلردن چیققن حکمدار مهین
بانو مملکتنی آباد و خلقنی فراوان قیلش اوچون کوره شسه، بپرلردن چیققن حکمدار
خسرو مملکتنی خراب قیلهدی، خلقنی ایزب تهلیدی. بو بیلن نوایی بیر تماندن

عادل و ظالم پادشاه حقیده‌گی قره‌شلرینی افاده‌لسه، ایکیچی تماندن خاتین-قیزلرگه پست نظر بیلن قره‌ش اینتیلیشلیرگه ضربه بېرب، کیشی نینگ یخشی یاکه یمان بؤلشی زنه‌ار اونینگ جنسی بیلن باغلیق اېمس، دېدی. بو غایتده زور مترقی اهمیتگه اېگه قره‌ش اېدی.

یازمه ادبیاتده، مهین بانو سیماسینی بیرینچی بؤلیم نظامی یرته‌دی. بو سیمانی یرته‌شده او قفقاز خلقلری نینگ افسانه و روایتلریدن ایجادی فایده‌لنه‌دی. مهین بانو سیماسی عدالتلی پادشاه و معرفت‌پرور صفتیده تصویرلنه‌دی. بو سیمای خودی شیرین سیماسی کبی نظامی داستانینی ۱۲-عصر ماهیتیگه، قفقاز حیاتیگه ینه‌ده یقینلشتیره‌دی. نظامی دن کپین مهین بانو سیماسی «خمسه» لرنینگ (یاکه «خسرو و شیرین»، «فرهاد و شیرین» نامی بیلن یرته‌یلگن علیحده داستانلرنینگ) عنعنوی سیماسیگه ایلنه‌دی. علیشېر نوایی هم اؤز داستانی نینگ رېجه‌سی و وظیفه‌لری جنبه‌سیده بو سیمانی قیته ایشلیدی، تکامللشتیره‌دی. مهین بانو سیماسی نینگ ینگیچه ماهیتی خصوصاً، اونینگ فرهادگه بؤلگن آنه‌لرچه مهری و خسروگه قرشی کوره‌شی، نفرتی کؤپراق آیدینلشه‌دی.

«فرهاد و شیرین» نینگ مهم مثبت سیمالریدن بیری شاپوردیر. او کامل بیر

انسان، استعدادلی صنعت‌کار - رسام، سیاح:

هنر بابیده استاد زمانه،

زمانه ایچره نقاش یگانه.

قلم اهلیغه آنینگ طرحی دستور،

جهان اهلی دبان آتینی شاپور.

شاپور صاف دل و صمیمی کیشی. او دوستلیک و صادقلیک نینگ تېنگی یوق تمثالی. دوستلیک و صداقت داستانیده فرهاد همراهلرینی دېنگیزده قراچیلردن قوتقرگن ابدی. شوندن باشلب شاپور فرهادگه دوست توتینه دی. فرهادنی مراد - مقصدیگه یبتکزیش، بختیار قیلش اوچون کوچ - قوتینی آیه میدی. او فرهادنی ارمنستانگه آلیب باره دی، اونینگ همه ایشلریگه یقیندن یاردم بپره دی. او فرهادنینگ سبویکلیسی شیرینگه هم صادق بولیب قاله دی. شاپور فرهادنینگ تاغ - تاش قازیشیده قندهی جان بازلیک کورستگن بولسه، ارمنستاننی خسرونینگ هجومیدن مدافعه ایتیشده هم شوندهی فدااییلیک کورسته دی. فرهاد بوتون حیاتی و فعالیتینی دوستلیک و صداقت یولیگه بغیشلگن شاپورگه اولیمی آلدیدن منتداریچیلیک اظهار ایتیب آتیه دی:

.. نی قان کیم، یوتمه دینگ همدملیغیمدین،
 نی غم کیم، چپکمه دینگ محرملیغیمدین.
 مېنگه اول وقتدین کیم همدم اولدوونگ،
 گرفتار بلای ماتم اولدوونگ.

شاپور فرهادنینگ وصیتینی بحریب، اونینگ کؤکلداشی بهرام بیلن بیرگه خسرونینگ اوغلی شېرویه گه قرشی کوره شیب، اونی یېنگه دی، ارمنستانده عدالت و آسایشته لیک اوړننه دی.

نوایی خلقلر دوستلیگی غایه سی نینگ اولوغ کوچیسی دیر. او بو غایه سینی «فرهاد و شیرین» داستانیده هم مرکزی مسئله لریدن بیری قیلیب قویه دی. داستان نینگ اوچ ایجابی سیماسی: فرهاد، شیرین و شاپور سیمالریده بو غایه یارقین افاده لنه دی. ختای لیک ییگیت فرهاد ارمن قیزی شیریننی سېوه دی.

اېران ليک شاپور بو سپوگيگه حاميلېک قېله دی. بولر نينگ فعاليتي، دنيا قره شی، آرزو- ايتيليشی بير- بيری بيلن چمبرچسپ باغلنگن. معلوم که، اورته آسيا خلقلری بيلن قفقاز، ختای خلقلری و باشقه خلقلر اورته سيده جوده قديم زمانلردن باشلب دوستانه مناسبتلر، اقتصادي- مدني علاقلر پيدا بولگن اېدی. نوایی ده گی خلقلر دوستليگی غايه منه شو واقعي زمينه اساسيده توغیلگن و اونی مستحکملش همده کينگيتيريش که قره تیلگن اېدی. شونی تاکیدلش لازم که، فرهاد، شیرین و شاپور کبی سيمالر، داستانه قیسی بير اولکه ياکه خلق نينگ فرزندى صفتيده تصويرلنیشیدن قطع نظر، اولر انساني ليک نينگ اېنگ يخشی صفت و فضيلتلرینی تجسم اېتگن کيشيلردير، برچه خلقلرگه منظوردير.

نظامی دن باشلب شاپور سيماسی هم خمسه چيلیک نينگ عنعنوي بير سيماسيگه ایلنگن اېدی. نوایی داستانه شاپور نينگ فعاليتی فرهاد بيلن عضوي باغلنه دی (نظامی ده اېسه او خسرونينگ تربيه چیسی، دوستی و حامیسی). بو حالت شاپور سيماسيگه ينگی صفت و خصلتلر بعیشلب، اونی فرهاد قطاریدن اورین توتگن، خلق اوچون فداکار، ظلم و زورليکه قرشی کوروشوچی جنگاور بير کيشيگه ایلنتيره دی. شونده ی قیلیب، نوایی داستانه شاپور سيماسی هم تکامللشه دی، داستان واقعه لری نينگ رواجی و بیچيمیده فعال رول اوینه يدی.

شاپور هم لېت نينگ صداقتلی دوستی گورتسيو کبی جهان ادبياتی تاريخیده دوستليک و صداقت نينگ بير تمثالی بولگن اولمس سيمالردن دير.

بیز تانیشيب چيققن بو سيمالردن تشقري «فرهاد و شیرین» ده ينه بير نېچه ايجايي سيمالر بار. بولردن هر بيری داستان سوژه سی نينگ، اونده قویيلگن

مسئله‌لر نینگ رواجیده معلوم اؤرین توته‌دی، داستان نینگ بدیعی قیمتینی آشیره‌دی. خاقان، وزیر مُلک آرا، بهرام، عالم سهیلا و باشقه‌لر شونده‌ی سیمالردیر. نظامی داستانیده خاقان سیماسی یوق. امیر خسرو دهلوی اېسه فرهادنی ختای خاقانی نینگ اؤغلی قیلیب آله‌دی، او خاقاق حقیده اساساً فرهاد نینگ شیرین‌گه اؤز سرگذشتینی حکایه قیلیب بېریشی رویدادیده سؤز لیدی. فرهاد معمارچیلیک‌گه قیزیقه‌دی، خاقان شهزاده‌گه بو کسب بیلن مشغول‌لنیشنی منع اېته‌دی. فرهاد ناراضی بولیب، یورتیدن چیقیب کپته‌دی و آخری ارمنستان‌گه کپلیب قالدی. نوایی داستانیده اېسه خاقان مهم بیر سیمادیر. او اثر واقعه‌لری نینگ رواجیده سلماقلی اؤرین توته‌دی. خاقان عادل حکمران، معرفت‌پرور و مشفق، مهربان آته صفتیده تصویرلنه‌دی. اونینگ مال-مُلکده، شان-شوکنده کمچیلیگی یوق. بیراق فرزندسبز. خاقان فرزند مرادیکه هم بېته‌دی. اېل-یورتگه توی-تماشا بېریب، اولرنی اوچ بیللیک خراجدن آزاد اېته‌دی:

آلیب کشور اېلی نینگ احتیاجین،
بغیشلب اېلگه اوچ بیللیق خراجین.

او فرهاد نینگ هر تمانلمه تربیه آلیشگه کتّه اعتبار بېره‌دی. نور دیده‌سینی شاد قیلیش اوچون قصرلر قوردیره‌دی، حتی تاج-تختینی اؤغلیگه پیشکش قیله‌دی. بو بیلن او کؤزی نینگ آچیغیده مناسب ولیعهد بیتکزېب، فرهادنی دولتنی باشقریش ایشیکه تیارله‌ماقچی بوله‌دی، اونی اویچنلیک و غمگین‌لیکدن بیراقلشتیرماقچی بوله‌دی. اؤلماق طبیعی، آته‌نینگ ایشینی فرزند دوام اېتیریشی کپره‌ک:

یاشیم اېللیک بو وادیسین طی اېتمیش،
نی اېللیک، آلمیش حدیغه بېتمیش...

که، اولمسدین بورون آچیب کوزومنی،
سریر اوزره بیگیت کورسم اوزومنی .
که، یعنی تاج و تخت و سلطنت هم،
سپاه و مُلک و مال و مملکت هم .
باری بؤلسه سبنینگ بیرله مزین،
سپنی اوز اوزنومه قیلسم معین .
سنگه توتسم مسلّم پادشالیق،
خلایق اوستیده کشور خدالیق .
منگه شهلیقده قُلوق هم قیل اِمدی،
آتالیق هم، اوغوللوق هم قیل اِمدی .

عین چاقده خاقان فرهادنی عادللیککه و اِبلننگ مصلحتی بیلن ایش
کوریشگه یوللیدی .

نی کیم اِبلننگ صلاحی دیر، آنی قیل،
مبنینگ بودور صلاحیم، اِمدی سپن بیل .

فرهادننگ آداب بیلن ایتگن عاقلانه سوزلری خاقانگه منظور بوله دی، او
اوغلینی تختگه چیقیشگه آرتیق قیسته میدی . خاقان فرهادنی دانشمندلر اولکه سی
یونانگه آلیب باره دی، اوغلینی حکیملر مصلحتی بیلن ایش قیلیشگه اوندهدی .
خاقان سیماسی بیلن نوایی عدالتلی و معرفت پرور پادشاه اوچون کورهش
غایه سینی ایلگری سوره دی . او آخر، اتفاق آته - باله سیماسی آرقه لی تاج - تخت
تله شیب، نزاع و خصومت گردایدن باره یاتگن حسین بایقرا و اونینگ اوغیللریگه
اوگیت هم بهره دی . وزیر مُلک آرا هم خاقان کبی عادل و عاقل کیشی .

داستانده‌گی بهرام عدالت تمثالی صفتیده تصویرلنگن. بهرام مرد، باتیر و عدالت‌پرور شخص. او یاش‌لیگیده‌گی دؤستی فرهادنی اونوتمیدی، اونی ایزلب ارمنستان‌گه کپله‌دی. فرهاد بیلن شیرین‌نینگ اولیمی اونی قتیق قیغورتیره‌دی. بهرام ارمنستان‌نی آزاد ایتیش وظیفه‌سینی اوز آلدیگه قویه‌دی. او شپرویه‌نی بپنگه‌دی. ارمنستان‌نینگ خراب قیلینگن جایلرینی قیته تیکلیدی، مملکنده آسایشته‌لیک اورنته‌دی:

قیلیب اول عدل آئینی بنیاد،

که عدلیدین بؤلوب ویرانه آباد.

بهرام سیماسی داستاننی خوشبینلیک روحده خاتمه‌لش اوچون خدمت قیله‌دی. بو سیمانی یره‌تیشدن نوایی نینگ اصل مقصدی هم شو ابدی.

«فرهاد و شیرین» نینگ مهم ایجابی سیمالردن ینه بیری عالم سهیلا‌دیر.

سهیلا ۵۰۰ ییل عمر کؤرگن، غارده مسکن توتگن، «زمانه‌سی نینگ سقراطی‌دیر». خلق ابرتکلریده‌گیدبک خیالی طرزده تصویر ایتیلگن بو سیمانینگ ضمیریده حقیقت، مقصد بار. معلوم‌که، نوایی علم-فنی یوکسک قدرلر، اونینگ کوچ-قدرتیگه کتّه بها بپر ابدی^(۱۰). تورلی خیل مشکلاتلرنی عالم‌لرسیز حل ایتیش ممکن اېمس. دولت اربابلری هر بیر مسئله‌ده عالم‌لر بیلن کپنگه‌شیشلری، اولرگه تیه‌نیشلری کپره‌ک. سهیلا هم شونده‌ی عالم‌لردن. او مصلحتگه کپلگن خاقان و فرهادگه «کپله‌جک نینگ کلیدی» نی تاپشیره‌دی. اونینگ کورستمه‌لری اساسیده فرهاد اسکندر طلسماتی‌نی آچه‌دی، اژدرنی اولدیره‌دی. اهریمن‌نی بپنگه‌دی و چینگه قیتیب کؤزگوده شیرین‌نی، اوز کپله‌جگینی کوره‌دی.

نوابی اؤرتہ آسیا، خراسان، قفقاز، ختای، هندوستان و یونان کبی قدیمگی مدنی اولکهلر نینگ تاریخی، مدنی بایلیکلری بیلن یقیندن تانیس ابدی. بو اولکهلر اولرنینگ عالملى نوابی ایجادیدن کینگ اؤرین آلگن. «فرهاد و شیرین» ده گی سهیلا هم سقراط، ارسطو و افلاطون کبی اولوغ متفکرلرنی یبتیشتیرگن یونان عالمی صفتیده تصویر ایتیلدهدی.

«فرهاد و شیرین» ده یخشیلیک بیلن یمانلیک، معرفت بیلن جهالت، قهرمانلیک بیلن منافقلىک، عدالت بیلن رذالت اؤرتہ سیده اولوکسيز کورهش باره دی. یخشیلیک و یخشیلیک کوچلرنی فرهاد، شیرین، مهین بانو و شاپور کبی سیمالر سیماسیده مجسملشتیرگن شاعر خسرو، شپرویه، بۇرگ امید و باشقه سلبی سیمالر آرقه لی انسان اوچون آفت کبلیترووچی یاووز کوچلرنی تصویرلیدی. بولر هر قندهی یخشی لیک، چین انسانی فضیلت و اولوغ مقصدلرنینگ اشدی دشمنی، اؤز شخصی منفعتی یؤلیده هبچ قندهی قباحت و رذالتدن قیتمه یدیگن کیشیلردیر. اولرنینگ ظلمی بیلن آباد جایلر ویرانه بؤلدهدی، تینچلیک اؤرنینی اوروش و جنجال اېگه لیدی، مملکت بایلیگی ته لنه دی، گناهسيز کیشیلرنینگ باشی کبسیله دی. نوابی خسرو، شپرویه، بۇرگ امید و باشقه سلبی سیمالرده اؤز دوریده گی فبودال ارستوکرترلرنینگ عکس العملی خط-حرکتلرنی، ظلم-می خورلیکلرنی کؤرسته دی. او اینیقسه، فبودال اؤز ارا اوروشلرنی و تېموریلر اؤرتہ سیده گی تاج-تخت تله شیشلرنی قتیق قره لیدی، تېموری شاه و شهزاده لرنینگ معیشی بوزوقلیگی و جاهللیگینی قتیق تنقید قیلده دی. بنابرین، بو سیمالر حقیقی ماهیتگه اېگه بولیب، ۱۵-عصر حیاتی اوچون تیپیک سیمالردیر.

خسرو — خودخواه، ظالم، جاهل پادشاه. اونینگ بوتون قيلميشى خلقنى تەلب بايلىك آرتتيريشگە، كيف-صفا قوريشگە قرەتيلگن. او شيرين نينگ گۆزەلليگىنى ايشيتيب «عاشق» بۆلەدى، اونى خاتىنلرى قطاريگە قوشيب آليش بيلن ارمنستاننى اېگللەماقچى، خلق نينگ مال-مۇلكىنى تلان-تاراج قيلماقچى بۆلەدى. فرهاد تىلى بيلن ايتگندە، او «سېوگى سۆزىنى هم باشقەلردن ايشيتيب آلگن». بو «عاشق» پادشاه اۆزى نينگ ياووز نيتلرنى قورال كوچى بيلن عملگە آشيرماقچى بۆلەدى. قورال كار قيلمەگىچ، مكر-حيلەنى ايشگە سالەدى. ابران دە خلققە قتيق جبر قيلگن خسرو ارمنستان دە يندە قتيقراق ظلم قيله باشلەيدى، كوپ آباد جايلرنى خراب قيلهدى، كيشيلرنى قيريب تشليدى. بيراق بو ظالم مقصدلرگە ابريشە آلميدى. بو ياووز ايگىنچى بير ياووز نينگ — اۆز اؤغلى شېرويه نينگ قولىدە هلاك بۆلەدى.

خسرو اۆزىنى عاشق دېب دعوا قيلهدى، شيرين سۆزى بيلن ايتگندە:

اگر عاشق بودور، معدوم خوشراق،

وصال اقباليدىن محروم خوشراق، —

بۆليشى كېرەك. خسرو — شاه. بيراق بوندهى ظالم و خودبين شاه، فرهاد

آبتگنيدېك، محو ايتيليشى، تاج-تختى كول قيلينيشى كېرەك:

كېرەك كيم جمع اولوب تارتيب سېهەر،

توتوب سۆگ اۆيله كيم اؤلگندە شهەر.

بوگون خسروگە چون ابر بهاران،

قيليب آه اؤقلىرىدىن تير باران.

فغان اؤتیدین اؤرتب کشورینی،

کول ایلب تاج و تخت و افسرینی.

شوندهی قیلیب، نظامی گنجوی و امیر خسرو دهلوی داستانلریده مثبت سیما صفتیده تعریف و توصیف ایتیلگن خسرو نوایی داستانیده منفی سیما قیلیب بپرلهدی. خسرونی سلبی سیما صفتیده تصویرلش و اونی فاش ایتیش داستانینگ حقیقی ماهیتینی چوقورلشتیرهدی، پرکتیک (عملی) اهمیتینی آشیرهدی. چونکه، نوایی خسرو سیماسی آرقه‌لی فبودال حکمرانلرینگ، جمله‌دن، تهموریلرینگ بیر قطار سلبی تمانلرینی قتیق تنقید قیلهدی.

شبرویه اؤز جاهللیگی، انصافسوزلیگی و رذیللیگی بیلن آته‌سی خسرودن قالیشمیدی. او خودبین، منصب‌پرست بد خُلق. شبرویه شیرین‌گه عاشق‌لیک نقابی آستیده (اونده چین سبؤگی یوق ابدی) اؤز آته‌سینی اؤلدیره‌دی. اصلیده اونینگ مقصدی آته‌سی‌نینگ تاج-تختینی اېگللش و ارمنستاننی قؤلگه کیریتیش ابدی. اما او مقصدیگه اېریشالمیدی. بهرام‌نینگ عادل هجومیگه تاب کپلتیرالمیدی، یېنگیلیب، شرمنده و شرمسار بؤلدهدی.

نوایی‌نینگ خسرو بیلن شبرویه اؤرته‌سیده‌گی فاجعه‌لی نزاعگه کتّه اعتبار بپریشی بی‌چیز اېمس ابدی. بوندهی نزاعلر تاریخده کؤپ بؤلگنی کبی نوایی یشه‌گن دور اوچون هم خاص ابدی (حسین بایقرا و اونینگ اؤغیللری اؤرته‌سیده‌گی نزاعلر). نوایی شاه و شهزاده‌لر اؤرته‌سیده‌گی نزاعلرنی قره‌لیدی، اولرنی یخشی صفت و خصلتلرینی اېگللشگه، اهیل، اتفاق بؤلشگه چقیره‌دی.

خسرو اؤز اطرافیکه عیار، قلاب و خیانتچی کیشیلرنی تویلب آگن ابدی. اونینگ وزیرى بؤرگ امید، مکار، یلماغیز کمپیر و باشقه‌لر شولر

جمله سیدن دیر^(۱۱). اولر بیر قره چیقہ پول اوچون هم هر قندهی خیانت و جنایتدن یوز اوگیرمه دیدیگن داغولی قاتلردیر .

داستانده فرهاد و شیرین کبی ایجابی قهرمانلر خسرو باشلیق یاووز کوچلرنینگ ظلم-زوری، مکر-حیلہسی بیلن هلاک بوله دیلر. لپکن قچان بولسه هم عدالت نینگ غلبه قازانیشیگه ایشانگن نوایی داستاننی خوشبینلیک روحده، شپرویه نینگ مغلوب ایتیلیشی، ارمنستانده عدالت و آسایشته لیک اورنه تیلیشی بیلن توگنه دی.

«فرهاد و شیرین» ایپیک (حماسی) داستان دیر. باش قهرمان فرهاد نینگ سرگذشتی، حیات و کورهش یولی داستان نینگ اساسینی، اوندهگی واقعه لرنینگ منبعی و یونه لیش نقطه سینی تشکیل ایتهدی. داستان دپیرلی فرهاد بیلن باشلنهدی، فرهاد بیلن توگلنهدی. برچه واقعه لر، کورهش و توقنشولر، سیمالر شو سرگذشت زمینیده پیدا بوله دی یاکه اونگه کپلیب باغلنهدی، داستان نینگ سوژه سی و کمپوزی (تصنیفی) مرکبله شیب بارهدی.

کورینیشیچه داستان عادی حیات واقعلیگی بیلن باشلنهدی، فرزند یوق خاقان اوغیل کوره دی. باله گه فرهاد دپ نام قویه دیلر. شاعر فرهاد سوزینی معما یولی بیلن ایضاحلش آرقه لی قهرمان نینگ صفتلری و کورهش یوللریگه اشاره قیلهدی:

... جمالیدین کورینگچ فر شاهی،

بو فردین یارودی مه تا به ماهی.

قویوب یوز همت و اقبال و دولت،

همول فر سایه سیدین تاپتی زینت .
 مرگب ایله گچ فرهاد تاپتی ،
 بو جوهر لرغه چون اسناد تاپتی .
 انگه فرزانه فرهاد اسم قویدی ،
 حروفی مأخذین بپش قسم قویدی .
 فراق و رشک و هجر و آه ایله درد ،
 بیرار حرف ابتدادین ایله بان فرد^(۱۲) .

فرهاد نینگ گؤدگلیگی و باله لیک ایامی بیلن ، ابرتکلرده گیدپک پهلوانلیگی ، کوچ - قوتی ، فهم - فراستی و عقل - ذکاوتی بیلن تانیسیب ، اونگه مهر قویگن کتابخوان بو «فراق و رشک و هجر و آه ایله فرد» نینگ معمارلیگه تباره قیزیقه دی ، سبویکلی قهرمانی نینگ تقدیریدن خواطرلنه دی . لپکن شاعر کتابخوانی بیردن گینه بو معمار عالمیگه آلیب کیرمیدی . فرهاد اوقییدی ، هنر اؤرگنه دی . بیراق او غمگین ، بو غمگین لیک اېسه کوندن - کونگه کوچه ییب باره دی . قصرلر هم ، آتھسی نینگ تاج - تختینی پیشکش اېتیشی هم غمگینلیکنی ترقه تیب یوبارالمیدی . فرهاد نیمه لرگه دیر اینتیله دی ، نیمه لرنی دیر آرزو قیله دی . لپکن نیمه لر؟ حلی روشن اېمس . نهایت فرهاد آتھسی نینگ خزینه سیده سرلی آینه ده گی یازوونی کوریب ، یونانستان گه جوته دیدی ، اژدرنی ، اهریمن نی یینگه دی ، اسکندر طلسمینی آچه دی . یورتیگه قیتیب او طلسم آچیلگن آینه ده تاغ - تاش کسب سوو آچه یاتگن کیشیلرنی ، محنت و ایجاد معجزه لرینی کورسته یاتگن بیگیتنی (اؤزینی) و گؤزهل قیزنی (شیرین) کوره دی ، اونگه عاشق بوله دی . بو سبویکی انسانگه بؤلگن ، اونینگ بخت - سعادتنی و فراوانلیگی اوچون بؤلگن سبویکی اېدی . شو اؤرینده داستان نینگ

توگونی باشلنه دی. فرهاد سیماسی نینگ حقیقی ماهیتی رواجلیب باره دی. او اژدر، اهریمن کبی افسانوی کوچلرگه قرشی کوره شوچی قهرماندن تاغ-چولده جولان اوریب سوو آچگن، خسرو دپک ظالم و جاهل پادشاهلرگه قرشی مردانه کوره شگن قهرمانگه آیلنپ باره دی. داستانه ینگ-ینگ و یگه و کوره شلر صحنه سیگه ینگ-ینگ سیمالر کیریب باره دی. بو واقعه لر فرهاد و شاپور، فرهاد و شیرین، فرهاد و مهین بانو، فرهاد و خسرو، فرهاد و بهرام؛ شیرین و مهین بانو، شیرین و فرهاد، شیرین و خسرو؛ مهین بانو و شیرین، مهین بانو و فرهاد، مهین بانو و خسرو؛ خسرو و شیرین، خسرو و مهین بانو، خسرو و فرهاد، خسرو و شپرویه؛ شپرویه و خسرو، شپرویه و شیرین، شپرویه و بهرام کمپوزی چیز یغلریده رواجلنه دی، بو کمپوز چیز یغلری نینگ برچه سی بیرلشیب، بیر-بیرگه اوله نیب، داستان نینگ یگانه-یک پارچه کمپوزینی (تصنیفینی) وجودگه کبالتیره دی. داستان نینگ هر بابی (جمعی ۵۳ باب) شو کمپوز نینگ مهم بیر حلقه سینی تشکیل اېته دی.

فرهاد باشلیق ایجابی سیمالر بیلن خسرو باشلیق سلبی سیمالر، انسان نینگ دؤستلری بیلن اونینگ دشمنلری، یخشیلیک بیلن یمانلیک اؤرته سیده گی کوره ش داستان نینگ ضدیتی دیر. بو ضدیت نینگ، عین چاقده داستان توگونی نینگ اوجی فرهاد و خسرو مناظره سی دیر. فرهاد و شیرین هلاک بوله دی. لېکن داستان توگونی اولر نینگ معنوی غلبه سی بیلن — بهرام و شاپور نینگ شپرویه نی یېنگیب، عدالت و آسایشته لیک برقرار ایتیلیشی بیلن یېچیله دی، حل بوله دی.

«فرهاد و شیرین» ده کۆپگینه لیریک پرچه لر — لیریک مقدمه، لیریک چېکینیش و لیریک خاتمه لر هم بار. بو لیریک پرچه لر واقعه نینگ مضمونیکه غایوی خلاصه یسه یدی، شیرین نینگ اؤزی قهرمانلرگه بؤلگن مناسبتینی، اونینگ ایچکی

روحي کپچينمه لری و خواهش- ایستکلرنی افاده له ییدی همده رویدادلرنی بیر- بیرگه باغله ییدی .

مثالر کۆره یلیک. لیریک مقدمه: داستان نینگ ۸- بابیده نوایی فایده لنگن منبعلر حقیده سۆزله ییدی. شاعر منبعلر حقیده سۆزله شدن آلدین اوز طالعی و بدیعی مهارتینی لیریک کپچينمه لر طرزیده تصویر له ییدی:

منگه چون طالع فرخنده کوکب،
بو اوج اوزره بساط اپتی مرتب.
ملک اول پری بیرله سوپوردی،
فلک انجم سرشکیدی سو و اوردی...

لیریک چپکینیش: فرهاد اژدرنی اولدیردی. نوایی شو رویداد دوامیده ایتهدی:

نی خوش دور اژدر اولمک رنج بیرله،
کیشی قیلماق تَنَعْم گنج بیرله...
قویاش فرهادی چون تارتیب سنان تپز،
قرا تاغ اژدریغه بولدی خون ریز.

لیریک خاتمه: فرهاد نینگ دېنگیز سیاحتی و اونینگ دېنگیزده گی کورگن فلاکتلری حقیده حکایه قیلگچ، شاعر ساقیگه مراجعت قیلیب ایتهدی:

کبتور ساقی، قدح کیم، ناتوان مین،
ملالت بحریده آزرده جان مین.
قدح کشتی سیغه جانمینی خاص اپت،
مېنی بو غصّه بحریدین خلاص اپت.

نوایی سیمالرنی تیار حالده بېرمهیدی. «فرهاد و شیرین» سیمالری واقعنینگ اۆزی بیلن بیرگه، کورهش و تۆقنشولرده، ایزلنیش و سیناولرده اوسیب، رواجلیب بارهدی. بو بیرینچی نوبته داستانینینگ باش قهرمانی فرهاد سیماسیگه تعلقلی دیر. هر بیر سیمالری اۆز فردی جهتلی بیلن، دنیاقرهشی، مقصدی، کیشیلرگه مناسبتی، خلق - اطواری و تشقی قیافهسی بیلن تۆله مجسملشهدی. فرهاد غیرتی، ایجادکارلیگی، جرأتی، صمیمیلیگی، مستحکم ارادهسی و شونینگدېک، کېلشگن تشقی قیافهسی باقوتلیگی بیلن، شیرین گۆزل خلقی، صداقتی، قطعیتی و لطافتی بیلن، باشقه ایجابی سیمالر هم اۆز فضیلت و یخشی خصلتلی بیلن گودهلنپ، کتابخوانلرنینگ محبتینی قازانه دیلر. سلپی سیمالر اېسه ظالملیک، جاهللیک، خودبینلیک و مکارلیک کبی جیرکینچ تمانلری بیلن کتابخواننینگ نفرت و غضبینی اویغاته دیلر. خسرونینگ جیرکینچ، بی اؤخشاو تشقی قیافهسی اونینگ ظالملیگینی ینده تۆله راق تصویرلشگه یاردم بېرهدی.

نوایی یرهتگن سیمالر ایچکی روحی کېچینمه لری بیلن هم کتابخواننینگ کۆز اؤنگیده مکمل گودهلنهدی. بونگه خصوصاً، کۆزگوده شیریننی کورگن فرهادنینگ حالتی، شیریننینگ فرهادگه یازگن دردلی، ألملی مکتوبی و باشقه لر یارقین مثال بوله آلهدی. کیچیک بیر رویداد کېلتیره دلیک. مهین بانو محنت معجزه لری کورستگن فرهادنینگ باشیدن دُر و لعل ساچیره دی. بیراق شیرین کۆرینمهیدی. شونینگ اوجون بولر فرهادگه ته تیمهیدی، بلکه دُر و لعل اونینگ باشیگه یاغ دیریلگن تاشدېک تویوله دی:

انینگ هر گامیغه ایلب نشاری،
 ساچیب باشیغه نقد بېشماری.

سینوق باشیغه بؤلماق لعل و دُر پاش،

کۆرونوب بحر ارا یاققان کیبی تاش...

نوایی قهرمانلریننگ تیلیگه هم کتّه اعتبار بهره‌دی. قهرمانلر تیلیده‌گی اوزبگه خاص خصوصیتلر اولریننگ معنوی قیافه‌سینی یاربتیشگه یاردم بهره‌دی. مثلاً: فرهاد بیلن خسرونینگ مناظره‌سینی اېسله‌یلیک، فرهادنینگ افاده اُسلوبی، فکرینی آچیق-آیدین و قطعی بیان اېتیشی اونینگ مستحکم اراده‌سی، مردلیگی و دانالیگی انکلب آلیشگه یاردم بېرسه، خسرونینگ افاده اُسلوبی اینیقسه بویروق‌آمیز دغدغه‌لی سوزلری اونینگ فکری عاجزلیگی، نادانلیگی و خودبینلیگی انکلب آلیشگه یاردم بهره‌دی. شیرین‌نینگ فرهادگه یازگن مکتوبی اونینگ یخشی نیتی، شفقت، مروّت، صمیمیت و صداقت کبی خصلت‌لرینی افاده‌لشگه ماس تیل بیلن یازیلگن.

نوایی بدیعی تصویر اُستادی دیر. او کیشی سیمالرینی‌گینه اېمس، بلکه حیات‌نینگ تورلی لوحه‌لری و طبیعت منظره‌لرینی هم کتّه مهارت بیلن تصویرله‌یدی. مثلاً، قیش فصلی تصویرلنگن قوییده‌گی پرچهنی کۆره‌یلیک:

ساوردی چون شجر برگینی صرصر،
سونینگ سیمابینی دَی قیلدی مرمر.
هوا داغی بولوتدین کییدی سنجاب،
بولوت داغی هواغه ساچدی سیماب.
دَی استادی نېچوک‌کیم زرگر چین،
زلال اطفال لوحین قیلدی سیمین.

بولوتدین کیم تامیب هر قطرۀ سو،
بُروتدین یاغیب عالمغه اینجو...

مضمونی:

قتیق شمال درختلر برگینی ساوردی، قیش سوو سیمابینی (سیمابدیک
حرکنده گی سوینی) مرمر قیلدی، موزلتدی. هوا بولوتدن سنجاب (آلمه خانگه
اوخشش بیر خیل حیوان یاکه اوندن قیلینگن پوستین) کییدی؛ بولوت هواگه
سیماب (قار) ساچدی. قیش اُستاسی، چین زرگری کوموشدن تخت یسه گندپک،
سوو (موز) دن تخت یسه دی. بولوتدن تامگن هر تامچی سوو ساووقدن اینجو بولیب
عالمگه یاغیله دی...

شاعر تصویری اؤرینلرده بدیعی فانتزیه نی کپنگ ایشگه ساله دی، خلق
آغزه کی ایجاده گی تصویری اُسلوبلردن الهام آله دی. مثلاً، فرهادنینگ اژدرگه
قرشی کوره شی، اهریمن نی یپنگی شی، اسکندر طلسمینی آچیشی، دپنگی زده
قراقچیلرگه قرشی کوره شووی و باشقه رویدادلر بدیعی تصویر جهتیدن خلق ابرتکلری
و افسانه لریگه جوده اوخشب کپته دی. قصرلرینگ کوربینیشی، تاغده اریق قازیش،
فرهادنینگ خسرو بیلن جنگی و باشقه رویدادلر هم تصویری جهتدن مراقلی بولیب،
کتابخوان نینگ کوز اؤنگیده جانلی فلمدپک گوده لنه دی.

نوایی تضاد سهل ممتنع و جانلنتیریش کبی بدیعی صنعت اصوللری نینگ
اوخشه تیش، مبالغه و مجاز کبی بدیعی تیل واسطه لری نینگ رنگ - برنگ و عجایب
نمونه لرینی یره ته دی، کؤپینچه بیر نپچه بدیعی اصول و تیل واسطه لرینی بیر سیما
یاکه لوحه ده مجسملشتیره دی، فلسفی فکر، حیاتی لوحه یاکه روماننیک آرزو عجایب
و نفیس بدیعی لباس کییه دی. بیر نپچه مثال کپلتیره یلیک:

كۆزىدە سوو و لېكن كۆنگلىدە اوت،

بۆلوب هر سارى باقماقدين كۆزى تورت.

(فرهاد كانالگه سوو آچيشگه جۆنه ماقدە، كيشيلر كۆپ، لېكن شيرين كۆرينمەيدى.
سوو آچيشگه كېتەياتگن فرهادنينگ كۆزىدە سوو، كۆنگلىدە اوت. بير - بيرىگه ضد
بۆلگن سوو بيلن اوتنى بيرىگه بېرىش تضاد اصولى دىر. «كۆزى تورت» اېسە خلق
آرەسىدە كېنگ ترقلگن تعبير دىر. تضاد هم، بو تعبير هم فرهادنينگ حالتىنى، اونىنگ
روحي كېچىنمەلرىنى تولەراق افادەلشگە خدمت اېتەدى.)

انى چاپماققە اېلب تېشەنى تېز،

بۆلوب اول قطره سوودىن آتش انگېز.

(بو بيتدە هم تضاد قۇللەنگن. تېشەنى اۆتكىرلشتىرىش اوچون اونگە سوو بېرىلەدى،
سوو ايگىنچى معناگە كۆچىرىلەدى و تعجبى شوگە، سوودن تېشەگە سوو بېرىشە،
اوت چىقەدى.)

انگە راکب هميشە اول پىروش،

بۆلوب اول دېو پىكر هم پرى كىش.

(شيرين نىنگ اتى تعريفىدە شاعر او اتنى دېوگە، شيرىننى اېسە پرىگە اوخشتهدى.
دېو بيلن پرى لازم و ملزوم دىر. دېو بۆلسە، پرى هم، پرى بۆلسە، دېو هم بۆلىشى
كېرەك.)

ارىق كىم مزدىغە يوز گنج بېردىم،

سووى كېلمى ايلىك آندىن يوب اېردىم.

(سووى كېلمەگن ارىقدە قول يويىش، يعنى ممكن بۆلمەگن نرسەنى، ممكن دېو
تصويرلش ممتنع اصولى دېپلەدى.)

... چو اول مهد ایچره کیردی سرو گلرو،

کؤررکیم ابلتمیش مهماننی اویقو.

مونونگدپک اویقوننی کیم کؤردی جاوید،

که، اویغانمه‌ی، پیتیب، باشیغه خورشید؟

(فرهاد اولگن. شیرین کپله‌دی. سرو قامت، گل یوزلی شیرین کؤره‌دی که، مهماننی

اویقو ابلتیدی. فرهاد — مهمان. چونکه او مسافر یورتیده. شو بیلن بیرگه، مسلمان

اعتقادیکه کؤره، انسان دنیاگه بیر مهمان کبی دیر. فرهاد اولگن. اولیم گویا بیر

اویقودیر. اوخلب یاتگن کیشی نینگ اوستیگه قویاش توشگنده او اویغانیب کپته‌دی

شیرین — قویاش. نپگه شیرین — قویاش فرهاد اوستیده پیدا بؤلگنده او اویغانمه‌دی.

چونکه فرهاد ابدی اویقوده ابدی.)

بو تورت مصرعه قنچه فلسفی فکر، حیاتی لوحه و گؤزله سیمالر بار.

تون. قتیق یاغمیر یاغه‌دی. یامغیردن کپین:

یسب چون اول سو دین آیلب توهم،

ینگی آی کپلمه‌سین کیرمکه انجم.

(هوا آچیله‌دی. یولدوزلر و ینگی آی کورینه‌دی. کوک گویا بیر دپنگیز. شونچه

یامغیردن کپین سوو دپنگیزی نینگ پیدا بؤلشی طبیعی - ده. یولدوزلر بو سووده آقیب

یاکه چوکیب کپتمه‌بلیک دپ آیدن کپمه یسب، اونگه توشیب آماقچی. ینگی آی

کپمه شکلیگه مانند.)

شجر گر بؤلسمه طاووس باغی،

نپدین طاووسدپک اولدی ایاغی؟

مگر انگلب اوزبگه اویقو چاغین،

پری ایچره اؤغورلب بیر ایاغین .

(درخت — باغ طاووسی . او شاخ و برگلری، کۆرکی بیلن طاووسگه اؤخشهیدی . اگر شوندهی بؤلسمه نېگه اونینگ تنهسی طاووسنینگ ایاغیگه اؤخشهیدی؟ اما طاووسنینگ ایاغی ایکیته-کو، درختنینگ تنهسی اېسه بیرته . هه، طاووس اوخله گنده بیر ایاغی نی پری نینگ آرہسیگه یشیره دی، درختنینگ تنهسی شو حالتگه اؤخشهیدی .)

کېتوردیلر بو خنگ باد پیمای،

روان میندی شفق گلگونېگه آی .

(شیرین نینگ قیزغیش توسلی آتگه مینیشی شفق اوستیده آی کۆرینیشیگه، آت — شفق، شیرین — آی . اؤخشه تیلهدی .)

کېسیب هر تېشهسی قیلغاچ خراشی،

فلک فیلی یوکیدېک پاره تاشی .

(فرهاد اوپیرگن تاش نینگ هر پرچهسی فلک فیلیگه آرتیلگن یوککه اؤخشهیدی .)

انینگدېک تېشه دین سېکرب او شاق تاش،

که، ناظر بیر بیغاچدین قاچوروب باش .

(فرهاد تېشه سیدین آتیلگن تاش اوشاقلری شوندهی اوزاققه اوچه دی که، اونینگ

ایشینی بیر یاغاچ (۷ کیلومترگه یقین) جایدن توریب کوزه تووچی کیشی، باشیمگه

تاش کېلیب توشمه سین دېب . اوزینی پنه گه آله دی .)

بوندهی مثاللرنی کۆپلېب کېلتیریش ممکن .

نظامی گنجوی و امیر خسرو دهلوی داستانی کبی نوایی نینگ «فرهاد و شیرین» داستانی هم هزج مسدس محذوف یا مقصور وزنیده (مفاعیلن- مفاعیلن- فعولن — مفاعیل) یازیلگن.

ایضا حار

- ۱- علیشپر نوایی. اثر لر. اؤن تور تینیچی جلد، ۲۲۷ - بیت.
- ۲- بلعمی معلومات لری هم شونگه موافق کپله دی.
- ۳- بو حقده ص. ابر کینوف نینگ ذکر ایتیلگن اثریگه (۲۴ و کپینگی صحیفه لرگه) قره لسین.
- ۴- س. تولستوف. قدیمگی خوارزم مدنی تینی ایزلب. تاشکبنت، ۱۹۶۴، ۳۱ - بیت.
- ۵- فرهاد نینگ چین فرزند ی صفتیده تصویر لنی شی، نظری میزده اونینگ نقاشلیگی بیلن، مشهور نقاش مانی عنعنه لری بیلن باغلیق بولیشی ممکن.
- ۶- مهین بانو کوپچیلیک علمی، علمی- عامه باب اثر لر و ایریم درسلیکلرده ایتیلگنیدپک، شیرین نینگ عمه سی اېمس، بلکه خاله سی دیر. نوایی مهین بانو تعریفیده سؤزلب، کبلیب، شیرین گه اوتر اېکن: جهان دین خاطر آزادده سی بار. که بیر گلچهره خواهر زاده سی بار، — دیدی. («خمس»، ۲۳۷- بیت.)
- ۷- ۱۰- عصر تاریخچیسسی بلعمی اثریده فرهاد نامی ذکر ایتیلده دی. بیراق بو نام، پروفیسور بېرتېلس تأکیدلگنیدپک، کتابگه کبیراق کیریب قالگن بولیشی کبره ک.

۸- نظامی داستانیده فرهاد چینده اوقیب تعلیم آلگن اُستا صفتیده بپرلسه، امیر خسرو دهلوی اونی خاقان نینگ اوغلی دېب تصویرلیدی. اُستالیک هنرینی منع اېتگن آتھسیدن اچيغلب فرهاد چین دن چیقېب كېتگن بۆله دی.

۹- نوایی ارمنستان نی «ارمنیه» شكلیده قوللھنگن.

۱۰- نوایی نینگ اولوغ بېك كه بېرگن بهاسی و تعریفینی اېسلنگ.

۱۱- نوایی داستانیده فرهادگه گل ایسكه تیب، اونی بېهوش قیلگن مكار (اېركك) و «شیرین اۆلدى» دېگن یالغان آوازه بیلن فرهادنی هلاک اېتگن كمپیر سیمالری بېرلگن. «فرهاد و شیرین» صحنه اثریده بو ایگی سیمما بېرلشتیریلیب، اونگه یاسمن دېب نام قۇبیلگن.

۱۲- بو پرچه ده فرهاد سۆزبگه ایگی خیل ایضاح بېرلگن:

الف) «فرهاد» سۆزی «فرّ شاهی» («شاهلیک نوری») دن «فر» نی، «همت» «اقبال» و «دولت» سۆزلی نینگ بېرینچی حرفینی آلیش و بېر-بېر بگه قۇشیشدن پیدا بۆلدى.

ب) «فرهاد» سۆزی «فراق»، «رشك» «هجر» «آه» و «درد» سۆزلی نینگ بېرینچی حرفلری قۇشیلشی بیلن ترتیب تاپدی.

«لیلی و مجنون»

«لیلی و مجنون» جهان ادبیاتیده سبؤگی حقیده یره تیلگن اېنگ غمگین قصه لردن بیردی. او اؤنل یازو وچیلر و خلق ایجادچیلری تمانیدن قیته-قیته ایشلنگن، یقین و اورتہ شرق خلقلری آره سیده نهایتده کبگ ترقلگن دیر.

«لیلی و مجنون» کؤپ عصرلی مرکب تاریخگه اېگه. اونینگ کورتکلری، اکادمیسین ای. یو. کرچکوفسکی تأکیدلگنیدک، ۷- عصرنینگ ایکینچی یرمیگه باریب تقه له دی. ایریم عرب منبعلری نینگ معلوماتیگه کوره مجنون تاریخی شخص بولیب، او بنی عامر قبیلہ سیدن چیققن، اصلی نامی قیس ابن ملوح (یاکه قیس ابن مؤاد) بؤلگن^(۱). قیس اؤز قبیلہ داشی لیلی دېگن قیزنی سبؤگن^(۲)، اؤز سبؤگیسی و هجران آلملری حقیده مونگلی شعرلر بیتگن. بونده ی معلومات، جمله دن، ابن قتیبہ نینگ (۸۸۹ ییلده وفات اېتگن) «کتاب الشعر و الشعرا» اثریده هم کبلیتیریلده دی. لېکن باشقه بیر قطار منبعلر بو معلوماتلرنی رد اېته دی. مثلاً، ۷۶۴ ینچی ییلده وفات اېتگن عرب عالمی عوان ابن الحکم الکلبی هم، ۸۱۹ ینچی ییلده وفات اېتگن عرب تاریخچسی هشام الکلبی هم مجنون تاریخی شخص اېمس، اونینگ نامی مجازی دیر، شعرلر اېسه اؤز یقین قرینداش لریدن بیر نینگ قیزیگه عاشق بؤلگن امویلر خاندانیدن چیققن بیگیت نینگ شعرلری بولیب، او اؤز نامینی آشکار اېتمسلیک اوچون مجنون تخلصینی قولله گن دېشده دی. شونده ی قیلیب مجنون نینگ تاریخی شخصلیگی مسئله سی مناظره لی بولیب قالده دی. لېکن شونیس ی روشن که، ۷- عصرنینگ ایکینچی یرمیده عرب شعریتیده مجنون تخلصی ذکر اېتیلگن کؤپگینه مونگلی شعرلر وجودگه کبده دی، بو شعرلر نینگ مقداری کؤپه ییب باره دی، توپلملرگه کیریتیلده دی. اما مجنون نامی ذکر اېتیلگن شعرلر نینگ

برچه‌سی هم یالغیز بیر کیشی‌نیکی (مجنون می — باشقه می) اېمس. عرب عالم‌لری الجاحظ (۹-عصر) و ۹۰۸ ینچی بیله وفات اېتگن ابن المعتز آبتیشیگه کوره، کیشیلر لیلی نامی بیلن باغلیق بؤلگن برچه شعرلرنی مجنون نامیگه نسبت بېره و بېرگنلر. ۱۲-عصرده ابو بکر الوالیبی دېگن کیشی مجنون نامیگه نسبت بېریلگن شعرلرنی دېوان قیلیب توزه‌دی، اولرگه شرحلر بېره‌دی همده شعرلرنی مجنون حقیده‌گی روایتلرنینگ سوژه‌سیگه کیریته‌دی.

دېمک، مجنون‌نینگ تاریخی شخصیلیگی مسئله‌سی مناظره‌لی بؤلگنی کبی، مجنون نامیگه نسبت بېریلگن شعرلرنینگ مؤلفی مسئله‌سی هم مناظره‌لی دیر. بیراق شونیسى روشن‌که، منه شو شعرلر زمینیده مجنون حقیده روایتلر پیدا بوله باشلگن اېدی. اگر ۸-عصرنینگ اوللریده مجنون‌نینگ شعرلریگه شرحلر صفتیده ایریم روایتلر پیدا بؤلگن و اولر حلّی او قدر کېنگ تر قلمه‌گن بولسه، ۹-عصرگه کېلیب روایتلر کۆپه‌ییب، کېنگ تر قلیب باره‌دی و ۱۰-عصرده مجنون نامی، مجنون شعرلری و روایتلری فقط عربستان‌ده‌گینه اېمس، بلکه یقین و اورتیه شرق‌نینگ باشقه اولکه‌لریده هم کېنگ شهرت تاپه‌دی. روایتلر تورلی کتابلردن اورین آله‌دی، مجنون نامی شاعرنینگ شعرلریده تېز-تېز ذکر اېتیله‌دی.

بیزگجه سقله‌نیب قالگن مجنون حقیده‌گی روایتلر ترقاق رویدادلردن عبارت بولیب، ایزچیل و مکمل سوژه و کمپوز (تصنیف) گه اېگه اېمس. مجنون روایتی بیان اېتیلگن قدیم‌یراق یازمه منبعلردن بیرى بؤلگن ابن قتیبه‌نینگ «کتاب الشعر و الشعرا» اثریده قوییده‌گیلر حکایه قیلینه‌دی: قیس لیلی بیلن بیرگه تویه باقر اېکن. قیس بیلن لیلی سېویشیب قالیشیبیدی. بیراق سېوگیلی‌سیگه اېریشه آلمه‌گن قیس

تېلبه‌لنېب، كيشيلردن ياتسيره‌ب، صحراگه چيقيب كېته‌دى، حيوانلر بيلن
دوستلشده‌دى.

نوفل ابن مسحق دېگن كيشى قيس بيلن تانيشه‌دى، اونگه كؤمكلشيش‌گه
كېريشه‌دى. نوفل لىلى لر اوييگه ساوچى بوليب باره‌دى، بيراق رد جوابيني آله‌دى.
آته‌سى عشق احتراضى ساويسين دېب مجنون‌نى مكّه‌گه آليب باره‌دى. بو هم كار
قيلمه‌يدى. شو آره‌ده، لىلى‌نى باشقه بير كيشيگه بېره‌ديلر. بونى اېشيتگن قيس
اېس - هوشيني به‌تمام يوقاتيب، صحراگه چيقيب كېته‌دى. بيراق شونگه قره‌مه‌ى، او
لىلى حقيده چيرايلى غزللر توقيدى، بير ييگيت اولرنى يازيب، ييغيب باره‌دى.
قيس‌گه معلوم بير جايگه اوقات آليب كېليب قوير، او آچيقتننده كېليب يېب كېتر
اېكن. قيس او جايگه كېلمه‌ى قوييدى. كيشيلر ايزلب اوچينچى كونده تاغ - تاشده،
دره‌ده اونينگ مُرده‌سينى تايبيديلر.

باشقه روايتلر اؤز مضمونى، كمپوزى (تصنيفى) و باشقه جهتلرى بيلن
بوندن كته فرق قيله‌دى. **ابوالفرج الاصفهاني** (۸۹۷ - ۹۶۷) اغانى (قوشيقلر)
كتايبده مجنون حقيده ينه ينگى - ينگى حكايله‌ر كېلتيره‌دى. **ابو بكر الواليبي**
(۱۲ - عصر) توزگن دېوان قصه‌ده، مجنون حقيده‌گى روايتلر خيلى تكامللشده‌دى.
اونده، جمله‌دن، مجنون‌نينگ اوليمى بيرمونچه باشقچه‌راق تصوير اېتيله‌دى. مجنون
ايگى سواريدن لىلى نينگ اولگگيني اېشيتيب قاله‌دى، اولردن لىلى نينگ قېريگه آليب
باريشيني التماس قيله‌دى. او لىلى نينگ قبرى اوستيگه تشلنه‌دى، شو بويى ياتيب
قاله‌دى - اؤله‌دى. بو واقعه عاشق مجنون سيماسيني بيرمونچه باييته‌دى،
تكامللشته‌رىدى.

مجنون نامیگه نسبت بپرلگن شعرلر تورلی روایتلرنینگ وجودگه کپلشیشیگه نپگیز بولیب خدمت قیلگنی کبی روایتلر لیلی و مجنون حقیده یازمه ادبیاتده بیریک تابلولرنینگ پیدا بولیشیگه زمینه تیارلهدی. لیلی و مجنون حقیده بیرینچی بولیب اولوغ آذربایجان شاعری نظامی گنجوی ۱۱۸۸ ییلده داستان یرهددی. نظامی قلمی بیلن «لیلی و مجنون» قصهسی غایوی- بدیعی یوکسک و مکمل بیر بدیعی اثر درجهسیگه کؤتریلدی، خمسهچیلک نینگ عنعنوی داستانی بولیب قالهدی.

نظامی داستانیده حکایه قیلینیشیجه، بنی عامر قبيله سیدن بولگن بدولت بیر کیشی کپکسه یگن چاغیده تیلب-تیلب اوغیل کؤره دی. اونگه قیس دپ نام بهره دیلر. قیس گؤزل و عقللی باله بولیب او سبیدی. اون یاشلرده مکتبگه باریددی. مکتبده او لیلی دپگن قیز بیلن سبوشیب قالیددی. آتهسی لیلی نی مکتبدن چیقرب آلییدی. قیس عشق دردی و جدالیک آلمی بیلن بعضاً افس-هوشینی یوقاتر، لیلی گه آتب شعرلر بیتر اکن. کیشیلر اونی «مجنون» (تبله) دپ آتدیلر. قیس نینگ آتهسی لیلی لرنیکی گه ساوچی بولیب باریددی. بیراق رد جوابی بیلن قیتیددی. آتهسی عشقدن یورهگی ساویسین دپ قیس نی مگه گه آلیب باریددی. قیس آتهسی اوقتیرگنیدپک، «عشقدن قوتقر» دپ افس، بلکه «اوله-اولگونچه عشقیم بیلن بیرگه بولهی»، دپ کونگیل رازینی اظهار قیلیددی. قیتیشیده قیس نجد تاغیگه قاچیب، کیشیلردن، اولرنینگ طعنه لریدن اوزاقلشیددی. نوفل دپگن لشکر باشی قیس گه یاردم بپریشگه اینتیلیب، لیلی نینگ آتهسیگه مراجعت قیلیددی. لپکن رد جوابینی آلییدی. او جنگ بیلن بولسه هم لیلی نی مجنون گه آلیب بپرماقچی بولیددی. لیلی نینگ آتهسی اگر پینگلسه، قیزی نی اولدیریشگه عهد قیلیددی. بونی ایشیتگن

مجنون نوفل دن اوروشنی توخته تیشنی التماس قیلییدی. لیلی نی بنی اسد قبیله سیدن بولگن بدولت ابن سلام گه بهره دیلر. آته-آنه مجنوننی تاغ-دشتدن قیترماقچی بوله دیلر. بیراق بو فایده بېرمهیدی. مجنون حیوانلر آره سیده قاله دی، لېکن همان لیلی گه اتب شعرلر کوبلهیدی. بو شعرلرنی بغداد لیک سلام دېگن کیشی یازیب آله دی. آته-آنه سی مجنون نینگ آلم-حسرتیده اولیب کپته دی. مجنون کپچه لرینی آته-آنه سی نینگ قبریده، کوندوز کونلرینی تاغ-دشتده حیوانلر آره سیده اوتکره دی. ابن سلام اوله دی. مجنون نینگ هجریده یوره ک-بغری اېزیلگن لیلی هم وفات اېته دی. لیلی نینگ وفاتینی اېشیتگن مجنون اونینگ قبریگه باره دی، اوشه جایده جان بېره دی.

«لیلی و مجنون» داستانیی یره تیشده نظامی عرب روایتلری بیلن چپکله نیب قالمیدی. او لیلی و مجنونلر قصه سینی اؤز دوری بیلن یقینلشتیره دی، فېودال-کلېریکل (محلی و روحانیلر حاکمیتی) محیط نینگ یره مس عرف-عادتلرینی، شخص اېرکی نینگ پایمال اېتیلیشینی قتیق تنقید قیله دی، لیلی و مجنونلر نینگ مصیبتی سرگذشتی و فاجعه لی تقدیری بیلن اؤز زمانه سی نینگ مدهش واقعه لر یگه قرشی عصیان کؤتره دی.

روایتلرده لیلی و مجنونلر نینگ آته لری صحرا ده گی قبیله باشلیق لری صفتیده گوده لنسه، داستانیده اؤز ماهیتی بیلن فېودال-دربار حکمرانلری صفتیده گوده لنه دیلر. روایتلرده لیلی و مجنون بیر-بیرینی صحرا ده، تویه باقیب یورگنلریده سېویب قالیشسه، نظامی داستانی ده اولر مکتبه ده اؤقیب یورگنلریده سېویشیب قاله دیلر. خودی شونینگدېک، قهرمانلر نینگ تصویری، کیم-کپچه گی، عرف-عادتلری، حشمتلی بنالر تصویری، مجنون نینگ یولدوزلر بیلن صحبتی،

علم- فنگه دایر اؤرینلر و باشقه لر لیلی و مجنون قصه سینى قدیمگی عرب صحرالری و قبیله لری زمینیدن ۱۲- عصر آذربایجان زمینیکه، محیطیکه کیره دی. شو بیلن بیرگه نظامی قصه نینگ سوژه سی و کمپوزینی ایزچیللشتیره دی، سیمالرنی تکامللشتیره دی، اولرنینگ روحی- روانی کپچینمه لریگه کته اعتبار بهره دی. بولر داستان نینگ غایوی- بدیعی قیمتینی ینه ده یوکسلتیره دی.

نظامی «لیلی و مجنون» قصه سیگه ینگى حیات بغیشلیدی. اونینگ داستانی تیز شهرت قازانه دی. ۱۲- عصر نینگ اؤزیده اونگه ابرگشیب شاعر لر داستانلر یره ته دیلر. (بیراق او داستانلر سقلنوب قالمه گن.) «لیلی و مجنون» خمسه چیلک عنعنه سیدن مستحکم اؤرین آله دی. نظامی دن کپین اولوغ — خمسه نویس امیر خسرو دهلوی ۱۲۹۸ — ۹۹- بیللریده «لیلی و مجنون» داستانی یره ته دی. امیر خسرو دهلوی نظامی گنجوی داستانی نینگ مضمونی و کمپوزیسیون یونه لیشینی اساساً سقلب قالدی. بیراق او داستانگه بیر قطار اؤزگریشلر کیریتیه دی. امیر خسرو دهلوی نینگ مجنونگه نوفل قیزینی نکاح قیلش رویدادینی کیریتیش (مجنون آته سی نینگ رأینی قیترا لمه ی بو نکاحگه کونگن بولسه هم، لپکن کپلین نینگ گوشنگه سیگه کیرمه ی، سحرلب تاققه قاچیب کپته دی)، لیلی و مجنون نینگ دشته، حیوانلر و حتی اوسیملیکلر قوربوقچیلیگده بوتون توننی بیرگه اؤتکزیشی رویدادی و باشقه واقعه لر رواجیکه ایجابی تصویر اپته دی. بیراق اونینگ باشقه اؤزگریتیریشلری، مثلاً، حج رویدادینی، مجنون نینگ عشقی رازی، دیدکتیک (تعلیمی) اؤرینلرنی توشیریب قالدیریشی، مجنون فعالیتینی سستلشتیریشی و باشقه لر داستان نینگ غایوی- بدیعی قیمتیکه بیرمونچه نقصان بیتکزگن. لپکن

شونگه قره‌مه‌ی، حُسر و دهلوی داستان‌ی بیلن «للیلی و مجنون» خمسه‌چیلیک
عننه‌سیدن ینه‌ده مستحکمراق اؤرین آلدی و کپنگراق شهرت قازاندی.

«للیلی و مجنون» نینگ تدریجی تکاملیده نوایی داستان‌ی ینگی و اولکن بیر
واقعہ بؤلدی. نوایی عرب روایتلری بیلن، نظامی و حُسر و دهلوی لر داستان‌ی همده
اشرف‌نینگ «للیلی و مجنون» ی بیلن یقیندن تانیش ابدی. او «للیلی و مجنون»
داستان‌ینی یره‌تیشگه کیریشر اېکن، معلوم ادبی عننه‌لردن واز کپچالمسدی، البته.
نوایی آلدیده منه شو ادبی عننه‌لردن ایجادی فایده‌لنیش و شو اساسده دوری‌نینگ
ینگی و مهم طلب همده احتیاج‌لریگه جواب بېریش وظیفه‌سی تورر ابدی. بو حقدہ
شاعر‌نینگ اؤزی داستان‌ی نینگ خاتمه‌سیده بونده‌ی دپیدی:

مېن خسته‌که بو رقم‌نی چپکتیم،
تحریری اوچون قلم‌نی چپکتیم.
یازماق‌ده بو عشق‌جاودانه،
مقصودوم اېمس ابدی فسانه.
مضمون‌یغه بؤلدی روح میلی،
افسانه ابدی آنینگ طفیلی.
لېکن چو رقم‌غه کېلدی مضمون،
افسانه انگه لباس موزون...
گر نکته‌لری جهان‌نی توتتی،
غوغالری انس و جان‌نی توتتی^(۳).
چون فارسی اپردی نکته شوقی،

آزراق اېدی انده تورک ذوقی...
مېن تورکچه باشله بان روایت،
قیلدیم بو فسانه نی حکایت.
کیم، شهرتی چون جهانغه تولغه ی،
تورک اېلیگه داغی بهره بولغه ی.

بو پرچه ده نوایی ایگی مسئله گه، بیرینچیدن، «فسانه» و «مضمون»، یعنی
اثریننگ قاییغی بیلن اونینگ مغزی، ایچکی ماهیتی مسئله سیگه، ایگینچیدن، تیل
مسئله سیگه اعتبارنی جلب اېته دی.

نوایی اؤز داستانیده لیلی و مجنون حقیقه گی افسانه و روایتلردن
فایده لنده دی. بیراق اونینگ مقصدی «افسانه» سؤزلش اېمس، بلکه «مضمون» دیر.
افسانه اثریننگ قاییغی، اونینگ «مضمون لباسی» دیر. حیات، نوایی یشه گن محیط
مسئله لری اثریننگ مضمونی، اصل ماهیتی دیر. سیرتدن قره گنده داستانده گی
واقعه لر قچانلر دیر عرب صحرا لریده کپچگندپک تیوله دی. بو ادبی عنعنه لر زمینیده
وجودگه کپلگن و اثریننگ رومان تیک (افسانوی) حکایوی رنگینی کوچه تیر و وچی
شرطلی عنصرلر دیر. ماهیت - اعتباری بیلن اېسه لیلی و مجنون هم، اولریننگ املی،
فاجعه لی سرگذشتلری هم فبودال - کلبریکل (محلی و روحانیلر حاکمیتی) محیط
بیلن، نوایی یشه گن زمین و زمان بیلن عضوی باغلیق دیر.

فبودال - کلبریکل (محلی و روحانیلر حاکمیتی) محیط انسان نینگ
حق - حقوقلرینی تاپته گن، دهشتلی قانون - قاعده و عرف - عادتلرینی جاری قیلگن
اېدی. کیشیلر انسانی صفت و خصیلتلری بیلن اېمس، بلکه نسل - نسبی، مال - ملکی
و منصبی بیلن بهالتر اېدی. اینیقسه، خاتین - قیزلریننگ احوالی و تقدیری اینچلی

اېدی. فېودال-کلېریکل (محلي-روحانیلر حاکمیتی) زادهگانلر اولرني آدم سانیکه قوشمس، قیز باله اېرگه چیققنیچه آتهسی نینگ، کېن اېسه اېری نینگ مالی سنه لر اېدی. او اوقیش و ایشلش حقوقیدن تمامیله محروم، رۆزگار چۆریسی، پرنجی، اسیرهسی و چاردېوار توتقینی اېدی. نکاحگه کیرووچیلر نینگ خواهشی بیلن اېمس، بلکه آته-آنه لرنینگ امری-ارادهسی بیلن بۆلر اېدی. آته-آنه کیمگه لازم کۆرسه، قیزی اوشنگه اوزه تردی. یاش-یاش قیزلر کۆپینچه قلین عوضیکه، آته-آنه نینگ «آبروی» عوضیکه بیر نېچه کونداش اوستیکه قری کیشیلرگه خاتین قیلیب بېریلر اېدی. اولر خوار-زارلیکده غنچه لیگیچه سۆلیب خزان بۆلر اېدیلر. قُلنی سېوگنی اوچون استعدادلی شاعره **رابعه بلخي** (۹-عصر) قاتل اکهسی تمانیدن حمامگه قنب اولدیریلمه گنمیدی؟ عجایب شاعره **مهستی** (۱۲-عصر) قووغین و ملامت تاشلری آستیده قالمه گنمیدی؟! مینگ-مینگل لیلی و مجنون لر مراد-مقصد لریگه اېرشالمه ی فاجعه لرگه یولیکمه گنمیدی؟! خاتین-قیزلر نینگ قانلی کوز یاشی بیلن توقیب کوبله گن یوزلب قوشیق لری-چی. ینه بیر مثال: **امیر تېمور نینگ اوغلی خلیل میرزا سمرقندلیک بیر کاسب نینگ قیزی بیلن** — شاعره **شاد مُلک** بیلن سېویشیب قالدی. تېمور اوغلیگه کاسب قیزیگه او یلنیشگه رخصت بېرمیدی. **شاد مُلک** سېوگیسینی کویلب اَلمی غزللر بیتهدی. **خلیل سلطان** سورگونده اوله دی. **شاد مُلک** اونینگ قبری اوستیده اؤزیگه خنجر سَنچیب هلاک بوله دی. **شاد مُلک** فاجعه سی ۱۵-عصر لیلی سی نینگ فسانه سی اېمس می؟!

شو ذیلده، یشه گن محیطی نینگ احوالی و شاعره نینگ ایستک-آرزوسی «لیلی و مجنون» داستانی نی وجودگه کېلتیرگن اېدی. شاعر لیلی و مجنون لرنینگ فاجعه سی بیلن یشه گن محیطی نینگ دهشتلی قانون-قاعده لریگه، عرف-عادت لریگه

قرشی عصیان کۆتره‌دی. بو عصیان عین چاقده انساننی، اونینگ حق-حقوقینی، سېوگیسی و صداقتینی حمایه قیلش، کیشیلرینینگ شخصی و عایلوی بخت-سعادتلرینی آرزو قیلش آوازی ابدی.

نوایی «لیلی و مجنون» اوستیده ایشلر اېکن، داستان نینگ حیاتی ماهیتینی تولدیریش و تکامللشتیریشگه، لیلی و مجنون لرینینگ فاجعه‌سینی چوقورراق یاریتیشگه اینتیه‌دی، سوژه و کمپوزگه، سیمالرینینگ کرکترگه بیر سلسله اوزگریشلر و ینگیلیکلر کیرته‌دی. نوایی لیلی و مجنون لرینینگ بیرگه مکتبده اوقیش و محبت نینگ پیدا بولیشینی ینگ حقیقی جزئیاتلر بیلن بایته‌دی. او قهرمانلرینینگ روحی کچینمه‌لرگه کته اعتبار بهره‌دی. مجنون نینگ صحراگه، تاققه قاچیب کبتیش رویدادلرینی تکامللشتیریشی همده اونینگ توشگه ایشانیش رویدادلرینی کیریتیش بیلن دهشتلی قووغین و طعنه‌لر تاشی آستیده قالگن کیشی نینگ روحی احوالینی توله‌راق یاریتیشگه ابریشه‌دی. او لیلی سیماسینی هم خیلی تکامللشتیره‌دی، اونی فعاللشتیره‌دی. مثلاً، لیلی ابن سلام‌گه نکاح بولیش آلدیده زهرلی خنجر تیارلب قویگن و مجنون‌گه صادقلیگچه قالب، اولیمگه عهد قیلگن ابدی. نوایی خسرو دهلوی داستانیده بولگنی کبی مجنون نینگ نوفل قیزی بیلن نکاح قیلیشی رویدادینی بهره‌دی. بیراق، او بو رویدادنی باشقچه پلانده رواجلنتیریب، داستان نینگ غایوی-بدیعی قیمتینی ینه‌ده آشیره‌دی. نوایی نوفل نینگ قیزینی سېوگن بیگیگت سیماسینی کیرته‌دی. مجنون لیلی دن جدا، قیز بیگیگتدن، مجنون بیلن لیلی، قیز بیلن بیگیگت سرگذشتینی بیر-بیریگه مانند، تېنگ. مجنون قیزنی قالدیریب، لیلی نی ایستب یولگه چیقهدی. لیلی خفه‌قان کسلی توتیب قالگن ابن سلامنی قالدیریب، مجنوننی ایستب یولگه چیقهدی. کپلیننی تشلب چیقغن مجنون

بیلن کویاونی تشلب چیققن لیلی صحراده اوچره شه دیلر. نوایی داستانیگه لیلی گه قبیله داش بولگن زید سیماسینی هم کیریتهدی^(۴). بوندن تشقری، نوایی «لیلی و مجنون» گه ینه کوپ اوزگیش و ینگیلیکلر کیریتهدی. او معیشتی حیات لوحه لری، مراسملر، رسم-رُسوم، عرف-عادتلر و باشقه لرنی ۱۵-عصر حیاتی جنبه سیده تصویرلیدی. کیچیک تصویری اؤرنلرده هم اؤزی یشه گن زمین و زماندن فایده لنینشگه اینتیلهدی. (مثلاً، بیر اؤرنده لیلی نینگ کوز یاشینی جیحون — آمو دریاگه اوخشته دی.) بولر نینگ برچه سی نوایی داستانی نینگ اصلی قیمتینی، ملی رنگینی ینه ده آشیریشگه خدمت قیله دی. نوایی قلمی بیلن «لیلی و مجنون» مکمل شعری رومان درجه سبگه کوتربله دی.

لیلی و مجنون حقیده گی افسانه و روایتلر، شونینگدپک، نوایی و خسرو دهلوی لرنینگ داستانلری تورکی خلقلرگه، جمله دن، اؤزبکلرگه قسماً معلوم بولسه-ده، لپکن اولر نینگ کوپچیلیگی بو اثرلردن بهره مند بولیش امکانتیگه ابگه ابمس ایدی. اولر اوچون اوز تیلیده داستان یره تیش لازم ایدی. دور، کتابخوانلری، اؤزبک ادبیاتی و ادبی تیلی نینگ ترقیاتی شونی تقاضا قیلر ایدی. نوایی گچه اوتگن اؤزبک یازوویچلری اوز شعرلرده لیلی و مجنون نینگ لیریک سیماسینی تصویرلگن بولسه لر، نوایی اؤزبک تیلیده و عموماً تورکی تیللرده بیرینچی بولیب «لیلی و مجنون» داستانی، لیلی و مجنون لرنینگ مکمل ابپیک سیماسینی یره ته دی.

شونده ی قیلیب نوایی اوز آلدیگه قویلگن ایگی مسئله نی: حیاتی مضمون و تیل مسئله سینی هم کتّه موفقیت بیلن حل ایتهدی. او «لیلی و مجنون» نینگ تاریخی تکاملیده ینگه دور باشلب بهردی.

«لیلی و مجنون» بیر-بیریگه قره‌مه-قرشی بؤلگن کیشیلر عالمی، ایگی خیل اعتقاد، اینتیلیش و خصلت‌نینگ تۆقنشوی اساسیگه قوریلگن داستان‌دیر. داستانده سبویگی بیلن حرص، صداقت بیلن منافق‌لیک، ناموس بیلن عارسیزلیک، خیرخواهلیک بیلن خودخواهلیک، مشفق‌لیک بیلن زور آورلیک، عدالت بیلن رذالت، عالیجناب‌لیک بیلن قباحت اؤرته‌سیده قتیق کوره‌ش آلیب باره‌دی. بو کوره‌ش سبویگی موضوعیده، لیلی بیلن مجنون‌نینگ عشقی-فاجعوی سرگذشتیده، ایجابی سیمالر بیلن سلبی سیمالرنینگ قیافه‌سی، اولرنینگ خط-حرکتی و فعل-اطواریده مجسم‌لشه‌دی.

قیس (مجنون)، لیلی، نوفل، قیس‌نینگ آته-آنه‌سی، لیلی‌نینگ آنه‌سی و بینگه‌سی، زید همده چوپانلر داستان‌نینگ مثبت سیمالری بۆلسه، لیلی‌نینگ آته‌سی و ابن سلام‌لر داستان‌نینگ منفی سیمالری دیر.

قیس داستان‌نینگ باش قهرمانی. او صمیمی عاشق، استعدادلی شاعر و عالیجناب طبیعتلی انسان. فبودال-کلبریکل (محلی و روحانیلر حاکمیتی) محیط، بایلیک و منصبگه اساسلنگن وحشیانه قاعده و عرف-عادتلر، لیلی‌نینگ آته‌سیدپک خودبین و زور آور کیشیلر اونینگ باشیگه کلفت و مصیبت تاشلرینی یاغدیرب، فاجعه‌لی اولیمگه محکوم اېته‌دیله. بیراق قیس‌نینگ فاجعه‌لی اولیمی اونینگ معنوی مغلوبیتی اېمس، چونکه او زمانه‌سی‌نینگ وحشیانه قاعده‌لریگه لیلی‌نینگ آته‌سیدپک خودبین و زور آور کیشیلرگه تابع بۆلمیدی، پاک سبویگسیدن واز کچمیدی. قیس‌نینگ اولیمی اونینگ فاجعه‌لی تقدیریگه سبب بؤلگن محیطگه، محیط‌نینگ حکمرانلری و حاکم قانون-قاعده‌لریگه قرشی بیر عصیان اېدی.

داستان باش قهرمان قیس نینگ توغیلیشیدن باشلب اونینگ هلاکتیگه قدر بولگن سرگذشتلرینی بیرمه-بیر حکایه قیلهدی. قیس کپکسه بیر قبيله باشلیغی نینگ تیلب-تیلب کورگن یالغیز اوغلی. او گؤدگلیک چاغیده حسنی بیلن هم، عقل-فراستی بیلن هم کیشیلرینی مفتون قیلهدی. ۴ — ۵ یاشلریده قیسنی مکتبگه بهره دیلر. او او قیش اشتیاقی و ذهن-قابلیتی بیلن هم سبقلریدن اجره لیب توردی و تېز آرده یخشی بیلمدان بولیب پیتیشهدی:

تعلیمیغه بیلنی چُست قیلدی،
نی اول دېدی، بو دُرست قیلدی.
هر نېچه سبق دېبان فزونراق،
گوياکه بیلیب اېدی بورونراق.
هم درس لری بو حالتیدین،
عاجز اېدی لر خجالتیدین...
آز وقتده آیلهدی زمانه،
آنی باری علم ارا یگانه.

قیس نینگ باله لیک چاغ لری فرهاد نینگ باله لیک بیللرینی اېسلتهدی. اما بو ایگی قهرمان نینگ کپنگی، انیقراغی، اساسی حیات یولی و فعالیتی بیر-بیریدن تویدن فرق قیلهدی. نوایی فرهادنی عاشق، ایجادکار، قهرمان و جنگاور کوره شچی انسان صفتیده تصویرلیدی، او زی نینگ آرزو-اینتیلیش لرینی شو سیماده مجسمله شتیره دی. «لیلی و مجنون» داستانیده اېسه او باشقچه راق وظیفه و مقصدنی، لیلی و مجنون لر نینگ فاجعه سی بیلن شخص اېرکینی، انسان نینگ سېوگی و صداقت کبی عالیجناب فضیلت لرینی پایمال اېتگن فېودال اؤرته

عصرى نىنگ دهشتلى قانون- قاعده لىرىنى عرف- عادتلىرىنى قرەلش وظيفەسىنى اۆز
آلدىگە قويەدى. بنا برين، او قيس سىماسىنى تامامىلە باشقچە پلانده رواجلنتىرەدى.
قيس نىنگ بوتون حياتى و فعالىتى لىلى گە بۆلگن سېوگىگە بىغىشلنگن. او سېوگى
بىلن بىرگە كمال تاپەدى، سېوگى يۆلپىدە جبر- ستم چىكەدى و شو يۆلپىدە فاجەلى
هلاك بۆلەدى.

قيس مکتبداشى، كتە راق قىبىلە باشلىغى نىنگ قىزى لىلى بىلن بىر- بىرگە
مناسب يار. لېكن اولر زمانەسى نىنگ دهشتلى قاعده- عادتلىرى طفىلى يورەك
سرلىرىنى پنهان توتىشگە مجبور بۆلەدىلر. چونكە:

بۆلغەى اىكىسى گە خوف جان هم،

بۆلغەى تلف اىگى ناتوان هم.

بىراق سېوگى طغيانىنى آرتىق پنهان توتىش ممكن اېمس. سېوگى
قيس نىنگ قلبى و اېس- هوشىنى تامامىلە محو اېتەدى. او قندەى بۆلمەسىن
لىلى نىنگ دىدارىنى كۆرىشگە اىنتىلەدى. لىلى سۆزىنى تىلپىدن توشىرمىدى.
فهم- فراستلى، مشفق كىشىلر قيس نىنگ قلبىنى توشونەدىلر، اونگە اچىنەدىلر و
مراد- مقصدىگە يېتكىزىش اوچون كۆمك بېرىشگە اىنتىلەدىلر. بىراق سېوگى نىنگ
ذوق- شوقىدن بېخبر، بغرى تاش كىشىلر قيس نىنگ بو احوالىنى كۆلگۆ قىلەدىلر،
اونى مجنون (جنى) دېپ ائەيدىلر:

لىلى، لىلى دېبان چىكىب اون،

اېل دېب: مجنون دور، اوشبو مجنون.

قيس نىنگ فضىلتلىرىنى بىلگن لىلى نىنگ آتەسى دستلب اونگە اچىنەدى. او

قيس تعريفىدە بوندى دېدى:

عقلی کامل و کمالی معقول،

بار اپردی منگه هم اسرو مقبول.

بیراق او قیس نینگ اوز قیزیگه عاشق اپکنینی بیلیب، به تمام اوزگریب کپتهدی، غضبی جوش اوردهدی. اوزیدن کوره کیچیکراق قبیله باشلیغی نینگ اوغلیگه، ابل آره سیده «گپ-سوز» بؤلگن قیس گه قیزی نی بپریشدن «عار-ناموس» قیلهدی، سبوشگنلرنینگ باشیگه دهشتلی کونلر سالهدی. او لیلی نی مکتبدن چیقرب آلهدی، چاردپوار ایچیگه قمهیدی. قیس نینگ ایایگه کیشن سالدیرهدی. بیراق بو خودیین و جاهل مشتومزورنینگ شفقتسیز تدبیرلری سبوشگنلرنینگ قلبینی یینگالمیدی. لیلی چاردپوارده قیس دپ قانلی کوز یاشی توکهدی، قیس کیشن نی اوزیب، چول-صحرا لگه کپتیب لیلی نینگ خیالی بیلن یشهیدی. لیلی نینگ آتھسیدن مروّت کورمه گن مجنون نینگ مشفق آتھسی سبوگی عاقبتلریدن قوتقریش اوچون قیس نی کعبه گه آلیب بارهدی، لپکن بو هم کار قیلیمیدی. لیلی گه مهر-محبتی جوش اورگن قیس کعبه ده شوندهی التجا قیلهدی:

«... بو عشق اوتی کیم بیان قیلورمپن،

مُهلک غمینی عیان قیلورمپن.

دپمان کیم مپنی طریغه خاص ایت،

یاخود غم عشق دین خلاص ایت.

دپر مپن که منگه بو اوتنی هر دم،

افزون قیل و قیلمه ذرّه بی کم...

بوینوم اوزه، «عین»ین ایله گیل طوق،

«شین»ین قیل ایچیمگه شُعلهُ شوق.

«قاف» بن منگه ایله کوه و اندوه،
 کؤنگلوم گه غمینی کوه تا کوه.
 اوچ نقطه سینی شراره ایله،
 ایکی سینی ایکی خاره ایله...^(۵)
 دپر لر منگه: «عشقنی اونوتغیل،
 لیلی غمیدین کناره توتغیل».
 الله-الله بونی سوز اولغهی،
 اول قومغه تبنگری عذر قولغهی...
 آنسیز مینی بیر دم ایتمه موجود،
 بودمنی قیل آنسیز اولسه نابود.

قیس نینگ سبوگی یولیدن قیتیشی ممکن اېمس، سبوگی اونینگ حیاتی،
 بلکه حیاتیدن هم اولی. طعنه لر تاشی و دشمنلر جوری اوج آگنده، قیس اوچون فقط
 بیر یول قاله دی: «وهشتلیک ابلدین آفت رشته سین اوزیب، وحشی حیوانلر بیلن
 دوستلشه دی». قیس یشه گن محیط نینگ زوروارلری وحشی حیوانلردن هم وحشیراق
 دېب حسابلیدی. بو اونینگ فبودال استبدادیکه قرشی لعنتلاچی عینامه سی —
 عصیانی ابدی.

طعنه لر، عذاب-اضطرابلر قیس نینگ روحی حالتیکه شبهه سیز، سلپی تاثیر
 اېته دی. بیراق او یخشی صفت و فضیلتلرینی بریاد بېرمیدی، او همان سبوگی سیگه
 صادق، کیشیلرگه مشفق. شاعرلیک استعدادی اېسه ینه کمال تاپیب بارماقده.

لیلی غمیدین قیلیب تفکر،
 یوز بیت و غزل دېب اوله کیم دُر.

هم قافیه‌سی آنینگ صفاتی،
هم برچه ردیفی آنینگ آتی.
اول نظم ایله کیم توزوب نوایی،
سالیب اولوس ایچره های-هایی.
پژمُرده‌غه جان مُلاصِق ایلب،
افسرده‌نی زار و عاشق ایلب.

شو فضیلتلری بیلن قیس نوفل‌نینگ حرمتی و اعتقادینی قازانه‌دی. قیس لیلی بیلن قاووشتیریش امکانی قالمه‌گندن کپین نوفل اونی هم اوغیل، هم کییاو قیلیب قیزی نی بپرشگه قرار قیله‌دی، قیس آته‌سی و نوفل‌نینگ رأینی قیترالمه‌گنی اوچون بونگه راضیلیک بپره‌دی. بیراق بو مشکلاتدن قنده‌ی قیلیب بؤلسه هم چاره تاپیشگه اینتیله‌دی. اونینگ بختیگه نوفل‌نینگ قیزی باشقه بیر بیگییت بیلن سبوشگن اېکن. قیس‌نینگ لیلی‌گه عاشق‌لیگینی بیلگن و اونینگ مشکل معما آلدیده تورگینی کورگن قیز اونگه مراجعت قیلیب:

چون کشورِ عشق‌نینگ شهی سېن،
عشق اهلی اوتی‌نینگ آگهی سېن.
باردور منگه داغی دردمندی،
عشقیم رَسنیغه پای‌بندی.
دردیم اوتی ایچره تابی آنینگ،
مېن داغی کپلیب خرابی آنینگ...
فکر آیله‌که اول اسپرِ مجبور،
فهم اېتسه سېنینگ بیله منگه سور.

بو کبچه آنینگ نې حالی بؤلغهی،
عمری کونی نینگ زوالی بؤلغهی.

دبیدی. بو سؤزلر بیر تماندن، مشکلاتدن نجات تاپگنی اوچون قیس نی شادلنتیرسه،
ایکینچی تماندن، اؤزی و لیلی کبی وصال کونلرینی تشنه لیک بیلن کوته یاتگن قیز
و بیگیت احوالیکه نسبتاً آچینیش، قیغوریش حسلرینی اویغاته دی. قیس نوفل نینگ
قیزیکه بخت- طالع تیلیدی، اونی سبوگیسیگه ینه ده صداقتلیراق بولیشگه چارلیدی،
عذر سوره ب قاله دی. اؤزی نوفل نینگ قیزی بیلن ایستمه گن احوالیکه توشیب قالگن
قیس لیلی نینگ هم باشیکه شونده ی، بلکیم بوندن آغیرراق احوال توشگینی، اونی
زؤلر ابن سلام گه نکاح قیلینگینی توشونده دی. بنا برین، او لیلی دن اؤکینمه یدی،
گیله مندلیک قیلمه یدی، بلکه اونگه یازگن خطیده تسکین بېریشگه اینتیله دی. قیس
اؤزینی اونوتگن دملرده هم لیلی نی اونوتمه یدی. حتی اؤلیم هم اونی لیلی دن اجره ته
آلمه یدی. بوغیق محیط، لیلی نی هم، قیس نی هم هلاک اېته دی. حیاتده بیر- بیرگه
اېریشالمه گن عاشقلرنینگ مُرده لری بیر تابوتگه قویله دی:

بیر نعشقه سالدیله ایکاونی،
جانسیز کبلین و اولوک کویاونی.
کیردی ایکی جسم بیر کفنغه،
یوق، یوق، ایکی روح بیر بدنغه.

لیلی تشقری قیافه سی بیلن هم، معنوی دنیاسی و خُلُق- اطواری بیلن هم
نه ایتده گؤزله قیز. او دولت مند خاندان ده اؤسیب، هوا و هوسگه بېریلگن تنتیق لردن
اېمس. او حیاتگه اېزگو آرزو- نیتلر بیلن قره یدی. غیرت بیلن اؤقیددی، بیلیم آله دی،
فضیلتگه- فضیلت قوشیلیب باره دی. لیلی فضیلتلری بیلن محیطی سویه سیدن

یوقاری کؤتريله‌دی. او کیشینی مال-دنیا‌سی، نسی و منصبی بیلن اېمس، بلکه انسانی خصلت‌لری بیلن بهاله‌یدی، مظلوم‌لرگه مشفق‌لیک، بېچاره‌لرگه چاره‌ساز‌لیک قیله‌دی.

لیلی — وفادار یار. سېوگی اونینگ معنوی دنیا‌سینی ینه‌ده بایته‌دی، تولدیره‌دی. او حسی بیلن‌گینه اېمس، بلکه اوی-فکری و عقل-ذکواتی بیلن هم قیس‌گه باغلنگن. او سېوگینی بیر عمرگه بیرگه‌لیک، همدملیک دېب بیله‌دی. آت‌ه‌سی‌نینگ ظلم دهشتی هم، ابن سلام‌نینگ مال و دولتی و شان و شوکتی هم اونی قیس‌گه بؤلگن محبت یولیدن آزیرالمه‌یدی. ابن سلام‌گه بویین اېگیب یششدن کوره اولیمنی اولی کوره‌دی.

لیلی مظلومه قیز. اونینگ عنان-اختیاری اوزیده اېمس. محیط اونینگ حق-حقوقینی پایمال قیلنگن. لیلی باشقه لیلی‌لردېک آرزو-ارمان‌لریدن واز کېچیشی، آت‌ه‌سی‌نینگ مالی صفتیده ابن سلام‌گه ساتیلیشی، اوی چوربسی بولیشی کپره‌ک. لېکن لیلی بونگه کونالمه‌یدی. او محیطی‌نینگ مشئوم قاعده و عادت‌لرگه قرشی باره‌دی. لیلی یشه‌گن محیطده قیز باله سېویش حقوقیدن محروم اېدی، او فقط سېوبلیشی ممکن. لېکن لیلی قیس‌نی سېوه‌دی. او اوزیگه اوخشش عقلی-ذکواتلی و عفت-آدابلی بیگیت‌نینگ سېوگیسی‌گه سېوگی بیلن جواب بېریشنی بورچی دېب بیله‌دی، قلبی شونگه چارله‌یدی. اما سېوگی سیر توتیلیشی لازم. لیلی همه‌گه هم یوره‌ک دردینی آچالمه‌یدی. او فقط سوبوکلی آت‌ه‌سی و یېنگه‌سی بیلن حسرت‌لشیشی ممکن. اولر هم عیال-کو، اولرنینگ هم حیاتی و طالعی لیلی‌نیکیدن یېنگیل بولمه‌گن دیر. بیراق آت‌ه‌ هم، یېنگه هم مظلومه، اولرنینگ قؤلیدن نیمه هم کپلردی؟ فقط جوپه‌تیش، بیرگه کوز یاشی توكیب، لیلی‌گه هم، اوزی-اوزیگه هم اچینیش،

قیغوریش می؟ لیلی بولرنی بیله دی. لپکن بری بیر کؤنگلینی یاریشی کپره ک. انسان، انسان بیلن دردلتیشی کپره ک. لیلی یگانه شو امکانتیدن فایده لئمه سین می؟!

قیس گه جوده آغیر. اما اوندن هم لیلی گه ینه ده آغیرراق. قیس ابرکک. او کوپ بؤلمه گنده تاغ- صحرالرگه جؤنب، «وحشی کیشیلرنینگ» دیداری و قبیح سؤزلردن بیراقلشه دی. طبیعت آز بؤلسه هم اونگه آرام و تسکین بخش اېته دی. لپکن لیلی بوندهن هم محروم. او چاردېواردن نریگه قدم باسالمهیدی. بنابرین، او قیس گه یازگن مکتوبیده:

. . سېنینگ نېچه کیم غمینگغه یوق محل،
چون ابر کیشی سېن بو سهل ابرور، سهل.
هر ساری اورهی دېسنگ تنینگنی،
توتقووچی تیکن دور اېته گینگنی،
اېتاک داغی پای بندینگ ابرمس،
دوری زهی هم کمندینگ ابرمس.
مسکین منی زار و پای بسته،
یوق، یوق که، ضعیف پا شکسته.
نې میل سکون، نې حد رفتار،
یوز قاید بلا ارا گرفتار.
بؤلماق یوز آلم اویده محبوس،
بیریان، ینه بیریان اولدی ناموس.

اېر مجلسی ایچره راح اېرور زېب،
خاتون کیشیگه صلاح اېرور دېب...

دېر اېکن، توله حقلی اېدی.

لیلی عالیجناب انسان. او شونچه عذاب-مشقت، ألم-اضطراب چېکسه
هم کوزیگه اوزی اېمس، قیس کورینه دی. اوزی غم-قیغویوکی آستیده ازیله دی و،
لېکن اوندن قیسنی قوتقریشگه اینتیله دی، هیچ بولمسه سوزی بیلن اونی یوپه تیشگه
حرکت قیله دی. منه اونینگ قیسگه یازگن بیر مکتوبی پرچهلری:

..ای، عشق اوتیده خسیم نیچوکسپن،
ای، بېدل و بی کسیم نیچوکسپن!
حالینگ نی دورور فراقیم ایچره؟
فکرینگ نی دورور اشتیاقیم ایچره؟
ساجینگه یاپوشسه خار و خاشاک،
کیم تارتر اېکین بیرین-بیرین پاک؟
فرقینگ که اېمیش قوش آشیانی،
کیم هورگوتور اېرکین آنیدین آنی؟
باشینگ که سپهر اوشاتتی درهم،
کیم باغلا اېکین لرغه مرهم؟
اؤلورسه یوزونگه گرد و خاری،
کیم آریتور اېرکین آنی باری؟
جسمینگ که قانه سه غم تاشیدین،
کیم یور اېکین آنی کوز یاشیدین؟

خاری که کفینگه بارور ابرکین،
کیرپیک بيله کیم چیقارور ابرکین؟ ...

بو سؤزلر اولوغ قلبنینگ عالیجناب نداسی. لیلی شو درجهده قیسگه
خیرخواهکه، حئی او قیسنینگ نوفل قیزیگه نکاح بؤلگینینی ایشیتیب، اوکینیش،
طعنه قیلیش او یاقده تورسین، بلکه اونگه قلبیدن بخت-طالع تيلهیدی. لیلی اولیمی
آلدیده هم قیسنی اونوتهیدی. آنهسی بیلن وداعلشر اېکن، اونى قیسگه آنه دېک
مهربان بولیشگه چارلهیدی و:

فرزنددېک ایلب انگه اسباب،
فرزندینگ ایله قیل آنی هم خواب.

دېب وصیت قیلهدی.

لیلی نینگ فاجعهسی حق-حقوقی پایمال قیلینگن مینگ-مینگب
لیلی لرنینگ فاجعهسی اېدی. نوایی لیلی فاجعهسینی تصویرلش بیلن بو فاجعهگه
سبب بؤلگن قانون-قاعده و عرف-عادتلرگه قرشی عصیان قیلهدی، شخص
اېرکینی، سېوگینی، خاتین-قیزلرنینگ حق-حقوقینی حمایه قیلهدی.

داستان واقعهلری نینگ رواجیده، اونینگ غایوی-بدیعی تکاملیده مهم
اؤربن توتگن ایجابی سیمالردن بیرى نوفل دیر. نوفل بهادر و عالیجناب انسان. او
حیات نینگ اچیق-چوچوگینی تاتگن، نوایی سوزی بیلن ایتگنده «عشق کورگن»،
«غم دشتی ارا یوگورگن» کیشی. نوفل کپچمیش کونلرینی اونوتالمهیدی، او حیات
تجربه سیدن توغری خلاصه چیقرب، ستمکش و جبردیله کیشیلرگه کومکلششینی
اؤزیگه عادت قیلیب آگن. دشتده آوقیله یاتیب اتفاقاً او قیسنی اوچرهتهدی. اونینگ
حال-احوالیدن آگاه بولهدی، بیلیمی، ذکاوتی و شاعرلیک استعدادیدن ممنون

بۆلەدى، بختسىز سېوگى سرگذشتىدىن قىغورەدى. نوفل قىسنى شو احوالده
قالدىرىپ كېتالمەيدى. يوق، بو اونىنگ قلىبىگە، وجدانىگە توغرى كېلمەيدى. قندەدى
بۆلمەسپىن اونگە مدد بېرىشى، مراد-مقصدىگە يېتكىزىشى كېرەك. نوفل قىسگە
حامىلىك و سرورلىك قىلەدى. باشلب لىلى نىنگ آتەسىگە مراجعت قىلەدى.
قىس نىنگ صفتى و فضىلتلىرىنى خالصلىك بىلن تعريفلب:

قىس اولكه عربده بېىدل دور،

هر فضلده ابل ارا مثل دور.

لىلى سرى عشقى پاك پىوند،

قىلغان اېمىش آنى آرزومند...

دېب تعريفلەيدى و اونى هم فرزند، هم كىياو قىلپىشگە چارلەيدى. عدالتلى سۆزىگە
لىلى نىنگ آتەسىدىن رد جوابىنى آلگن نوفل جنگ بىلن بۆلسە هم سېوېشگنلرنى
مراد-مقصدىگە يېتكىزماقچى بۆلەدى. بىراق قىس نىنگ التماسى بىلن جنگنى
توختەتېشگە مجبور بۆلەدى. باشقە چاره قالمەيدى. قىسنى كىشىلر آرهسىگە
قىتېرىش، اونى يىنگى بىر بخت بىلن خوشنود اېتىش كېرەك.

فرزند قىلەدى سېنى اوزومگە،

مىتنى قۇبەى ياروغ كوزومگە.

دېگن نوفل اونی اۋزبگه کيياو هم قيلماقچی بوله دی. بیراق او قیزی نینگ باشقه بیر بیگیت بیلن سبویشکنینی بيلمس اپکن. بوندن واقف بولگن نوفل قیزی و بیگیتگه بخت تیلهدی، قیس و اونینگ قربنداشلریدن عذر سؤره دیدی. عالیجنابلیک شونی طلب اېته دی. نوفل نینگ باشقچه یول توتیشی ممکن اېمس.

داستانده ینه بیر نېچه ایجابی سیمالر یره تیلگن. قیس نینگ آته و آنه سی شولر جمله سیدن دیر. قیس نینگ آته سی بیر تماندن، «بېچاره اولوسقه چاره ساز»، «محنت نواز» بولسه، ایکنیچی تماندن، عاقل و مشفق آته. او قیس نینگ تربیه سیگه، اوقیب بیلیم آیشی و کپله جگیگه کته اهمیت بېره دی. عاشقلیک دردیده اورگنگن اوغلیگه چاره ساز بولیب، اونینگ آرزوسینی اوشه تیشگه اینتیلهدی. بیراق ظلم و زورلیک آلدیده ناعلاج قالهدی. قیس نینگ آنه سی هم شونده ی عالیجناب عیال. اما آته-آنه اوغیللری نینگ مرادی حاصل بولیشینی کورالمه دیدی، الم-حسرتده دنیادان اوتیب کپته دیلر. لیلی نینگ آنه سی هم، یېنگه سی هم مهربان، مشفق عیالدر. اولر لیلی نی کوز قره چیغیده ی سبوه دیلر، اونینگ بخت-طالعینی تیلهدیلر. بیراق اولر مشتوم زور و خودبین آته نینگ راییکه قرشی بارالمه دیدلر. چاردېواره لیلی بیلن بیرگه قانلی کوز یاشی توكیشدن اۋزگه چاره تاپالمه دیدلر. بو سیمالر فېودال اۋتمیشده گی خاتین-قیزلر نینگ آغیر قسمتی و اینچلی احوالینی ینه ده روشنراق یاریته دی، اولوغ متفکر نوایی نینگ خاتین-قیزلرگه نسبتاً بولگن هومنیستیک (انسان سبورلیک) قره شلرینی بایته دی.

لیلی و مجنون لرگه کومکلشگن، اولر نینگ بیر-بیری بیلن علاقه باغلشی اوچون واسطه چی بولگن زید و چوپان سیمالری قلبی پاک، کیشیلرگه یخشیلیک کیلیشینی اۋز انسانی بورچی و شرفی دېب حسابله گن خلق فرزندلری سیمالری دیر.

نوفل نینگ قیزی اېسه اؤز سېوگىسى و ناموس-عارىنى حمایه اېتگن
صداقتلى یار و جرأتلى قیزدیر .

لیلى نینگ آتەسى فېودال استبداد نینگ تیپیک نمونه سی دیر . او حقوقی
چېکلنگن مُستبد حکمدار، مال- دولتی و شان- شوکتی بیلن مغرور فېودال، خودبین،
مشتوم زور. او نه انصاف و نه عدالتنی، نه سېوگی و نه صداقتنی، نه شفقت و نه
همتنی بیله دی . هر بیر مسئله نی کوچی نینگ زوری بیلن، دهشتی بیلن اؤز فایده سیگه
حل اېتماقچی، همه نی قلدېک اطاعت کار قیلماقچی بوله دی . او قیس نینگ آتەسى
دانالیک بیلن یازگن مکتوبگه جواباً بونده ی دیدی :

بیلمنگ مو شکوه و صولتیمنی،
اعراب ارا مال و شوکتیمنی؟
هم اوغلونگه، هم سنگه بیلورمېن،
کیم هر نی قیلی دېسم قیلورمېن .
لېکن سنگه بو تغافل اولمیش،
غفلت یوزیدین تجاهل اولمیش .
قیل ضبطین انینگ چو بولدونگ آگاه،
مونیدین ناری کیم، نعوذ باللّه!
بؤلسه ینه بؤیله امر ظاهر،
اول آنی آیله گوم دور آخر .
سونگره سنگه داغی قهر سورگوم،
خیلینگنی بو دشتدین ایتورگوم .

لیللی نینگ آتەسى اېل-يورتلر باشیگە مصیبت سالووچی حُکمدار. او اوز عایله سیده هم مُستبد. نه خاتینی و نه باشقەلر اونینگ رأییگە قرشی بارالمەدیدلر. او قیزی لیلی گە بیر مال، بویوم دېب قرهیدی. اونى چاردېوارگە قەمب، قان ققشە تیب مال-دولت عوضیگە ابن سلام گە نکاحلې بېرماقچی بۆلەدی. بو خودبین و شهرت پرست قاتل لیکدن هم یوز اوگیرمەیدی. او اگر نوفل جنگده غلبه قازانەدی:

اوق ایگنە سیدین تیکەى لباسین،

خنجر سوییدین اېزەى حناسین.

توفراققە سالەى قدی نهالین،

اېرگە کیپورەى قاشی هلالین، -

دېب لیلی نی اۆلدیریشگە عهد قیلەدی. بو قاتل لیلی نینگ غنچه لیگیدە سۆلیب کپتیشیگە هم، قیس نینگ «مجنون» بۆلیشی و فاجعەلى اۆلیمگە هم، قیس آتە-آنەسى نینگ فرزندلری نینگ کلفتی و قیغوسی بیلن قان یوتیب، مراد-مقصدلریگە اېریشالمەى اۆلیب کپتیشلریگە هم سببچی بۆلەدی. بیراق او لیلی و قیس لرنی جسماً هلاک قیلە آلهدی و، اما روحاً محو اېتالمەیدی، تیریکلیگیدە اولرنی بیر-بیریدن اجرەتە آلدی و، اما جسدلری و قبرلرنی اجرەتالمەیدی. سېوگی اوندن اوستون چیقەدی.

ابن سلام مال و دولتی بېحد، بیراق عار-ناموسدن، شفقت و عدالتدن ذرەچە اثری بۆلمەگن مُستبد فېودالدير. او اېرتە و کپچە عیش-عشرت قورەدی، کیشیلرگە آزار بېریش بیلن سُرور آلهدی. ابن سلام «لیللی و مجنون» نینگ خاتمە سیده نوایی:

کیم زرق و ریا و شؤر بیرله،
عاشق اېتر اؤزنی زور بیرله.
عشق اؤتی بولمس اېلگه جاذب،
انداق که، ضیاده صبح کاذب.

دېب تعریفله گن ساخته عاشقلردن بیرى دیر. او سېوگی نینگ ماهیتینی هم، وصال ذوقی و هجران اضطرابینی هم بیلمهیدی. بیر لحظه ده اوچیب قالوچى احتراض اوچقونینی سېوگی دېب توشوندهدی. بیر اولرنینگ آرزو-ارمانینی ایاق آستی قیلش، بختینی بریاد بېریش بیلن اؤزی نینگ شوم مدعاسیگه اېریشماقچی بولهدی. او لیلی نینگ قلبینی اؤزیگه مایل اېتالمهیدی. لیلی نینگ قلبینی مایل اېتیش اوچون قیس بولیش کېرەک. بیراق ابن سلام لیلی نینگ آتھسیگه منظور بولهدی. چونکه لیلی نینگ آتھسیگه قیس نینگ پاک سېوگیسی، عقل-ذکاوتی و عالیجناب فضیلتلری اېمس، بلکه ابن سلام نینگ مال-دولتی کېرەک. شونگه کوره ظالم آتھ «آینی اژدهاگه» بېرماقچی بولهدی. بیراق لیلی نی بو اژدها دامیدن قوتقرب قالیش کېرەک. اژدها اؤز زهری بیلن اؤزی زهرلنسین. می پرست ابن سلام نکاح ایامیده ایچکی لیککه بېریلب کېتهدی، زهرلنپ شرمنده بولهدی، اولیم کسلی توتهدی، لیلی اوندن نجات تاپهدی:

اول بولدی حیاتی دین چو مجبور،
ماتمغه مبدل اولدی اول سور...
هم اول کېچه آیریلیشتیلر بات،
اؤز بولمه بین اولدی لرینه یات.

«لیلی و مجنون» ده‌گی سیمالرنینگ معنوی قیافه‌سی، فعالیتی و خلق-اطواری همده تقدیری قیسقچه شولردن عبارت.

نوایی قلمی بیلن «لیلی و مجنون» قصه‌سی سوژه و کمپوز سیما و کرکنترلر، توصیف و تصویرلر جهتیدن ینه‌ده تکامللشه‌دی، بدیعی-اپسته‌تیک (گۆزه‌لیک) قیمتی آشه‌دی.

نوایی داستانی ۳۸ بابدن تشکیل تاپکن. هر بیر باب سجع یولی بیلن یازیلکن مخصوص سرلوحه (عنوان) بیلن باشلنه‌دی. سرلوحه باب‌نینگ مضمونینی بیر مقدمه صفتیده بیان ایتیش بیلن بیرگه، بدیعی جهتدن هم دقتگه سزاواردیر. مثلاً، شاعر داستان‌نینگ ۱۳-بایده قیس‌نینگ لیلی‌دن جدالیگی، هجر اضطرابی و اونینگ صحراگه کپتیب سبلدپک کوز یاشی تۆکیشینی تصویرله‌یدی. شو بابگه او: «مجنون‌نینگ فراق چاغیده تنور ایچیده‌گی اؤتدپک تابی و هجر بندیده توزاققه توشکن قوشدپک اضطرابی و حکیم فسونیدین جنونی‌نینگ طغیانی و تاپیب پر حزینه‌دین ایسیتمه‌سی نینگ غلیانی و اوز زهر کاملیغیغه تۆکن تلخ-تلخ شورابه‌سی و بو شورابه‌دین کامیده اچیق-اچیق خونابه‌سی و کونگلی اؤتدین تپمور بندی سوو بولغانی و سوودپک صحرا عزمی قیلیب اشک سوییدین وادی‌لر تولغانی»، دپب سرلوحه قویه‌دی. باشقه بابلر هم غایوی-بدیعی جهتدن باب ماهیتیکه توله موافق بؤلکن سرلوحه‌لرگه ابگه‌دیر. بابلر عضوی روشده بیر-بیریگه باغلنپ باره‌دی، واقعه‌لر سلسله‌سینی وجودگه کپلتیره‌دی. شو بیلن بیرگه سیمالرنینگ معنوی قیافه‌سی و فردی خصلت‌لری روشن‌لشیب، بؤرتیب باره‌دی. شاعر تورلی بدیعی اصول و تصویري واسطه‌لردن کپنگ فایده‌لنه‌دی، حساس بیر رسام کبی طبیعت‌نینگ

خیلمه- خیل لوحه لرنینی چیزه دی و باشقه لر. بولر «لیلی و مجنون» نینگ بدیعی خصوصیتلری و ترکیبی قسملری «خمسه» نینگ باشقه داستانلری کی جوده بای و خیلمه- خیل اپکنلیگینی کؤرسته دی. بیراق «خمسه» نینگ باشقه داستانلریدن فرقلی اوله راق روحی- روانی تصویر «لیلی و مجنون» نینگ اساسی و یبتکچی بدیعی خصوصیتی دیر. چونکه شاعر فبودال محیط دهشتلرنی لیلی و مجنون لرنینگ املی- اضطرابلی حیات یولی و فاجعه لی اولیمی، اولرنینگ روحی کپچینه لری آرقه لی آچیب تشلهیدی. بنا برین، داستان خاتمه سیده نوایی نینگ:

سوگین نپچه کیم اوزاتیم آخر،

بیغله ی- بیغله ی توگاتیم آخر.

دبیشی بی چیز اېمس اېدی.

«لیلی و مجنون» قیس نینگ توغیلیشی بیلن باشلنده دی، اونده قیس و لیلی لرنینگ یاشلیک ییللری تصویرلنده دی. قیس هم، لیلی هم عقللی - فراستلی، شاد- قووناق یاشلر. بیراق اولرنینگ بختلی یاشلیک ایامی اوزاققه بارمهیدی. بیر- بیرینی صدق دل بیلن سېوگن قیس و لیلی لرنینگ باشیگه آغیر و مصیبتلی کونلر کپله باشلهیدی. وصال اورنینی هجران، شادلیک اورنینی قیغو، کولگو اورنینی آه و فغان، تبسم اورنینی قانلی کوز یاش اېگلب آله دی. صحیفه دن- صحیفه گه اوتیلر اېکن، شاعر کتابخواننی قهرمانلری نینگ روحی کپچینه لری دنیاسی نینگ ایچ- ایچیگه آلیب کیره دی. شو ذیلده روحی تصویر اساسی و یبتکچی بولیب قالدی،

بدیعی تصویرنینگ باشقه تورلری و ترکیبی قسملری اونینگ اطرافیکه اویوشیب،
جمع بولیب بارهدی .

بهار ایامی . قیس بیلن لیلی ایلک بار اوچره شیب، سبوشیب قاله دیلر . قیس
و لیلی حیاتی نینگ هم بهار ایامی . سبوگی غنچه سی گُللشی و حاصل بېرماغی
کپره ک . بیراق طبیعت اوز یولی بیلن بارهدی و، لیلی و قیس لر باشقه یولگه توشیب
قاله دیلر . اولرنینگ سبوگی غنچه سی آچیلمه ییدی، بهار موسمی توگمه ی خزان ییلی
باشلنهدی . سبوگووچیلرنینگ یولگه تو سیقلر و توغناقلر توشه باشلهدی . اولرنی
دیدار کوریشدن محروم قیله دیلر . سبوگووچیلرنینگ قلبی درد-المگه تولیب،
رنگ-رؤیی زعفراندېک سرغیه دی .

لیلی نینگ دیدارینی کوریشدن محروم بولگن قیس بلبلگه قره تیب:

سپن اهلِ وصال سپن دم اورمه،
هجر اهلی قاشیده نکته سورمه!
مسکین مېن و دردمندِ مجروح،
تاپمه ی تن ارا نشانه روح .

دېب بلبلرنی بختیار، اوزینی بخت سیز دېب بیله دی . بلبل او یاقده تورسین، قیس
اوزینی لیلی لر حویلیسیده گی ایتدن هم بختسیزراق حسابله ییدی . او ایتگه قره تیب
ایته دی:

سپن یار ایشیگیده شاد و مسرور،
محروم مېن غریب و مجبور .
سپن کوییده هر طرف شتابان،
مېن زارغه جلوه گه بیابان .

سېن كويیده تاش اوزه قویوب باش،
باشیمغه فراق یاغدوروب تاش.
سېن مېندین اولوب وفاده افزون،
هم صدقده، هم صفاده افزون.
یوقسه، نې اوچون فلک خرامی،
خوار اپتی مېنی، سېنی گرامی؟
بو شکرغه کیم سپهر خونخوار،
قیلدی سېنی محترم، مېنی خوار.
کیم، ساز ایتیبان فغانی مېندین،
گاهی اوپ اول آستاننی مېندین.

قیسنی چول و بیابان سیریدن هم محروم قیله دیلر، اونینگ ایاقلریگه کیشن
ساله دیلر. عشق اوتی، هجران اوتی بیلن یانیب کویگن عاشق کیشنده. و حال بو،
گناهکارنی اوتگه تشلب کویدی رگنلریده اونینگ ایاق-قولینی بنددن آزاد قیله دیلر.
قیس اېسه، هم آنگه (قوغ) ایچیده، هم بنده.

اوت ایچره بیراونی کیم سالورلر،
بندینی ایاغیدین آلورلر.
اوت بند ایله بولدی جلوه گاهیم،
مونداق مو عظیم اېمیش گناهیم!؟

یوق، قیس گناهکار اېمس، سېوگی حیات نینگ، کورکی، صداقت انسان
فضیلتی. قیس نینگ احوالیگه حتی پرنده لر، اوسیملیکلر رحم-شفقت قیلیب

اچینه دیلر، لېکن انسانلیک حسیاتلریدن محروم بؤلگن لیلی نینگ یاووز آتھسی قیزیگه هم، قیس گه هم بیرتقیچ (درنده) لرچه مناسبتده بوله دی.

فقط کوز یاشی بیلن یوره گینی بؤشه تیشی ممکن بؤلگن بېچاره لیلی حتی بیغش امکانیتیدن هم محروم. او بیر اولر آلدیده کوز یاشی توكالمهیدی. بو ممکن اېمس. او ی خالی قالگنده مُشتی پر قیز اوز حالیکه نوا آیتهدی:

لیلی کوروب ابلدین اوینی خالی،
چاک اېتی اوروب یقانی حالی.
گه بختی کوزیگه اوردی توفراق،
گه باشی اوزه ساووردی توفراق.
کوکسین که اوروب فگار قیلدی،
تیرناغی بیلله شیار قیلدی...
دېب کیم: نې دور، ای سپهرِ ظالم،
سالماق بو شکست لیققه حالیم.
نخلیم غه که اپردی زیر دستینگ،
نې اپردی شکست اوزه شکستینگ؟
نخلی که اوشاتینگ آنی آسان،
توفراق ایله قدی بؤلدی یکسان.
تارتیب ینه تېشه جفانی،
یوز پاره نې اپردی قیلماق آنی؟..
اېرنیم غمی اشکین ایتسه جیحون،
بارورمو اېکین اول اشک می گون؟..

فریادکه اؤلگودبک غمیم بار،

تانگ یوق گر اوزومگه ماتمیم بار.

جبر- ستم، عذاب- اضطراب حددن آشه‌دی. لپکن سپوگیدن چپکینیش یوق.
قیس لیلی‌گه شو قدر اخلاص و اعتقادی زور ابدی‌کیم، لیلی‌لر کوچیب کبتگندن کپین
اولرنینگ افسکی منزلیده قالگن بیرگنچیق قوتیر بیر ایت هم لیلی منزلیده یشه‌گنی،
اونگه پاسبانلیک قیلگنی اوچون قیس‌گه کوپ قیمتلی و عزیز. قیس تاغ- صحراده
دپوانه وار بولیب اوزینی اونوته‌دی و، لپکن لیلی‌نی اونوته‌یدی. «بوغدای کبی
قاوریلگن، سمان کبی ساوریلگن» لیلی هم بیر لحظه بولسه- ده، قیس‌نی
اونوتالمه‌یدی. نهایت، «کییوانی» قالدیریب یولگه توشگن لیلی بیلن «کپلین»-نی
قالدیریب کپلگن قیس صحراده اوچره‌شه‌دی. بو آخرگی اوچره‌شوو. قارانغی، ظلمت
تون. بیراق سپویشگنلرنینگ قلبی چراغان. بوتون کائنات قیس بیلن لیلی‌نی
آلقیشله‌یدی، اولرنی قوربله‌یدی. قنچه- قنچه مشقتلردن کپین بیر نپچه ساعتلیک
وصال بختی میسر بولگن لیلی بیلن قیس‌گه خلایق (خلل) بېرمسلیک اوچون بوتون
بارلیق خاموش توره‌دی، عادتده‌گی فعالیتی و کرکترینی توخته‌ته‌دی.

...امن ایله زمانه مُشعبد،

اطرافیه دهرنینگ چپکیب سد.

یار ابردی سپهر و، دور یاور،

عقل ایلمه‌یین بو ایش‌نی باور.

هر نی‌که حساب آفرینش،

ایلب اول ایکاوگه وصل خواهش.

اورگمچی شباققه جولنی تیرمب،

تومشوغینی رشته بیرله چیرمب .
خُفّاش که سیری دۆر تاپیب،
عالمغه قناتی پرده یاپیب .
یوزیگه توشوب بۆری قولاغی،
اندین یاپیلیب کۆزی چراغی .
ناگاه اوکو چپکهگی دېبان اون،
تومشوغی یېتیب کۆزینی چابون .
قویچی ایتین اویقو دېوی باسیب،
قوی لریونگی رشته سیدین آسیب . . .
آسوده چرنده و پرنده،
اویقوده گزنده و درنده .
امداد عیان قیلیب طبایع،
بؤلّمسه بو نوع وصل ضایع .
نې گُرد قویوب، نې یېل روانه،
سوو ساکن و چپکمی اؤت زبانه . . .
آی قُرصیده یوق ضیا نشانی،
یپر انکه قویاش کؤماچدانی . . .

جانلتیریش اُصولی بیلن بیتیلگن بو طبیعت تصویری سبویشگنلرنینگ
وصال شادلیگینی، اولرنینگ قلبی و روحینی تۆله راق انگلب آلیشگه خدمت قیلهدی .
نوابی نینگ قرشیلنتیریش، تناسب و باشقه اُصوللری هم قهرمانلرنینگ ایچکی
کېچینمه لرینی تۆله راق افاده لشگه، شو آرقه لی قوییلگن موروغی اطرافلیچه

یاریتیشگه ماس توشه‌دی . شاعر بدیعی تیل واسطه‌لرینی هم شو مقصده قؤلله‌یدی .
مثلاً، او :

بیر-بیرینی کؤرگچ ایکی دلخواه،
چکتیلر اینگدپک آتشین آه .
کیم اؤتلیردین جهان یاروشتی،
خرمنلریغه بو شعله توشتی .

دپر اپکن، مبالغه بیلن هجران عاقبتلریگه گرفتار بولگن ایکی دلخواه‌نینگ قلبی و
دردینی توله‌راق آچه‌دی . نوایی کویینچه بیر نپچه بدیعی اصول — صنعت و تصویر
واسطه‌لرینی بیر مسئله و سیما اطرافیکه ترکیله‌شتیره‌دی .

بیغلب دبدی: « ای رفیق مجروح!
نبتگی سنگه آیله‌سم فدا روح؟
جانیم بدنینگ شفاسی بؤلسون!
باشیم قدمینگ فداسی بؤلسون .

کپینگی بیتده هم تناسب (جان بدن - باش قدم)، هم تضاد (باش - قدم)، هم
ترصیع (جانیم - باشیم، بدنینگ - قدمینگ، شفاسی - فداسی، بؤلسون - بؤلسون)
بار . لیلی قبیله‌سیدن بولگن بیر چوپاننی اوچره‌تگنده:

مجنون تابانیغه قویدی باشین،
نعل اپتی ایتولریگه قاشین .

بو بیتده هم تضاد (باش - تابان)، هم لازم-ملزوم (باش - قاش)، هم گؤزهل
اوخشه‌تیش (قاش - نعل) بار . عین چاقده بو ایکی پرچه‌ده بدیعی ترکیبی قسملری
قیس‌نینگ ایچکی کپچینمه‌لرینی آچیشگه خدمت قیلده‌دی طبیعت لوحه‌لرینی

رَسامدېک چيزگن نوایی ايريم فصللرگه رمزي معنا بېره دی، اولرني اثر واقع ليگي نينگ ماس بير فانی قيليب آله دی. قيس بيلن لیلی بهار فصلیده سېویشيب قاله ديلر، اولر نينگ هر ايگله سی هم طبيعت سؤلغين توس آگن کوز فصلیده هلاک بوله ديلر.

نوایی فقط باش قهرمانلر نينگ روجي کپچينمه لرینی تصوير لب قالمه يدی، بلکه او باشقه سيمالرينگ هم، اينيقسه، قيس بيلن لیلی نينگ غمیده ادا بولگن قيس نينگ آته-آنه سی، لیلی نينگ آنه سی و يپنگه سی روجي کپچينمه لرینی ماهر ليک بيلن تصوير ليدي.

نوایی داستانی نظامي و خسرو دهلوي داستانلری کبی هزج مسدس ائرب مقبوض محذوف وزنیده (مفعولُ-مفاعِلن-فعلوُن) يازيلگن، مثنوي يولیده قافيه لنگن.

لیلی و مجنون سيمالری «لیلی و مجنون» داستانیدن تشقري نوایی نينگ ليریکه سی (غنایي شعرلری)، باشقه داستانلری همده فلسفي-تعليمي اثر لريدن هم اؤرين آگن. عشق کويچيسي بولگن نوایی ليریکه سيده تېز-تېز لیلی و مجنون لرگه مراجعت اېته دی، اولر نينگ سېوگيسي و فاجعه سيني اېسلته دی، لیلی نی گوزه ليلک و پاکليک نينگ، مجنون نی عاشقليک و فداکارليک نينگ رمزي صفتیده قولليدي. بير نېچه مثال کپلتيره ميز:

کؤپ سؤز يسه دی لیلی و مجنون سؤزیده خلق،

اېرمس نېچوک که حسنونگ و عشقيم فسانه سی.

(«بدایع الوسط»، ۶۰۲-بیت.)

چو لیلی قیلدی مجنون کونگلی نینگ سرمنزلین خلوت،
نه سود ار قویمسه حی گریدیه آنی عرب هرگز.

(«بدایع الوسط»، ۲۱۷-بیت.)

زنده دل مجنونینگ اولمیش کونگلی چون لیلی غه حی،
بس نې آسیغ آنی حی دین قاوله ماغلیک، ای عرب.

(«غرایب الصغر»، ۶۵-بیت)

بیرینچی بیتده لیلی و مجنون «سوز»ی (دردی، فاجعه سی) حقیده
خلق نینگ سوزی (فسانه و روایتلری) کویلیگی تأکیدلنسه، کپینگی ایگی بیتده
مجنون نینگ خورله نیشی، تحقیرلنیشی تأکیدلنهدی.

نویایی اوزگه اثرلریده بو قهرمان لر حقیده کویینچه بیر رویداددن عبارت
بولگن کیچیک حکایه لر کبلیتیره دی. جمله دن، «سد اسکندری» ده «لیلی
حکایتی کیم، قیش کونی نینگ اوزون قارانغو تونی لیلی زلفی نینگ مشکین ایسین
آل ناروندین اشتشمام قیلیب، گام اورر اپردی کیم، بخت مشاطه سی مرادین ایلگیگه
بپردی» (۳۳ باب)، «مجنون حکایتی کیم، فراق تاغی آغیرلیگیدین اوزنی تاغ دین
تشله ماق تیلهدی و لیلی نامه سی ایلك توتوب و قاصدی کمرین توتوب تشله ماققه
قویمه دی (۱۶) حکایه لری بار. بو هر ایگله حکایه هم «ابشیتیم که...» سوزی بیلن
باشلنهدی، بو هم اولرنینگ خلققه، خلق ایجادیاتیکه تعلقلیگی که بیر دلیل دیر.
«لسان الطیر» ده هم «لیلی و مجنون» بیلن باغلیق ایگی حکایه بار. اما بو حکایه لر
خطا ماهیتکه ایگه بولیب، مجنون عشقی — عشق الهی طرزیده تلقین قیلینهدی.
«محبوب القلوب» نینگ ایکی نچی قسمیده گی ۱۰-فصلده بپرلگن حکایه اوز
حیاتیلیگی بیلن «لسان الطیر» حکایه لریدن فرق قیلهدی. اونده حکایه قیلینیشیچه،

بیماریاتکن مجنون لیلی یولله گن مکتوبنی قیته-قیته اؤقییدی، شو بیلن تسکین و شفا تاپیب، توزه لیب تورده دی.

نوایی کپلتیرگن حکایه لرگه مانند حکایه لر خیلی کپنگ ترقلگن بولیب، اولر تورلی توپلم و تذکره لردن، تاریخ کتابلری همده علمی-بدیعی اثرلردن اؤرین آلگن. نوایی زمانداشلری مصنفاتی (اثرلری) ده هم کوپ اوچره دیدی. بو لیلی و مجنون حکایه لری نینگ کپنگ ترقلگنی، ابل آره سیده لطیفه بؤلگینی ینه بیر بار تصدیق لیدی.

«لیلی و مجنون» بپش عصر دن بیری کتابخوانلر نینگ سبویکلی اثری بولیب کپلماقده. او اؤزبک خلقی آره سیده گینه اېمس، بلکه آذربایجان، تورکمن، تورک، تاتار و باشقه خلقلر آره سیده هم کپنگ شهرت تاپگن. نوایی نینگ «لیلی و مجنون» ی کوپ شاعرلرنی شونده ی اثر یازیشگه الهاملنتیره دی و اولر نینگ ایجادیگه ثمره لی تأثیر اېتدی. اولوغ آذربایجان شاعری فضولی (۱۴۹۸ - ۱۵۵۶) «لیلی و مجنون» ناملی اصلی داستانینی یرته ر اېکن، نوایی دن بیر اُستاد صفتیده بهره مند بولدی. شاعر محمد علی خان (۱۹-عصر) هم یازیب توگلمه گن «لیلی و مجنون» یده نوایی دن الهاملنگن اېدی. عمر باقی اېسه «فرهاد و شیرین» نثری ورینتی (توری) نی ایشلب چیقنی کبی «لیلی و مجنون» نینگ هم نثری ورینتینی یرته دی. خلق شاعرلری نوایی داستانینی اساسیده «لیلی و مجنون» نینگ فولکلور ورینتینی یرته دیلر. «لیلی و مجنون» اساسیده یرته یلگن صحنه اثرلری اېسه کوپ بیللردن بیری موفقیت بیلن تماشا بیلنرگه نمایش اېتیلماقده.

ایضاحلر

۱- بعضی منبعلرده اونینگ نامی مهدی ابن مواد، البهتوری ابن الجهد و باشقهلر، دیب کورستیلهدی.

۲- بعضی معلوماتلرگه کوره، لیلی تاریخی شخص دیر. ناصر خسرو بلخی (۱۱-عصر) «سفرنامه» اثریده عربستانده اپکن، طایف یقینیده کیشیلر اونگه لیلی یشهگن قورغان نینگ خرابه لرینی کورستگن لرینی یازیب قالدیرگن.

۳- سوز نظامی گنجوی و امیر خسرو دهلوی لر حقیده بارهدی.

۴- نظامی داستانی نینگ کپینگی عصرلرگه منسوب بولگن قولیازمه نسخه لریده زید سیماسی بار. بو پروفیسور بپرتپلس نینگ فکریچه، کاتبلر تمانیدن کپین کیریتیلگن بولیشی کبره ک.

۵- بو مثاللرده قوشتیرناق ایچیده یازیلگن سوزلر عربچه یازووده گی «عشق» سوزی نینگ ترکیبیده گی حرفلر نینگ نامی و بپش نقطه شو سوز نینگ نقطه لری دیر.

«سبعه سيار»

«ليلی و مجنون» نى يازيب بيتيرگن نوایی جدليلک بيلن «خمسه» نينگ تورتينچی داستانينی يره تيشگه کيريشدی، تورت آى ايجادى محنت چکيب، هجرى ۸۸۹ (ميلادى ۱۴۸۴) بيلده بو ينگى داستاننى هم يازيب توگلهدى و اونگه «سبعه سيار» («يپتى سيار» — «يپتى کپزووچى») دېب نام بېردى: چونکه قايل^(۱) يپتى مسافر اېدى، که، آلر سير ايشيگه ماهر اېدى. بۆلدى چون بو رقم ايشى طيار، قويدوم آتيني «سبعه سيار»^(۲).

«سبعه سيار» عشقى- سرگذشت داستان دير. او اؤزى نينگ کمپوزى (تصنيفى) بيلن «خمسه» نينگ باشقه داستانلريدن توبدن فرق قيلهدى. «سبعه سيار» خلق آغزه کى ايجادى (خصوصاً ابرتکلر) ده بۆلگنيدېک، «حکايه ايچيده حکايه» اصوليده يره تيلگن داستان بهرام و دلارام حقيده گى قابلاوچى حکايه و شو حکايه نينگ کمپوزيسيون (ترکيب) سلسله سيگه باغلنگن يپتى مستقل حکايه دن تشکيل تاپگن.

«سبعه سيار» نينگ قابلاوچى حکايه سى بۆلگن بهرام و دلارام حکايه سى عاشق و معشوقه نينگ سېوگى سرگذشتيگه بغيشلنگن بۆليب، او بير نېچه عصرلى تاريخگه اېگه بۆلگن بهرام گورگه داير ادبى عنعنه لر نينگ کېنگه ييشيده ينگى و اولکن بير آديم بۆلگن اېدى. بيز نوایی حکايه سى حقيده ملاحظه يوريتيشدن اول قيسقچه بۆلسه هم منه شو ادبى عنعنه لر بيلن تانيشيب چيقه يليک.

ساسانی لر سلاله سیدن ورهران (۴۱۸ – ۴۳۸) دېگن بیر پادشاه اؤتگن ابدی («ورهران» دري تیلی ده «بهرام» شکلی ده قؤلله نیلگن). او گؤر-قولان (یاوایی اېشک) آویگه اؤچ بؤلگنی اوچون بهرام گؤر نامی بیلن شهرت تاپگن اېکن. بهرام گؤر حقیده اېران ده هم، او بیلن قؤشنی بؤلگن اؤلکه لرده هم تورلی-تومن افسانه و روایتلر پیدا بؤلده دی، او شان-شوکتلی پادشاه، ماهر آوچی و عشرت پرست کیشی صفتیده تصویر اېتیلده دی. بهرام گؤر حقیده گی افسانه و روایتلر «خدای نامک» و «شهنامه» لردن اؤرین آله دی^(۳).

افسانه و روایتلردن همده یازمه منبعلردن ایجادی فایده لنگن ابوالقاسم فردوسی «شهنامه» ده بهرام گؤر حقیده داستان یرته ده دی. بو یازمه ادبیاتده بهرام حقیده یازیلگن بیرینچی داستان ابدی. فردوسی اؤز داستانیده بهرام نینگ شاهلیگی تاریخی و اونینگ نامی بیلن باغلیق بؤلگن بیر قطار افسانه و روایتلرنی حکایه قیله دی. فردوسی بهرامنی، بیر تماندن، شوکتلی، عدالتلی پادشاه، وطن پرور بهادر، پهلوان و ماهر آوچی صفتیده، ایکنینچی تماندن، عیش-عشرتگه، احتراصگه بېریلیب کپتگن خودخواه و قهر-غضبى قتیق دهشتلی بیر کیشی صفتیده تصویر لیدی.

ساسانی پادشاهلریدن یوزدگرد ظلم کارلیگی بیلن خلق نینگ، حتّی دربار اعیانلری نینگ هم غضی نفرتیگه بؤلگن اېکن. او حکمرانلیگی نینگ ۸-ییلی اؤغیل کوره دی، اؤغلی بهرام نینگ کبله جگینی اؤیلب، اونى اؤزیکه قره م بؤلگن یمن شاهى نعمان و اونینگ دانشمند اؤغلی مُنذر نینگ تربیه سیگه تاپشیره دی. بهرام یخشی تربیه آله دی. ۱۸ یاشیده اونگه ایکیته آت و ایکیته گؤزل کنیزک انعام قیلینه دی. بهرام اینیقسه آزاده دېگن گؤزل چنگچی کنیزگینی سېوه دی.

کۆپینچه اونى اۆزى بيلن بيرگه آوگه آليب چيقهدى. كونلر نينگ بيرده بهرام آزاده نينگ ايتنگيدېك قىليب، ماهرليك بيلن ايكي كيككه اوق آتهدى. كيكلرگه رحمى كېلگن آزاده بهرام نينگ مهارتيني مقته ميدى، بلكه اونى شفقت سيزليكه عييليدى. غضبى جوش اورگن بهرام آزاده نى توبه نينگ اياقلىرى آستيده تاپتب هلاک قيلهدى.

يزدگرد اولگنيدن كېين بهرام اېران گه قيتهدى. آته سيدن ناراضى بولگن اعيانلر بهرام نينگ شاه بوليشيني ايسته مهى، يزدگرد نينگ اوزاق قيرندا شلريدن بيريني تختگه كوتره ديلر. بهرام عادل پادشاه بوليشيگه آنت (قسم) ايچهدى. شرط قوييب، ايكي شېرنينگ اؤرته سيگه قوييلگن تاجنى جسارت بيلن آلهدى، مملكتنى آباد قيلهدى، دولتنى عدالت بيلن باشقرهدى. او عاډى شهروندليك لباسيده مملكتنى كېزيب چيقهدى، تورلى طايغه كيشيلر بيلن صحبتلشهدى، خلق نينگ عرض-داديني اېشيتتهدى، اېل-يورت اوچون كۆپگينه فايدهلى ايشلر قيلهدى. او چين خاقانى نينگ هجوميدن مملكتنى مردليك و تدبير كارليك بيلن حمايه قيلهدى.

منجملر بهرام ۶۳ ييل عمر كۆردهدى دېب پيشگوبليك قىلگن اېكنلر. بهرام عمرى نينگ بير قسمينى عيش-عشرتگه، بير قسمينى عدالت بيلن حكمرانليك قىليشگه و قالكينى طاعت-عبادتگه بغيشلشگه قرار قيلهدى. مدت بيتهدى. بهرام تختنى اوغليگه تاپشيرهدى و آسايشته ليك بيلن جان بېرهدى.

فردوسى داستانیده بهرام نينگ سرگذشتلرینی حكايه قىلووچى، قبالا وچى حكايه نينگ و شو حكايه چارچوبه سيگه كيريتيلگن باشقه حكايه لرنينگ هم باش قهرمانى بهرام نينگ اۆزى دير.

فردوسی‌دن کببن بهرام گۆر حقیده نظامی گنجوی داستان یرته‌ده‌دی. نظامی‌دن باشلب بهرام هم سخیلدیک‌نینگ عنعنوی بیر سیماسیگه ایله‌نیب قاله‌دی. نظامی‌نینگ «هفت پیکر» داستانی بهرام و فتنه حقیده‌گی قابلا‌وچی حکایه، بیټی گۆزهل حکایه‌سی و بیټی محبوس سرگذشتیدن تشکیل تاپکن. نظامی بهرام و فتنه حقیده‌گی قابلا‌وچی حکایه‌نی یرته‌یشده فردوسی داستانیدن ایجابی بهره‌مند بۆلدی. بیراق نظامی اۆز آلدیگه ینگی ایجادی-اپسته‌تیک (گۆزهللیک) وظیفه‌لر قویگن ابدی. او قابلا‌وچی حکایه‌نینگ مرکزی مسئله‌سی قیلیب دولت باشلیغی و مملکتنی باشقیریش مسئله‌سینی قویه‌دی، عدالتلی حکمدار اوچون کوره‌ش غایه‌سینی ایلگری سوره‌دی. نظامی‌نینگ تلقینیچه، اگر دولت باشلیغی عادللیک و رعیت‌پرورلیک بیلن ایش توتسه، مملکت آباد، خلق بای بۆله‌دی، اگر او عیش-عشرتگه، خودبینلیککه بپرلسه، ظلم اوج آله‌دی، مملکت خراب بۆله‌دی، اونینگ سیاسی مستقللیگی خوف آستیده قاله‌دی. شونگه موافق او بهرام سیماسیده ایگنی بهرام‌نی: عادل و عاقل پادشاهنی، عیار و خودخواه حکمراننی یرته‌ده‌دی، بیرینچی بهرام‌نی قوتله‌یدی، ایگینچیسینی قره‌له‌یدی، حتنی اولیمگه محکوم اېته‌دی. بو بیلن نظامی حکایه‌نینگ حیاتی ماهیتینی کوچه‌یتیریشگه، ربالیزم اینتیلشارینی رواجلتیریشگه اینتیله‌دی. نظامی حکایه‌گه خورنق قصری. سینیمار فاجعه‌سی، خورنق دېوارلریگه ایشلنگن بیټی گۆزهل، بهرام‌نینگ بیټی قصر قوردیریشی، بیټی پادشاه‌نینگ قیزیگه اولینیشی، وزیر راست روشن‌نینگ خیانتی، دانشمند چوپان‌نینگ بو خیانتنی فاش اېتیب، مملکتنی خاقان‌نینگ هجومیدن سقلب قالیشی کبی ینگی رویدادلر کیرته‌ده‌دی. راست روشن‌نینگ خیانتی، دانشمند چوپان‌نینگ اؤگیتی بهرام‌نینگ کوزبنی آچکن ابدی. او بیټی گۆزهلنی اؤز یورتیگه

قیتیره‌دی. قصرلرنی آتشدکه‌گه ایلنتیره‌دی، عیش-عشرتدن واز کپچیب ایشلریگه بپرله‌دی. بیراق بهرام بیرته‌گینه عادتینی — آوگه اوچلیگینی ترک قیلالمه‌یدی. آوگه احتراصی اونى هلاکت‌گه یبتکله‌یدی. کونلرنینگ بیریده بهرام بیر قولان‌نینگ ایزیدن قووله‌یدی. قولان غارگه کیریب کپته‌دی، بهرام هم ایزمه-ایز غارگه کیره‌دی. همراهلری قیدیره‌دیلر، نه قولاندن و نه بهرام‌دن درک بار. بو بیلن نظامی پادشاه‌نینگ بیرته یمان عادتى هم مملکت ایشیگه اذیت یبتکزیشى، اونینگ اوزینی هلاکت‌گه آلیب باریشی ممکن، دپب اوز دورى حکمرانلرینی بهرام فاجعه‌سی بیلن آگاهلنتیرماقچی بوله‌دی. نظامی داستانیده **فتنه** (فردوسی‌ده آزاده) سیماسی بیرمونه فعاللشتیریله‌دی. **فردوسی** داستانیده بهرام اونى تویه‌نینگ ایاغی آستیده تاپتب هلاک قیله‌دی. نظامی‌ده هم کییک آویده **فردوسی** داستانیده‌گیدبک ماجرا یوز بیره‌دی، بیراق اونده **بهرام فتنه‌نى** اولدیریش اوچون اونى سرکرده‌گه تاپشیره‌دی. **فتنه** التماس قیله‌دی: مېنى اولدیریش‌گه شاشیلمه، بهرام سوره‌گنده اولدیردیم دېگین، اگر افسوسلنسه، قانیمدن کپچ، افسوسلنمسه، حکمنی بجا کپلتیر. سرکرده کونه‌دی. بهرام سوره‌گنده سرکرده اولدیردیم دېگن اېدی، بهرام افسوسلندی. شو بیلن **فتنه** قتلدن امان قالدی. او سرکرده‌گه قیمت بها بویوملرینی تاپشیریب، بلند بیر کوشک قوردیریشنی التماس قیله‌دی. **فتنه** بیر بوزاق (اوجک)‌نى هر کونى کوشک‌گه آلیب چیقهدی، آلیب توشه‌دی، بوزاق کته سیگیر (اینک) بولیب قالسه هم، **فتنه** اونى بی‌ملال کوتره‌وپره‌دی. بهرام ضیافتیگه چقیریله‌دی. باشلب او بو عیال‌نینگ ایشی‌گه تعجب‌لنه‌دی، کپین بونده هېچ قندهی معجزه یوق، مشق (تمرین) محصولی دیر، دېدی. **فتنه** شونى کوتر اېدی. او کته بیر سیگیری بلند کوشک‌گه کوتریب چیقیب-توشیشی مشق بولسین و، بیراق شاه‌نینگ

کبیککه اوق آتیشیده‌گی مهارتی معجزه بولسین، دپیدی. بهرام بو عیال‌نینگ فتنه
ابکنینی بیلیب قاله‌دی، اوندن عذر سؤره‌یدی.

نظامی‌نینگ قابلاوچی حکایه‌سیده ینه کوپ ینگیلیک همده اوز‌گیشلر
بار. بونینگ داستانیده‌گی باشقه حکایه‌لر اېسه تاممیله ینگى حکایه‌لردیر. خلق
آغزه‌کی ایجادی موادلری اساسیده یره‌تیلگن یېتی حکایه‌نینگ یېتکچی موضوعی
سېوگی بولیب، تورلی سرگذشتلرنی باشیدن کپچرگن سېوگووچیلر مراد-مقصدیگه
یېتیشه‌دی، برچه حکایه‌لر خلق اېرتکلریده بولگنی کبی خوشبینلیک طرزده
خاتمه‌لنه‌دی. یېتی محبوس‌نینگ سرگذشتی اېسه داستان‌نینگ حقیقی ماهیتینی
باییتیب، فېودال جمعیت‌نینگ دهشتلی حیاتی منظره‌لرینی تصویرلیدی،
اعیانلرنینگ زوروارلیگینی، پادشاه‌نینگ عیش-عشرت گرداییگه توشیب،
اېل-یورت باشیگه آغیر کونلر سالیشینى اچیق تنقید قیله‌دی. فردوسی حکایه‌لریده
بهرام واقعه‌ده بېواسطه اشتراک اېتسه، نظامی حکایه‌لریده بهرام فقط تینگلاوچی
صفتیده بېریله‌دی، او حکایه‌لردن خصوصاً یېتی محبوس‌نینگ سرگذشتی
حکایه‌سیدن تېگیشلی نتیجه چیقرب، اوز فعالیتى و خصلت‌لریده‌گی نقصانلرنى
برطرف اېتیشه‌گی ایتتيله‌دی.

فردوسی داستانی بوتون «شهنامه» نینگ یگانه وزنى بولگن متقارب
بحریده یازیلگن بولسه، نظامی بو سرگذشت داستانی خفیف بحریده
(فاعلاتن-مفاعلن-فعلن) یازه‌دی. نظامی دن کپین برچه خمسه‌نویسلر بهرام
گور حقیقه‌گی داستانلرینی شو وزنده یره‌ته‌دیلر.

نظامی دن کپین امیر خسرو دهلوی بهرام گور حقیقه «هشت بهشت»
(«سکیز جنت») داستانی یره‌ته‌دی. خسرو دهلوی داستانیده هم بهرام‌نینگ

سرگذشتینی تصویرلاوچی، قابلاوچی حکایه و بیټی مملکت‌نینگ حکایه‌سی بار. امیر خسرو دهلوی بو حکایه‌لر مقدارینی جمع‌لر، داستانی «هشت بهشت» دېب نامله‌گن. امیر خسرو دهلوی بهرام حقیده‌گی نظامی حکایه‌سی‌نینگ بیټکچی مضمونی، بهرام و اونینگ سبویکلی کنیزگی سیماسیگه خاص خصوصیتلرنی اساساً سقلب قاله‌دی. لېکن شو بیلن بیرگه او حکایه‌نینگ سوژه‌سی و قهرمانلری کرکتریگه بیر قطار کټه-کیچیک اوزگریشلر، ینگیلیکلر کیرته‌دی. «هشت بهشت» مؤلفی حکایه‌نی بهرام‌نینگ تختگه چیقیشیدن باشلر، اونگچه بولگن واقعه‌لرنی توشیریب قالدیره‌دی. بهرام‌نینگ کنیزگی بیلن (خسرو دهلوی‌ده اونینگ نامی دلارام) بولگن ماجراسینی بیرمونه باشقچه پلانده دوام اېټیره‌دی و رواجلنتیره‌دی. بهرام‌نینگ کییکلرگه ماهرلیک بیلن اوق اوزیشینی دلارام بو سحرگرلیک دېب تعریفلیدی. غضبلنگن بهرام اونی کیمسه‌سیز چول-بیابانگه تشلر کټه‌دی. دلارام نی-نی مشقتلر بیلن بیر دهقان‌نینگ باغیگه کټه‌دی. دهقان پادشاهزاده‌لردن بولیب، منصب و مال-دنیا ته‌لش ماجرالریدن خالی بولماق اوچون کیمسه‌سیز چولگه کټلر، دهقانچیلیک قیلر اېکن. او دلارامگه تورلی علم و صنعتنی اؤرگنه‌دی. دلارام اینیقسه چالغوچیلیکده زور موفقیت قازانه‌دی. اونینگ سحرلاوچی چالغوسی حیوانلرنی بېلیتیب، اوخلته‌دی. بونی اېشیتگن بهرام تماشاگه کټه‌دی. او یوزیگه نقاب تشله‌گن عیال‌نینگ مهارتینی سحرگرلیکگه اؤخشته‌دی. دلارام کنایه بیلن آو واقعه‌سینی اېسلته‌دی. بهرام دلارامنی تانیب قاله‌دی. اوندن عذر سؤره‌ب، ارگه آیب قیته‌دی. خسرو دهلوی بیټی قصرنینگ بنا قیلینیشینی هم باشقچه پلانده تصویرلیدی. بهرام‌نینگ قولان آویگه آرتیق درجه‌ده بېرلیب کټنگیدن تشویشگه توشگن اعیانلر اونی بو بولدن قیتیش اوچون بیټی پادشاه‌نینگ قیزیگه اویلنیشی

و یبّتی توسده یبّتی قصر قوریشنی مصلحت بیره‌دیله. بهرام یبّتی شاه‌نینگ قیزیگه اولنده‌دی، یبّتی قصرده یبّتی ملکه‌دن یبّتی حکایه ایشیتته‌دی. بیراق بهرام قولان اویگه اؤچلیگینی ترک قیلالیمیدی. کونلرنینگ بیریده او بیر قولاننی قوولب باریب، چاهگه بیقیلیب کپته‌دی. اونینگ جسدینی ایزله‌گن بیلن تاپه آلمه‌یدیله. بهرامنی «یبر یوته‌دی».

امیر خسرو دهلوی شو ذیلده بهرام سرگذشتلرینی خیلی قیسقرتیره‌دی، واقعه‌نی ساده‌لشتیره‌دی، ایریم مهم اوزگریشلر کیریتته‌دی. بهرام سرگذشتی چارچویه‌سیگه کیریتیلگن خسرو دهلوی‌نینگ یبّتی حکایه‌سی تامامیله ینگه حکایه‌لر بولیب، اولرنی شاعر هند فولکوری موادلری اساسیده یره‌تگن. بو حکایه‌لر خوشحقیق‌چلیگی و خوشبینلیک روحی بیلن کرکترلنه‌دی.

شونده‌ی قیلیب، نوایی‌گه قدر بدیعی ادبیاتده بهرام گور بویچه کتّه ایجادی تجربه تویپلنگن، ادبی عنعنه وجودگه کپلگن و او معلوم تکامل باسقیچلرینی کپچیب اؤتگن ابدی. نوایی بولرنینگ برچه‌سینی مکمل اؤرگنیب چیقهدی، سلفلری‌نینگ یوتوقلری و ایریم کمچیلیکلرینی انیقلب آله‌دی، اوز داستان‌ی‌نینگ ینگه و اضافه و ریجه‌لرینی بپلگیلب آله‌دی. خمسه‌چیلیک عنعنه‌سی — نوایی‌نینگ ذمه‌سیگه معلوم مجبوریت یوکلیدی: او «خمسه»‌نینگ تورتینچی داستانینی بهرام‌گه بغیشلشی، سلفلری کبی بهرام حکایه‌سینی قابلاوچی حکایه قیلیب آلب، اونینگ ایچیگه هفته‌نینگ یبّتی کونیده یبّتی توسده‌گی یبّتی حکایه کیریتیلیشی، داستانینی خفیف بحریده یره‌تیشی کپره‌ک و باشقه‌له. بو ادبی عنعنه‌نینگ طلبلری بیراق دایما ادبی عنعنه‌لرگه ایجادی یانداشگن، دور و کتابخوانلرنینگ ینگه احتیاجلرینی بیرینچی پلانگه قویگن، اصلیلیک و

مبتکرلیککه اینتیلگن نوایی، شبهه‌سبز، ادبی عنعنهلر دایره‌سیده قالبب کبتالمس ابدی. سلفلری‌نینگ ایجادی یوتوقلریدن تعلیم آلیش بیلن بیرگه اولرنینگ اثرلریده‌گی قصور و کمچیلیکلردن خالی بولیش کپره‌ک. سلفلری‌نینگ صنعت‌کارلیک مهارتیگه یوکسک بها بپریب، اولرنی تقدیرلگن و حتی:

مپن‌که، شاگرد بی‌بضاعت‌مپن،

اول ایکاوگه مطیع طاعت‌مپن.

دپگن نوایی، اولرنینگ کمچیلیکلرینی هم خالصلیک بیلن آشکار تنقید قیله‌دی. او نظامی و خسرو داستان‌لریده‌گی، اساساً بهرام سیماسی بیلن باغلیق بولگن ایگی کمچیلیککه دقتنی جلب ایتده‌دی:

بیری بوکیم، یوق، انده مایه درد،

قیلدیلر عشق سؤزیدین^(۴) آنی فرد..

ینه بیری بوکه، انده بعضی ایش،

ظاهراً نامناسب توشمیش.

بویله تهمت‌که، عیش اوچون بهرام،

یسه‌دی یپتی قصر سورگه‌لی کام،

یپتی اقلیم شاهیدین یپتی قیز،

هر بیری لطف و حسنی غایت‌سبز.

یپتی قصر ایچیگه کپلتوردی،

کام هر کون بیری بیله سوردی.

طُرفه بوکیم، چو بولدی باده‌پرست،

قیلدی آفشامغه تپگرو اوزنی مست.

اویقو کامین آلورغه مستانه،
 شوخلرغه بویوردی افسانه.
 بو عجب کیم آلر دغی دبدیلر،
 قصه خوان قیزلری مگر ابدیلر:
 تانگدین-آقشامغه تېگرو پی در پی،
 اولکه ایچگی قدح توله-توله می،
 انکه خود غفلت اولدی دآب و صفت.
 اویقوسیغه فسانه نی حاجت؟
 بؤلسه هم عقل منع قیلمس مو؟
 قصه آیتور کیشی تاپیلمس مو؟..

دپمک، نوایی، نظامی و خسرو داستانلریده بیرینچیدن بهرام «مایه درد» و «عشق
 سوزیدین» محروم دیر، ایکیینچیدن اونینگ یبتی قصر قوربشی، یبتی قصرده عشرت
 سوریش و افسانه تینگله شیده حقیقتگه موافق کلمه دیدیگن اورینلر بار: بهرام
 عیش سوریش اوچون یبتی قصر قوره دی، یبتی شاهنینگ قیزلریگه اویلنه دی. بو
 اونی حقیقی سبوگیدن ینه ده بیراقلشتیره دی. بونینگ اوستیگه او مست-آلست بوله
 توریب، اوخله ی آلمیدی، خاتینلریدن افسانه تینگلیدی. و حال بو، مست-آلست
 کیشی اوزینی بیلمه ی یاته دی، اونینگ افسانه تینگلشیگه حاجت قالمیدی. مبادا
 افسانه تینگلش احتیاجی توغیلیب قالسه، باشقه «قصه آیتور کیشی تاپیلمس مو؟»
 بنا برین، شونده ی نقصانلرگه اېگه بولگن بهرامنی توصیف اېتیش و خصوصاً اونی
 مدح قیلش نامناسب بیر ایش دیر:

...کیم، مونونگدېک ايکي وحيد زمان،
هر بير اوز وقتيده فريد زمان.
بويله نادان اوچون يازيب اوصاف،
انگه قيلغيلر اوزلرين وصال.
مدحيني بي حساب يازغيلر،
بلکه موزون کتاب يازغيلر.

نوایي اوز داستانیده بو ايکي نقصانی هم برطرف ايتيشگه ابريشه دی. او داستاننی مکمل عشقي-سرگذشت درجه سيگه کوتره دی. بهرامنی «مایه درد» و «عشق سوزی» گه گرفتار بولگن عاشق صفتیده مجسملشتيره دی همده شونگه موافق روشده ايکينچی نقصانی هم توگته دی. شاهليک خودبينليگی جوش اوريب دلارامنی کيمسه سيز چول-بيابانده قالدیرگن بهرام، تیزده اوز قيلميشيدن پشيمان بوله دی، هجران عذابیکه تاب بهرالمهیدی. اعيانلر و حاکملر چاره ايزلب يپتی قصر قوردیره دی، يپتی شاهنينگ قيزيگه اويلنتيره دی لر. بيراق بولر کار بهرمهیدی، بهرامگه تيمهیدی. کوندوزی آرام، کچه سی اويقوسی یوق بهرامنی آوونتيريش اوچون جهانگشته يپتی مسافرنی چارلب افسانه ايتتيره دیلر. نهايت يپتی مسافرنينگ حکايه سی طفیلی بهرامگه ينه دلارامينگ وصالی میسر بوله دی.

شونی هم تاکيدلش کبره که، نظامی و خسرو دهلوي لرنينگ بو نقصانلرینی تاکيدلش بيلن نوایي زنه ار لرنينگ ايجادي دهاسینی و بهرام گور حقيده گی داستانلری نينگ فضيلتینی کمسیتماچی بولمه گنيدېک، بو نقصانلرینی توگتیش بيلن کفایه لنيب قالماقچی هم اېمس اېدی. او اوز آلدیگه ينگی و اصلي داستان يره تیش وظیفه سینی قوبگن اېدی.

... بو سبیدین بو خوش فسانه ارا،
بلکه بو خوش نوا، ترانه ارا.
یوق ابدی هېچ چاره و تدبیر،
کیم، بیرار یپرده بۆلمهغی تغییر.

دېگن نوایی ینگی و اصلي داستان یره تیشگه موفق بۆلدى. او بهرام و دلارام حکایه سینی ینگی پلانده دپیرلی قیتهدن ایشلب چیقدى، بهرام نینگ سرگذشتلرینی اثر نینگ مرکزي موضوعی بۆلگن سېوگی معماسیگه توله موافقلاشتیردی، سیمالرنی ینگیچه تلقین قیلدی، مانی و چین سوداگری سیمالرنی کیریتدی، بو حکایه نی و عموماً داستان نینگ کمپوزینی تکامللاشتیردی، خلق آغزه کی ایجادی موادلری اساسیده تمامیله ینگی حکایه نی یره تدی و باشقه لر. بولر بیلن نوایی داستان نینگ غایوی- بدیعی قیمتینی ینه ده تکامللاشتیردی، اونینگ حیاتی و حقیقی ماهیتینی ینه ده آشیردی.

فردوسی، نظامی، امیر خسرو و نوایی داستانلریده گی فرق- تفاوت هر بیر شاعر نینگ ایجادی- اېسته تیک (گۆزه للیک) رېجھه سی و مقصدی بیلن باغلیق بولیشیدن تشقیری، بهرام حکایه سی نینگ خلق آره سیده ترقلگن وربنتلری کوپ بولگینی هم کورسته دی. بو حکایه لر تورلی خیل کتابلردن اؤرین آلگن ابدی. جمله دن، محمد عوفی نینگ (۱۳- عصر) «جوامع الحکایات» («حکایتلر توپلمی...») اثریده بهرام گور حقیده کوپگیگنه حکایه لر بار. مثلاً، نظامی داستانیده گی بهرام نینگ جرأت بیلن ایکی شېر اؤرته سیدن تاجنی آلیشی، وزیر راست روشن نینگ خیانتی، چۆپان و ایت کبی رویدادلر خسرو دهلوی داستانیده بیان ایتیلگنیدېک، بهرام نینگ قودوققه توشیب کپتیب غایب بولیشی رویدادی و باشقه لر

« جوامع الحکایات » ده علیحده حکایه لر صفتیده بپرلنگن . بونده ی حکایه لر نوایی دوریده هم کپنگ ترقلنگ بولیب، تورلی کرکرده گی کتابلردن، بدیعی اثرلردن اوزین آلگن .

بهرام — قابلاوچی حکایه نینگ باش قهرمانی . او شاه و عاشق . بهرام ضدیتلی کرکرده اېگه بولگن مرکب بیر سیما . نوایی بو سیما قیافه سیده بیر-بیرگه قره مه-قرشی بولگن ایکی شخصی، عادل پادشاه و وفادار عاشقنی؛ حضور-حلاوت و شخصی کیفیتلریگه بپرلیب کپتیب، اېل-یورت احوالی و دولت ایشلریدن چپتلاشگن، احتراصلریگه اسیر بولگن شهرت پرست پادشاه و خودبین عاشقنی تصویرلیدی . بیرینچی بهرامنی قوتلیدی، شرفله یدی، ایکیچی بهرامنی قره له یدی، اونی فاجعه لی اولیمگه محکوم اېته دی .

نوایی نینگ بهرام و دلارام حکایه سی اؤز سوژه سی بیلن خسرو دهلوی داستانیکه یقین تورسه، سیمالری نینگ کرکتری جهتن (اینیقسه، شاه صفتیده بهرام) نظامی داستانیکه یقین تورده دی . نظامی هم خسرو دهلوی کبی قابلاوچی حکایه واقعه سینى بهرام نینگ تختگه چیقیشیدن باشله یدی . بهرام مملکتنی عدالت بیلن باشقرده دی، اونی آباد و اېلنی خرّم-شاد قیله دی .

مُلک باغین بهار عدل بيله،
سوغاریب جویبار عدل بيله .
اویله سرسبز قیلدی و تازه،
کیم، جهان بولدی جنت آوازه .
هر نی ویران قیلیب اېدی بېداد،
داد ایله قیلدی برچه سین آباد ...

کشوریدین کبتاردی چون تاراج،
یپتی بیلیک معاف توتتی خراج...^(۵)

بیراق بهرام بو فضیلتلرینی اوزاق سقلب قالالمهیدی. اولر تیز آردهده بهرامنینگ
اؤتمیشی بؤلیب قالهدی. او عیش-عشرتگه، آوگه بپرلیب کپتهدی. عقل-اراده
جلوینی حس و احتراص قؤلیگه تاپشیریب قویهدی:

شهغه کیم، عشرت مدام اپردی،
ساز بیرله سرود کام اپردی...
شوقیده اختیاری یوق اپردی،
کؤرمه‌ی آنی قراری یوق اپردی.
صیدسیز بؤلمس اپردی آرامی،
انده رود و سرود ابدی کامی.

آوده رسام مانی بیلن اوچره‌شیب، دلارامنینگ صورتینی کؤرگن بهرام
اونگه عاشق بی‌قرار بؤلیب قالهدی. چین سوداگریگه خاقاندن آله‌دیگن بیر بیلیک
خراجینی تۆلب، دلارامنینگ وصالیگه ابریشه‌دی. بهرام دلارامنی بوتون قلبی بیلن
سپوه‌دی. بیراق او عاشق بؤلگچ، شاهلیکنی، توغریسی، شاه صفتیده اوز بورچی
و وظیفه‌لرینی بوتونله‌ی اونوته‌دی. ظلم-زورلیک، تلان-تاراج اوج آله‌دی:

ایش انگه یپتی کیم، بو ینگلیغ شاه،
مُلک ایشیدین اِمس ابدی آگاه.
باقمایین مُلک ایله سپاه ساری،
قیلمایین میل دادخواه ساری.
اؤتتی اوج-تورت بیل بو حالت ایله،

حالتیدین اولوس ملالت ایله...
حاصل اول نوع شاه عالمگیر،
عشق خیلغنه اویله بۆلدی اسیر.
کیم، چیقیب دودلر نهادیدین،
چیقتی مُلک و سپاه یادیدین...
مُلک ایشی ضبط و ربطسبز بۆلدی،
سلطنت امری ضبطسبز بۆلدی.
قیلمه دی شه چو دادخواه نی یاد،
اېل ایلیک سوندی قیلغله لی بېداد.
مُلک چون شاه عدلی دین قالدی،
قیلدی هر کیم نی کیم قیله آلدی.
هم قلمزن توشوب حواله ارا،
بۆلوبان خلق رۆزگاری قرا.
هم قراقچی اوزاتتی هر ساری قول،
بند بۆلدی آلر قولیدین یول...

شونده ی قیلیب، بهرام عاشقلیکنی شاهلیک بیلن جور ابته آلمهیدی،
احتراصلری نینگ اسیری بۆلیب قاله دی. دستلکی چاغلرده عدالت پرورلیک و
رعیت پرورلیک بهرام شاهلیگی نینگ بیتکچی خصوصیتی بۆلگن بۆلسه (نوایی
شونده ی پادشاهنی آرزو قیلردی)، ایندی اولردن اثر قالمه گن اېدی. عیش-عشرت
و خودبینلیک شاه بهرام نینگ ایجابی خصلت لرینی بېنگیب باره دی. بو حتی عاشق
بهرام گه هم سلبي تأثیر اېتدی. او آوده خودبینلیگی طفیلی سېویکلی یاری دلارامنی

چؤل-بیابانگه، اولیم قعریگه تشلب کبتدی. بیراق سبوگی طغیانی تیزده غلبه قیلدی. بهرام دلارامنی ایزلهدی، اوندن درک تاپالمه‌دی. هجران عذابی اونینگ یوره‌ک-بغرنی ایزدی، اعیانلر و حکیملرنینگ تدبیرلری هم کار قیلمه‌دی. بهرام یبتی کونده یبتی افسانه ایشیتدی. او اوزیگه عبرت بوله آله‌دیگن سهیلا، آخی، مسعود، جونه و فرخ کبی عجایب کیشیلرنینگ سرگذشتی، عالیجناب فضیلتی، خصلتی بیلن تانیشدی. بهرام اولردن پند-عبرت آلیشی کپره‌ک ایدی. بیراق او شونده‌ی قیلمه‌دی. دلارام‌نینگ وصالیگه ایگینچی مرتبه موفق بولگن بهرام ینه قیته عیش-عشرتگه، آوگه بیریلیب کبتدی. بهرام تولمس درد و علتگه گرفتار بولگن ایدی. بونده‌ی کیشی آرتیق دولت باشیده قالمسلیگی کپره‌ک. بیرینچی جزا (دلارام‌دن جدالیک) دن تپگیشلی نتیجه چیقره آلمه‌گن بهرام‌نی اهندی هلاکتگه محکوم ایتیش کپره‌ک. بهرام دربار اهلی، قوشین و دلارام بیلن کتّه آوگه چیقهدی. لک-لک حیوانلر، قوشلر قیریپ تشلنه‌دی، قان اریق بولیب آقهدی، اولاق اصلی بیر وقت باتقاق یپر اېکن. کوپ قان توکیلیشی و قتیق یامغیر یاغیشی بیلن یپرینینگ اوستکی قتلمی یومشَب، باتقاقلیک آچیلهدی. بهرام‌نی هم، اونینگ همراهلرینی هم، خلق تعبیری بیلن ایتگنده، یپر یوته‌دی. بو بیلن نوایی بهرام‌نینگ هلاکتیگه ینده ده‌دهشتلیراق هم حقیقیراق توس بهره‌دی (نظامی‌ده اونینگ غارده، خسرو دهلوی‌ده قودوقده غایب بولگیننی اېسلنگ).

بهرام سیماسی مهم حیاتی، سیاسی-تربیی اهمیتگه اېگه ایدی. نوایی بهرام سیماسینی اؤز دوری حیات شرایطلری، واقعلیکلری جنبه‌سیده یره‌تگن ایدی^(۶). نوایی ایجابی بهرام (بهرام شاهلیگی‌نینگ دستلبکی دوری) سیماسی آرقه‌لی اؤز دوری حکمرانلرینی انصاف و عدالت بیلن مملکتنی باشقربشگه

یوللسه، منفي بهرام سیماسی آرقلی تیموری شاه و شهزاده لرگه خاص بؤلگن خودبینلیک، عشرت پرستلیک، عصییلیک کبی خصلتلرنی اچیق انتقاد قیله دی^(۷). بهرام ایریم جهتلری بیلن حسین باقرانی اېسلته دی. حکمرانلیگی نینگ دستلکی دوری اؤز فعالیتینی کؤپگینه فایده لی، ایریم ایشلرگه بغیشلگن حسین باقرا کپنچه لیک عیش-عشرت، کیف-صفا دامیگه، عکس العملی تزییقی گه گرفتار بولیب باره دی. نوایی بهرام نینگ سرگذشتی و خصوصاً، اونینگ فاجعه لی تقدیری بیلن حسین باقرانی هم، باشقه تیموری شاه و شهزاده لرنی هم آگاهلنیرماقچی، اولرنی مشئوم یولدن قیترماقچی بوله دی. شاعر حکایه ده گی فکر-ملاحظه لری و پند-نصیحتلری بیلن کفایه نمهی، اصل مقصدینی ینه ده آشکاره راق بیان ایتیش اوچون داستان نینگ خاتمه سیگه «توش» رویدادینی علاوه قیله دی. نوایی بهرامنی توش کؤره دی. بهرام اونگه اؤز سرگذشتلرنی اېسلتیب اؤته دی، سوزنی حسین باقراگه بوریب، اونینگ سلطنتی، حربی شجاعتی، آبادانچیلیک ایشلریده گی فعالیتی و باشقه جهتلرنی تعریفلیدی. شوندن کپین او اؤزی نینگ ایریم خط-حرکتلری و فعل-اطواریده گی نقصانلردن (عشرت پرستلیک، خودبینلیک و باشقه لر) افسوس-ندامت چپکیب، حسین باقراده هم شونده ی نقصانلرنی کؤره دی، اونگه نصیحت قیله دی:

... اول دغی عیش ساری مایل دور،
 نغم و صوت بیرله خوش دل دور...
 شه لر ایچره منگه ابرور مانند،
 دې آلورمن: ابرور منگه فرزند...
 اېمدی شاهینگغه دې سلامیمنی،

سۆنگره مونداق یبتور پیامیمی :
که: جهان کیمسه‌گه وفا قیلمس،
شاهلیغ ترکی‌گه کرا قیلمس،
شه‌که مینگ بیل انینگ حیاتی دور،
غرض اولگنده یخشی آتی دور.

مثلسیز کتّه جرات بیلن آیتیلگن بو سۆزلر نوایی نینگ داستاندن کوزه‌تگن اساسی دیدکتیک (تعلیمی) مقصدی ایدی. «توش» رویدادی فقط بهرام سیماسی نینگ گینه اېمس، بلکه بوتون داستان نینگ هم حقیقی قیمتینی آشیره‌دی. بهرام سیماسیده‌گی انکشاف نینگ اساسی ماهیتی هم شونده‌دیر^(۸).

«سبعه سیار» نینگ مهم سیمالریدن بیری دلارام دیر. دلارام حسن - لطافتده تهنگی یوق عیال. شو بیلن بیرگه او عجایب استعدادگه اېگه بولگن صنعتکار. دلارام نینگ عالیجناب قلبی، مصفا خلق - اطواری اونینگ حسنیگه - حسن قوشه‌دی. دلارام صداقتلی یار. او بهرامنی صدق دل بیلن سپوه‌دی، سپوگیسیگه بیر عمر صادق بولیب قاله‌دی.

بیراق دلارام اېرکسیز، توتقون عیال. او گودک اېکن. چین‌ده‌گی ایگی خان‌نینگ اوروشی طفیلی اسیره بوله‌دی. بو اسیره‌نی خواجه‌گه — سوداگرگه ساته‌دیله. دلارام نینگ بلبلدېک آوازی، موزیککه میلی و استعدادی همه‌نی مفتون قیله باشله‌یدی. دلارام اُستاد صنعتکارلردن تعلیم آله‌دی. بی فرزند خواجه اول اونی فرزند قیلیب، نور دیده‌سیدېک آسره‌سه، دلارام‌گه خریدارلر کویه‌یگندن کببن، بازاری تېزلیشیب، اونی کتّه پولگه ساتماقچی بوله‌دی. نهایت، چین خاقانی نینگ

بهرام‌گه توله‌یدیگن بیر بیلیک خراجی بدلیگه اونى بهرام‌گه سته‌دی. بنا برین
دلارام:

مېن کنیز سیاه بخت لئیم،
هم سیاه بخت و هم سیاه گلیم.

دېشگه توله حقلی اېدی. توغری، بهرام دلارامنى صمیمیت بیلن سپوه‌دی، اونى
اردقلیدی. بیراق دلارام‌نینگ باشی‌گه مشعوم کونلر سالگن هم منه شو بهرام اېدی.
شاه‌نینگ خودخواهلیگی و قهر-غضبى عاشق‌لیک‌نینگ لطفی تواضعینی، شفقت
و مرحمتینی یېنگیب قویب، بهرام دلارام‌نینگ «آو مهارتینی، مشق‌نینگ ثمره‌سی»
دېگنی اوچون، اونى ساچی بیلن قول-ایاغینی باغلب، کیمسه‌سیز چول-بیابانگه —
اولیم قهریگه تشلب کپته‌دی. دلارامنى گاه فرزند، گاه کنیزک اؤرنیده بیلگن خواجه
اونى ساغینیب، ابران‌گه یول آگنده اتفاقاً چولده بیر قره نرسه‌نى کوره‌دی، بو قره
اولیگی-تیریگی نامعلوم دلارام بولیب چپقه‌دی. دلارامنى شاهى کفنگه اؤرب
خوارزم‌گه یول آله‌دی. دلارام هوشیگه کپله‌دی. او اؤزینی گناهکار سنب، بهرام
درگاهیکه قیتماقچی، اوندن عذر سؤره‌ماقچی بوله‌دی. کته حیات تجربه‌سیگه اېگه
بولگن خواجه بونگه اعتراض بیلدیره‌دی:

کیم خطادور بو رأی کیم قیلدینگ،
خردینگدین مگرکه ایریلدینگ.
یاوه دېسېن! اؤزینگده مو یوق سېن؟
یاکه فانی حیاتدین توق سېن؟
شه‌که بیر سؤز اوچون توکر قانینگ،
ینه قیلماق نی‌دور، فدا جانینگ؟

شاه بیر شعله فروزان دور،
هر کیشیگه یپتیشسه سوزان دور.
اوت ارا اختیار ایله سورمک:
بهره بېرمس، بغیرنی کویدورمک.
شه کیم بویله تنگدل بولمیش،
غضبی اوتی مُشتعل بولمیش.
قاچماق اندین صواب ابرور بو دم،
نېچه اندین ییراق - آفت کم...

خواجه نینگ بو سۆزلی عین حقیقت ایدی. (بو سۆزله خواجه تیلی بیلن آیتیلگن نوایی نینگ اوز سۆزلی دیر!) دلارام خوارزمده قاله دی. اونینگ آوازی و سازی بوتون خوارزمده شهرت تاپه دی. خوارزمشاه اونگه اوبله نماقچی بوله دی. دلارام و خواجه نینگ اعتراضیگه قره مہی خوارزمشاه زورلیک بیلن اونی درباریگه آلیب باره دی. بیراق بهرام گه صادق بولگن دلارام سازی و آوازی بیلن شاهنی هم، سرایده گیلرنی هم اوخله تیب، سرایدن قاچه دی. بو حال بیر نېچه بار تکرارلنکچ، شاه خواجهنی آته و دلارامنی سینگیل، دېب حسابلشگه مجبور بوله دی. (آوگه اوچ بهرام کته آوگه دلارامنی هم آلیب چیقن ایدی. باشقه لر قطاری دلارامنی هم یپر یوته دی. دلارام نینگ تقدیری منه شونده ی دهشت بیلن توگیدی.

نوایی سلفلری کبی دلارام نینگ حسن-لطافتی، صنعتی و معنوی کؤزه للیگی تعریفی و تحسینی بیلن فېودال اؤرته عصر نینگ عکس العملی، ارتجاعی قرهش و عرف-عادت لریگه قرشی خاتین-قیز لرگه نسبتاً هومنیزم (خلق پرورلیک) غایه لرینی ایلگری سوریب، اولرنینگ شأنی انسانی

حق-حقوقلرینی حمایه قیلهدی. بیراق شو بیلن بیرگه نوایی دلارامنینگ کلفتلی حیات یولی (اونینگ اسپره توشیشی، خواجهنینگ دم اونی فرزند، دم کنیزک توتیشی، ساتیلیشی، بهرامنینگ قهریگه یولقییشی و باشقه لر آرقه لی) و مشوم فاجعه سیگه کنگراق اوزین بهریش بیلن سیمانینگ حقیقی ماهیتی و قیمتینی آشیریشگه موفق بوله دی. دلارامنینگ فاجعه سی مینگلب دلاراملرنینگ فاجعه سی ابدی. دلارامنینگ اوز تقدیریگه سست قره شی، اونینگ اطاعت کارلیک کیفیتینی (اوزینی عیبلی حسابلب، تویه سیگه تیه نیب، بهرام درگاهیکه قیتماچی بولیشی) و باشقه ضعیف تمانلری او یشه گن محیط نینگ عاقبتلری ابدی. (فبودال ظلمی و حق سیزلیککه قرشی عصیانکارلیک روحینی اېسه نوایی «سبعه سیار حکایه لریده گی ملونینگ قیزی و مهر سیمالریده مجسملشتیره دی. بو سیمالر شاعرنینگ کوپراق تخیلی تفکری و افسانوی قلمی بیلن بنیاد بولگن سیمالردیر.) بهرام و دلارام حکایه سیده باشقه بیر نېچه سیمالر هم بار. بیراق اولر یاردمچی سیمالر بولیب، بعضاً اولرنینگ فعالیتی حکایه - واقعه لرنینگ رواجی اوچون بیر واسطه صفتیده خدمت قیله دی مانی و چین سوداگری شونده ی سیمالر جمله سیدن دیر. (سوداگرنینگ دلارامگه بولگن مناسبتده گی ضدیت: بیر تماندن، اونگه آته لرجه مه ری، ایگینچی تماندن، بیر کنیزک صفتیده ساتیب یوباریشی — شو طایفه ده گی کیشیلرنینگ معنویتیکه خاص ضدیت دیر.)

شونده ی قیلیب، «سبعه سیار» نینگ قابلاوچی حکایه سی بهرام گور ادبی عنعنه لری رواجیده ینگ و کته بیر آدیم بولیب، او بهرام گور حکایتینی ینه ده حیاتگه یقینلشتیره دی، اونی حقیقی اینتیلیشر (گرچه او چیکلنگن بولسه - ده)، بیلن باییتیب، غایوی - بدیعی قیمتینی ینه ده آشیره دی.

بهرام حقیده‌گی معجزه‌ی لیک حکایتلر نوایی نینگ اوزگه اثرلریده هم بار. «حیرت الابرار» نینگ ۱۹-مقاله‌سیده بهرام حقیده جوده عبرتلی بیر حکایه کپلتیریلگن. آوگه چیققن بهرام گور بیر خرابه قیشلاققه کپلیب قاله‌دی، دهقان کلبه‌سیگه مهمان بولیب قونه‌دی. بهرام نینگ بو خرابه‌لیک نینگ سببی حقیده‌گی سوراغیگه دهقان نینگ خرابه‌لیککه پادشاه سبب دېگن جواب سوزلری بهرام نینگ کوزینی آچه‌دی، او مست-آستلیکدن، عیش-عشرتدن واز کپچه‌دی، عدالت بیلن مملکت ایشلرینی باشقره باشله‌یدی. «سد اسکندری» ده اېسه باشقه بیر حکایه کپلتیریلگن (۴-باب) بهرام آوده قولان ایزیدن قولب باریب اده‌شیب، همراهلریدن بیراقلشیب، آخری بیر جایگه یتیب کپله‌دی. او یرده اوچ الهچوق و اؤرتده بیر درخت بار اېکن. بهرام درخت سایه‌سیگه اؤلتیریب، الهچوق اېگه‌لریدن مهمان قیلیشینی سوره‌یدی. الهچوق اېگه‌لریدن بیرى دولتی بی حساب بولسه هم، نادان و خسیس بولگن، ایکنیچیسى جوده اسرافگر بولیب، قولر سويیب، قازان آسیشگه کیریشه‌دی، بیرى کمبغل هم عقللی، فراستلی اېدی. شو یازده‌دی. آچ قالگن پادشاه نان و قتیغینی اشتها بیلن تناول قیلیب، الهچوق اېگه‌سیگه انعاملر بېره‌دی، پست‌کش — خسیس بیلن اسرافگردن رنجیب، اولرنی کاییدی.

نوایی بهرام حقیده‌گی عنعنوی تاریخی «تاریخ ملوک عجم» ده یزدگرد و بهرام حقیده‌گی فصللرده بیان اېته‌دی.

«سبعه سیار» نینگ غایوی - بدیعی تۆقیمه‌سیده بېتی حکایه نهایتده کپنگ و کتته اؤربن توته‌دی. شونگه کوره هم نوایی:

لطف بو نظم ارا بغایت دور،
غرض اما یبتهی حکایت دور.

دېځن اېدی.

نوايي قصرلر توسی و سیره‌سینی عیناً نظامی و خُسر و دهلوی
داستانلریده گیدېک سقلب قاله‌دی:
بیرینچی حکایه — شنبه قره قصر؛
ایکینچی حکایه — یکشنبه — سریع قصر؛
اوچینچی حکایه — دوشنبه — یشیل قصر؛
تورتینچی حکایه — سه‌شنبه — گلگون قصر؛
بشینچی حکایه — چهارشنبه — نیلوفر قصر؛
آلتینچی حکایه — پنجشنبه — صندل توسلی قصر؛
یبتینچی حکایه — جمعه — آق اوی؛

یبتی سیار تیلیدن آیتیلگن نوايي حکایه‌لری تماميله ینگی حکایه‌لر بولیب، اولر
خلق آغزه‌کی ایجادی موادلری اساسیده یره‌تیلگن. اولر سېوگی وفا، دؤستلیک و
صداقت، همت و سخاوت، مردلیک و قهرمانلیک، دانشمندلیک و ایجادکارلیک
کبی مسئله‌لرگه بغیشلنه‌دی. اولرده حقیقی حیات لوحه‌لریدن تارتیب خیالی
منظره‌لرگه قدر، عادی تورموش واقعه‌لریدن تارتیب کیشینی اېسنکیره‌توچی خیالی
سرگذشتلرگه قدر کؤریش ممکن. شاعرینگ کینگ فانتزی (خیالی) **ماوراء‌النهر،**
خراسان، فارس، هندوستان، سرنديپ (سیلون)، مصر، روم، یمن و باشقه-باشقه
اولکه‌لرگه، پایان‌سبز صحرالرگه، تؤلقینلی دېنگیزلرگه، سحرلی جزیره‌لرگه پرواز
قیله‌دی، تورلی اولکه، اعتقاد، اجتماعي گروه و کسب-کارگه اېگه بولگن کیشیلر

سیماسینی، خیلمه-خیل کرکترلرنی یرته‌دی. برچه حکایه‌لر کبسکین ضدیت اساسیگه قوربله‌دی، ضدیتلرنینگ ماهیتی تورلیچه، بیراق اولرنینگ مرکزیده همه‌سیگه خاص بؤلگن بیتکچی ضدیت — یخشیلیک بیلن یمانلیک اؤرته‌سیده‌گی کوره‌ش توره‌دی. خلق آغزه‌کی ایجادی اثرلریده بؤلگنیدپک، حکایه‌لرده‌گی ضدیت یخشیلیک‌نینگ یمانلیک اوستیدن غلبه قازانیسی بیلن حل بؤلده‌دی، کتابخوان‌نینگ کوز اؤنگیده یاووز کوچلری، دپنگیز تولقینلرینی، طلسملرنی و باشقه-باشقه‌لرنی پینگیب چیقووچی باتیرلر، په‌لوانلر، عالیجناب کیشیلر سیماسی گوده‌لنه‌دی. شاعر هر بیر حکایه‌نینگ مضمونی بیلن شرطلی تشقی بپلگیلرنی (قصرلرنینگ توسی، حکایه‌چی و تینگلا‌وچیلرنینگ لباسی و باشقه‌لر) بیر-بیریگه اویغونلشتیره‌دی، اولرنی اؤز ارا عضوی باغله‌یدی. رسام مؤی قلمی بیلن ایشله‌گنیدپک، تورلی-تومن منظره، اصلی بدیعی اصوللر و خیلمه-خیل تیل واسطه‌لری حکایه‌لرنینگ حُسنیگه حُسن قوشه‌دی.

بولر برچه حکایه‌لرگه خاص عمومی خصوصیتلر بولیب، اېندی بیز علیحده-علیحده حکایه‌لرگه اؤته‌یللیک.

شنبه. قره‌قصر. هجران دردی بیلن قلبی زیم-زیا (قره‌متیر) بؤلگن بهرام قره‌لباسده. او قره‌لباس کییگن هند گوزله‌لی بیلن مُشکین می ایچه‌دی. بیراق مُشکین می هم اونینگ قره قیغوسینی ترقه‌تالمه‌یدی. بوتون کونی قره توندپک اؤتیب، کبچ کیره‌دی، شام قارانغوسی چؤکه‌دی. بهرام اویقوسیز. احتمال، افسانه کارقیلر دېب، بیر مسافرنی چارلب کپله‌دی. قره‌لباس کییگن هندوستانلیک مسافر شهزاده فرّخ و سخی آخی‌نینگ کپچمیش قره کونلری حقیده حکایه آیته‌دی.

هندوستانده جسرت خان دېگن عادل بير پادشاه بولر اېكن. اونينگ اوغلى شهزاده فرخ بير گوزهلنى توش كوريب، عاشق و بي قرار بوليدى. يارنى ايزلب اول قُدس گه، او پېردن حلب گه يول آليدى. بيراق درك تاپالمېدى، همراھلرېنى قيتريب اوزى بير قره پلاس (چېن، شالدين توزيلگن كييم) كييب، ويرانه گوشه ده تونب قالدېگن بوليدى. حلب ده آخي دېگن بير سخي بولر اېكن، او بېوه-بېچاره لرگه، مسافر لرگه كييم-كېچك بېرر، دسترخواندارليك قىلر اېكن. آخي فرخ گه دوچ كيليب، اونى اوييگه آليب باريدى، فرخ نينگ بير گوزهلنى توش كوريب، اونگه عاشق بولگنى معلوم بوليدى. و اما بو گوزله آخي نينگ خاتىنى بوليب چيقيدى. عاليجناب ليگى اوستون چيقيب، آخي گلچهره نى فرخ گه نكاحلې بېريدى. يولده گلچهره نينگ آخي خاتىنى اېكيني بيلگن فرخ، اونگه آغه توتينيدي. كوپ اؤتمه ي آخي نينگ ايشلرى كسادگه اوچرهدى، دشمنلرى نينگ غيبتى بيلن پادشاه تمانيدن مال-مُلكى مصادره قىلينيپ، اوزى زندانگه تشلينيدي. آخي نينگ بېگناھليگىنى بيلگن زندانبان اونى قاچيريدي. آخي فرخ دن آليب قالگن قره پلاسنى ياپينيپ، حلب دن چيقيب كېتىدى. كوپ كېچميشلردن سونگ او هندوستان گه — سرنديپ گه⁽⁹⁾ كېليدى. آخي نينگ سخيليك عادتىنى اوزيگه رسم قىليب آلگن فرخ بير ويرانه گوشه ده ياتگن آخي گه دوچ كېليدى، اونى دربارگه آليب باريپ، شاهانه ضيافت قىليب، گلچهره نى آخي گه قيته نكاحلې بېريدى. قره كولرنينگ نشانه سى صفتيده آخي قره پلاسنى تشلېدى، اوندن عبرت آليب فرخ، كېين باشقه لر هم قره كيهه ديگن بوليب قاليشيدي.

بو حكايه ده اوچ اساسي سيما بېريلگن: فرخ، آخي، گلچهره، فرخ — شهزاده. بيراق او منصبىگه شاهانه عشرت گه بېريلگن شهزاده لردن اېمس. فرخ

خودى فرهاد كى هوشيارلىك چاغيدن باشلېب علم-فنگه، تورلى هنرلرگه بېرىلىپ كېتەدى، عاليجناب فضيلتلرگه ابگه بۆلەدى. آتەسى تاختىنى پېشكش قىلگندە عاقبتلى فرخ اونى آباد و دانالىك بىلن رد ابتهدى. فرخ مرد، ارادهلى، كيشيلرگه مشفق بېگيت. او انصاف و عدالت يۆلپدە اۆز شخصى منفعتلىرىنى قربان قىلېشگە تيار بۆلگن تنتى كىشى. فرخ كۆپ مشقتلر چېكىب توش كۆرگن گۆزەل نېنگ وصالېگە اېرىشەدى. بىراق بو گۆزەل آخى دېك قلبى اولوغ بىر كىشى نېنگ خاتىنى بۆلېب چىقەدى. فرخ عاليجنابلىك قىلەدى، عقلى و ارادەسى احتراصنى بېنگەدى او گلچەرەنى ايسن-امان آخى گە قىترەدى. آخى نېنگ آغىر كونلرېدە اونگە مددكار بۆلەدى. فرخ اېل-يورت نېنگ فراوانلىگى اوچون كورەشەدى، او آخى دېك ببو-بېچارەلرگە، مسافرلرگە مشفقلىك و چارەسازلىك قىلەدى. (فرخ بىر قطار خصلتلىرى بىلن بهرام گە قرەمە-قرشى قۆيىلەدى.)

آخى سخى و عاليجناب انسان. كيشيلرگە رحم-شفقت، مادى و معنوي كۆمك بېرىش اونېنگ حياتى مقصدى و يوكسك مقصدى دىر. او شو صفتلىرى بىلن شهرت قازانەدى، شو صفتلىرى بىلن آغىر كونلردن نجات تاپەدى، نوایى آخى نېنگ سخىلىگىنى بورتىرىب تصويرلش اوچون، او حتى فرخنى بختيار قىلېش اوچون خاتىنى گلچەرەنى اونگە نكاحلېب بېردى، دېپىدى (بىراق شاعر اُستادلىك بىلن گلچەرەنېنگ ناموسى، عايلە نېنگ ناموسىنى سقلېب قالدەدى).

گلچەرە وفادار، صداقتلى، عقللى و عفتلى عبالدىر.

حكايە قىزىقرلى سوژه، فوق العاده وضعیت و مرگب كمپوزگە ابگە. گۆزەل نېنگ آخى نېنگ خاتىنى بۆلېب چىقىشى حكايە نېنگ اوج نقطەسى بۆلېب،

مرکب توگون آسانلیک بیلن یبچیلهدی. حکایه سبوگی و صداقت‌نینگ، آدمگرچیلدیک و عالیجنابلیک‌نینگ غلبه‌سی بیلن خاتمه‌لنهدی.

یکشنبه. سریغ قصر. زربافت کیملر کییگن بهرام سریغ لباس کییگن روم‌لیک گۆزل بیلن آلتین قلدده سریغ می ایچیب بزور کوننی کیچ قیلهدی. روم‌لیک مسافرنی آلیب کبله‌دیلر. او روم‌لیک زید ذهاب (زید زرگر) دېگن کیشی‌نینگ سرگذشتینی حکایه قیلهدی.

جمشید زمانیده روم‌ده زید ذهاب دېگن «آسمان گرده‌سینی کوره قیلیب آلگن» اُستا زرگر، حکیم و مهندس بیر کیشی بؤلر اېکن. بیراق شونده‌ی کامل و ایجادکار کیشی‌نینگ بیر کتّه عیبی — نقصانی بار اېکن:

باشیدین تا ایاق هنر اېدی پاک،
عیب انگه بوکه، اېردی کۆپ بی‌پاک.
عیش بیرله اؤتوب ماه و سالی،
بار اېردی شاه مالی — اؤز مالی.
چون امانتده بی‌دیانت اېدی،
ایشی شه مالیغّه خیانت اېدی.

خیانتی بیلن بیر نېچه بار شاه‌نینگ غضبیه‌گه اوچره‌گن زید بیرار حکمتلی ایش قیلیب، اوزینی آق‌لر وینه قیته‌دن شاه‌نینگ ایشانچ-اختیارینی قازانر اېکن. زید ذهاب ایکی مینگ باتمان آلتین آلیب، شاه‌گه تخت یسه‌بدی. بیراق او تخت‌گه کوموش ایشلتیب، اوستیدن آلتین یورگیزگن اېکن. بو سرنی بیلگن ایکی غیبتچی عملدار ایکیته بايقوش تاپیب، اولرگه «تخت رۆکش‌دیر»، «مصنّفی غش‌دیر»

سۆزلىرىنى اۋرگەتتيدى. شاه تختىنىڭ كوموشلىكىنى انىقلىق زىد ذهابىنى بىر چاهگە زندانى قىلىدى. زىد اۋزى بىلەن بىر خىنجىر و اېگاو (سوهان) آلبى توشىڭن اېكن، اياغىدەگى كىشىنى اوزىب زىنەپايە يىسب چاھدن قاچىب كېتىدى، اول فرنگگە، او يېردن قىسطنطنىيەگە بارىدى. آلتىنى مۇل-كۆل بىر بتخانە اونىڭ دىقنىنى اوزىگە جلب اېتىدى. زىد «خداى جۇلىك» بىلەن بتخانە اھلىنىڭ ايشانچىنى قازانىب، پېشوا بولىدى. او ايككى ھمراھىنى ايشىگە سالىب، دېنگىز يقىنىدەگى آھن چادردن بۇت و قندىللىرىسب، اوستىگە آلتىن بېرىب، بۇتخانەدەگى بۇت و قندىللىرىنىڭ اۋزىگە االمىش تېرىب قۇيە باشلىدى. ايش بىتگىچ، «آتم اولدى، يىگانە وارثمن» دېب كۆز ياشى توكىب، عزت-حرمت بىلەن كېمەگە توشىب جۇنۇب قالىدى. زىد يەنە چاهگە توشىب يىشە وپرىدى. جمشىدنىڭ بىر خىل كىسلى بۇلر اېكن، زىدەن باشقە كىشى اونىڭ چارەسىنى بىلمس اېكن. جمشىد زىدنىڭ گناھىدن كېچىب، اونىڭ التماسى بىلەن غىبىت قىلگن عملدارلارنى جزالب، درىدن شفا تاپىدى، زىد بۇتخانەدن اۋمرگن آلتىنلارنى خىزىنەگە تاپشىرىب، يەنە پادشاهنىڭ ايشانچىنى قازانىدى.

حكايەنىڭ قھرىمانى زىد ذهاب دىر. او علملى، حكمتلى. اُستا ھنرمند، ايجادكار و شو بىلەن بىرگە تورلى مشكللارنى آسانلىك بىلەن حل اېتوچى، قىيىنچىلىكلارنى يېنىگوچى تىبىرلى بىر كىشى. نوابى زىد ذهابنىڭ بو صفت و فضىلتلارنى قوتلەيدى. بىراق زىد ذهاب عىش-عشترتگە بېرىلگن، خىانتچى و حىلەكار كىشى. نوابى اونىڭ بو خىصلتلارنى قۇتقۇرەيدى. پادشاهلارگە علم و ھنر اھللىرىدن فايدهلنىشنى، اولرنىڭ ياردىمى بىلەن مملكت ايشلارنى باشقۇرىشنى ترغىب قىلگن نوابى عىن چاقىدە شوندىكى كىشىلارنىڭ ھم ايرىم علتلىرى بولىشى

ممکن دېب، دولت باشلیقلرینی احتیاط کارلیککه چقیره دی. شو بیلن بیرگه، نوایی پادشاهلر درباریده گی غیبت و خصومتنی، دین نقابیه کیریب آلگن خودبین، فریبکار و ریایی روحانیلرینینگ خط-حرکتلرینی هم قتیق انتقاد قیله دی. بو حکایه ده سؤز آلتین و آلتینگه اوچلیک بلاسی حقیده باره دی.

دوشنبه، یشیل قصر. یشیل لباس کیگن بهرام یشیل لباس کیگن شهرسبزلیک گوزل بیلن یشیل قدحده می ایچیب، کونی کپچ قیله دی. شهرسبزلیک^(۱) مسافرنی آیب کپله دیلر. او سعد^(۱۱) حقیده حکایه آته دی. مصدره بیر بدولت کیشی نینگ سعد دپگن اوغلی بؤلر اپکن. ییگیت لیک پیله سیده اولرنیکی گه ایکی شهرسبزلیک مسافر مهمان بولیب، شهرسبز یقینیده گی تاغده کتور (Katwar) دپگن بیر جای بار اپکنی، او جایده گی بُتخانه گه کیم که کیریب اوخلسه کپله جگینی توش کوریشی و بُتخانه یقینیده گی غارده یشاوچی مؤی سفید اونینگ توشینی تعبیر قیلیب پیریشینی حکایه قیلیدیلر. سعد کتورگه یول آیب دی، بُتخانه ده اوخلب تیش کوریدی. مؤی سفید ۱۰۰ ییل غارده یشب، سعدگه انتظار بولیب کوته یاتگن ۷۰۰ یاشلیک پیلقوس حکیم اپکن. او سعدگه سبن بختیار بوله سن، شهرسبز شاهی نینگ قیزیگه اویلنه سن، بیراق یولینگده تورت خطر بار دېب، او خطرلرنی پینگیش یولینی او قدیره دی و جان پیره دی. (پیلقوس حکیم بُتخانه ده توش کورگن و تقدیر اونی سعد کپلیشیگه قدر غارده یششگه محکوم قیلگن اپکن.) سعد شهرسبز شاهی نینگ درگاهیه گه باره دی، شرطلرنی بجریب، قطران دپونی پینگه دی، دربندلرنی قولگه آله دی، جادوگر کمپیرنی محو آته دی، دانشمندنینگ سوالریگه جواب پیره دی، شو بیلن او ملکه گه بیتیشه دی.

بو حکایه سوژه‌سی و کمپوزی بیلن، سیمالری و غایوی موضوعلری بیلن خلق قهرمانلیک ابرتکلریگه جوده یقین تورده‌دی. سعد آغیر شرطلرنی، دهشتلی تۆسقینلیکلرنی پینگیب، سیناودن اؤتیب، سپوگیلیسی نینگ وصالیگه ابریشگن جسارتلی باتیر بیگیت دیر. او حیات نینگ و انسان طالعی نینگ اشدی دشمنی بؤلگن کوچلرنی محو اېته‌دی، طلسملرنی آچه‌دی، دانشمندنینگ مشکل سواللریگه عقل و فراست بیلن جواب بېره‌دی. شو بیلن بیرگه او شهرسبز شاه‌ی نینگ شرطلرنی بجرالمه‌گن بیگیت دیر قاننی تۆکیلیشیگه، خونریزلیککه چپک قویه‌دی. قهرمانلیک و جرأت دهشت و رذالتنی، تدبیر و تفکر بیلن حیل و جهالتنی پینگه‌دی.

حکایه‌ده‌گی دېو قطران و جادوگر زال یمانلیک نینگ مجازی سیماسی دیر، مؤی سفید (پیلقوس حکیم) اېسه ایریم خطا عنصرلریگه قره‌مه‌ی، عقل و تفکر نینگ تجسمی دیر.

سه‌شنبه. گلگون (قیزیل) قصر. گلگون لباس کییگن بهرام شفق‌رنگ کیمیم کییگن گوزله بیلن یاقوت فام ساغرده لعل‌رنگ می ایچیب، کوننی کپچ قیله‌دی. قصرگه هندوستانلیک بیر مسافرنی چارلب کبله‌دیله. او شاه جونه و سخی مسعودلر حقیده حکایه سوزلیدی.

دهلی‌ده جونه دېگن عادل و عالی همت بیر شاه بؤلر اېکن. او نیمه بولیدی و، بیر سبد ناک آلیب کبلگن دهقان نینگ سوغاسیگه همت بیلن جواب قیتیریشنی اونوتیب قویبیدی. پادشاه دهقاننی تاپتیریب، تیله‌گینگنی تیله دېگن اېکن، او: «بیر ارّه، بیر تېشه بېریلسه، ناک درختلرنی کپسیب تشله‌سم»، دېدی. دهقان نینگ قتیق خفه بؤلگیننی کورگن شاه، بېحد انعام بېریب، کونگلیدن

چىقىرىدى. شاھىنىڭ مېندىن كۆرە ھىتىلىراق كىشىنى كۆرگىن مى سىن ياكە اېشىتىگىن مى سىن، دېب بېرگىن سىوالىگە دىھقان تىردىدە قالىب، ناعلاج «بۇق» دېب جىواب بېرىدى. شاھىنىڭ راست بىلەن يالغاننى اىرىم قىلووچى بىر كۆزگوسى بۇلر اېكن. دىھقاننىڭ يالغان سۆزلىگىنى مەلۇم بۇلىب قالىدى، او طۇراز شىھرىدە مسعود دېگىن عالى ھىمتلى كىشى بارلىگىنى ايتىدى. جۇنە شىخسى كىملىرىنى كىيب، اۋزىگە تاع بۇلگىن طرازگە يۇل آلىدى. مسعودنىڭ عالىجىنابلىگى، سخاوتى و عقل-ذكاوتىدىن مەنۇن بۇلگىن جۇنە اۋنى اۋشە ولايتىنىڭ شىھى قىلىب تەئىنلەماقچى بۇلىدى. بۇندىن خىردار بۇلگىن ظالم شاھ جىپۇر و اۋنىڭ مەناقى وزىرى مۇو مسعودنى زىندانگە سالىب دىلر. مۇونىڭ كۆزەل، عقللى، ارادەلى بىر قىزى بۇلر اېكن. مسعودنى اوزاقدىن بۇلسە ھى سېۋىب يورگىن بو قىز آتەسىنىڭ انصافسىزلىگىدىن غضبە بۇلىب، مسعودنى آزاد اېتىدى. مسعود بىلەن جىسارتلى قىز كۇپ مىشتىلر چىكىب، قىراقچىلر قۇلىگە توشىب، نىھىت جۇنە دىرگاھىگە كېلىدىلر. جۇنە مسعود بىلەن قىزىنىڭ تۇبىنى قىلىب، جىپۇر بىلەن مۇونى جىزالب، مسعودنى او ولايتگە شاھ اېتىب تەئىنلەدى.

جۇنە عدالتلى، ھىمتلى و سخاوتلى پادىشاھ دىر. او حكاىدە واقەلرنىڭ رىۋاجى و ضدىتىنىڭ حل بۇلىشىگە بىتەكچى اۋرىن توتەدى. جۇنە طفىلى مسعود جىپۇر و مۇونىڭ تەھدىدىدىن امان قالەدى، مسعود بىلەن قىز بىختىار بۇلەدى. نىۋىي شىھلرنىڭ جۇنە دېك، اولرنىڭ ولايت حاكملرىنى مسعود دېك كىشىلر بۇلىشىنى، حۇكران داىرەلرنىڭ جۇنە و مسعودلردىن عبرت آلىشىنى اىستىر اېدى. مسعود عالى ھىمت و قلبى پاك كىشى. مۇونىڭ قىزى اېسە عدالتسىزلىك و انصافسىزلىككە قرشى عصىان كۆتىرگىن جىسارتلى، جىنگاور قىزدىر. واقە و ضدىتىنىڭ بىچىمىدە

او کوپ مهم رول اؤینه‌یدی. دهقان شجاعتی و توغریلیگی بیلن کرکترلنه‌دی. جیپور و ملو اېسه تاج-تخت‌پرست، خودبین و انصافسيز دولت باشلیقلری نینگ بیرمونچه تیپیکلشتیریلگن سیمالری دیر.

حکایه‌ده سخاوت بیلن بخیللیک، انصاف بیلن انصافسيزلیک، توغریلیک بیلن منافقلیک اؤرته‌سیده قتیق کوره‌ش باره‌دی.

خوش‌دورور باغ کائنات گلی،
برچه‌دین یخشیراق حیات گلی.

دېگن نوایی بو حکایه‌نی هم حیات‌نینگ، یخشیلیک‌نینگ غلبه‌سی بیلن خوشبینلیک روحده خاتمه‌لیدی.

چهارشنبه کونی. ماوی قصر. بهرام ماوی کیمده او نیلوفری لباس کیگن گوزل بیلن بیرگه فیروزه‌گون جامده می ایچیب کونی کبچ قیله‌دی. قصرگه بېشینچی اقلیم یولیدن کېلگن مسافرنی آلیب کیره‌دیله. او مهر و سهیل حقیده حکایه سؤزلیدی.

عدن‌ده جابر دېگن اسمی جسمیگه ماس قراقچی بولر اېکن. او دېنگیزده هم، قوروقلیکده هم کاروانلرگه، یولا وچیلرگه کون بېرمس اېکن. بهشت سرا دېگن اولکده نوذر دېگن شاه بولیب، اونینگ مهر اسملی قیزی، یمن‌ده نعمان دېگن شاه بولیب، اونینگ سهیل اسملی اوغلی بار اېکن. ایکی پادشاه قوده -انده بولیشگه عهدلشیب، توی تردیده اېکنلر. دېنگیز سربگه چیقن مهر قراقچی جابر نینگ قولیگه اسیره توشیدی. قلیغینی آلیب کېلیشگه یولگه چیقن سهیل هم جابرگه اسیر توشیدی. ایکی پادشاه فرزندلریدن خواطرلنیب، اوز ارا خط بیتیشیب،

نوذر قوروقلیک بیلن، نعمان دبنگیز بیلن یولگه توشییدی. آوگه اوچ نوذر قوشینیدن اجره لیب قالب، یگه اوزی جابر توده سیگه بس کپلامه ی، یبنگیلیدی. نعمان اېسه جابر قراقچیلری نینگ هجومینی دفع اېتالمه ی، مغلوب بولیدی. سېوگیسی گه صداقتلی جسور مهر چاره اخترب، چاهده یاتگن بیر اسیرنی آزاد اېتیب، نجات تاپیشی رېجه سینی اویلبدی. چاهده گی اسیر سهیل بولیب چیقیدی. مهر بیلن سهیل قوقیسدن (ناگھاندن) هجوم قیلیب، جابرنی و اونینگ شریکلرینی تار-مار اېتیب، برچه زندانده گیلرنی آزاد قیلیب دیلر، آتله ر هم، برچه بندیلر و یولا وچیلر هم شاد بولیب، جابرنینگ دهشتیدن نجات تاپیدیلر.

بو حکایه اوزی نینگ غایوی - بدیعی قیمتی بیلن «سبعه سیار» نینگ اېنگ یخشی حکایه لریدن دیر. اوندی بیر-بیرگه قره مه-قرشی بولگن ایگی عالم: سېوگی، صداقت، انصاف، عدالت، مردلیک و قهرمانلیک عالمی، یعنی مهر و سهیل لر عالمی بیلن رذالت، عدالتسزلیک، منافقلیک و مکر-حیله عالمی، یعنی جابر لر عالمی اورتی سیده قتیق کوره ش باره دی. بو کوره شده یخشیلیک یمانلیکنی، عدالت رذالتنی، باتیرلیک منافقلیکنی بېنگه دی.

حکایه نینگ مرکزی قهرمانی مهردیر. او مرکب ضدیت نینگ، چيگللشیب کپتگن توگونلر نینگ حل بولیشیده یبتکچی رول اوینه ییدی. مهر — وفادار یار. قراقچی جابر اونینگ اراده سینی بېنگالمه ییدی، مراد-مقصدیگه اېریشالمه ییدی:

جابر راهزن بولوب فیروز،
تون و کون باغی ایچره بزم افزوز.
مهر یادی بیله ایچیب ساغر،
ساله آلمی ولی یوزیگه نظر.

باقه آلمه‌ی انگه مرادی بيله،
قان يوتوب، يوق كه باده يادی بيله.
مهر گُل ينگليغ ايله بان يقا چاك،
نيلوفرزار ارا كهزيب غمناك...

بیراق مهر «يقا چاك» قيليش بيلن قالب بېتمه‌یدی. او چاره آختره‌دی، حرکت قيله‌دی، اونينگ عزم و اراده‌سی و تدبيري بيلن سهيل هم، اسير آته‌لر هم، برچه بندیلر هم نجات تاپه‌دیلر، يوللرده‌گی خوف-خطر يوقاتيله‌دی. خاتين-قیزلر جورلنگن، تحقير ايتیلگن محیطده مهردېك بير سيمانينگ يره‌تيليشی اؤرته عصر ظلمتیده هومنيزم (خلق پرورليک) نينگ، بديعی تفکر نينگ سؤنمس ضیاسی اېدی. **سهيل مهر نينگ مهر-محبتيگه مناسب بير ييگيت**. او خلق اېرتکلریده‌گی اؤتکه کويمس، سووده چؤکمس، قيليج کپسمس قهرمانلردن. سهيل کوچی نينگ آز بوليشيگه قره‌مه‌ی، جابر قراقچيلريگه قرشی باتيرلرچه جنگ قيله‌دی. حلال کوره‌ش بيلن سهيل نی يينگيشگه کؤزی يېتمه‌گن جابر مکر-حيله‌گه اؤتیب، کپمه‌نی تېشه‌دی، شونده‌گينه او هلاک بوله‌ياتگن کپمه‌نينگ مرد جنگچيسيني اسير آله‌دی. بیراق سهيل روحاً مغلوب بولمه‌دی، سبوكليسی نينگ تدبيري بيلن چاهدن نجات تاپگن سهيل جابرگه قرشی:

سېن اگر ظاهر اېتئينگ ايتليکني،
مېن سنگه کؤرگوزه‌ی ييگيتليکني.

دېب جنگگه کيره‌دی، جابر نی شرمنده و شرمسار قيليب يينگه‌دی.

حکايه‌ده ايکی شاه: **نعمان و نوذر سيمالری يره‌تيلگن**. بولر ايجابي سيمالر، نوایی اولر نينگ عدالتلی، سخاوتلی و شجاعتيني تعريفلب مقته‌یدی. بیراق

نوذر سیماسیده بهرام‌گه خاص صفتلرنی هم تصویرلب، بیر تماندن حکایه‌نی کمپوز (تصنیف) جهتیدن قابلاوچی حکایه بیلن ینده یقیندن باغلسه، (بهرام‌دپک آوگه اوچلیگی طفیلی نوذر جابرگه اسیر توشه‌دی)، ایکی‌نچی تماندن پادشاه خلققه و قوشینگه تیه‌نیشی، او بیلن هم‌جهتلیکده ایش توتیشی کپره‌ک دپگن غایه‌نی ایلگری سوره‌دی:

شه تیلر بولسه شاهلیق، قیلماق،
 سپه‌یدین کپره‌کمس ایریلماق.
 شه‌نی دپرلر سپاه بیرلن شاه،
 شاه اېمس دور یوق ابرسه انده سپاه.
 شه‌غه خیل اولسه فتح انینگ ایشی دور،
 بیرکیشی رستم اولسه، بیر کیشی دور...
 بارسه شطرنج شاه‌ی نینگ سپهی،
 کؤرکه، بارمو حساب ایچینده شهی.

جابر برچه یمانلیک‌نینگ، رذالت‌نینگ تمثالی دیر. او محو ایتیلیشی کپره‌ک. اونی عقل و تدبیر، جسارت و مردلیک، دؤستلیک و هم‌جهتلیک محو ایتدی.

نوابی یشه‌گن دورده سودا یؤلریده تورلی قراقچیلر توده‌سی کاروانلرگه، یولاوچیلرگه هجوم قیلیب، اولرنی تلان-تاراج اېتر اېدیله. شو جهتدن قره‌گنده بو حکایه‌نینگ پرکتیک اهمیتی ینده کتّه‌راق بولیب، او سودا-ساتیق یؤلری نینگ اهمیتی و امنیتی اوچون کوره‌ش غایه‌سینی هم ایلگری سوره‌دی.

پنجشنبه. صندل توسلی (نسواری) قصر. صندل توسلی لباس کیگن بهرام صندل لباس کیگن و صندل نینگ خوش هیدی (اېسی) انقیب تورگن گۆزهللی بیلن بیرگه صندل رنگ می ایچیب کوننی کپچگه تبدیل اېتهدی. آلتینچی اقلیم یولیدن کپلگن مسافرنی چارله دیدیلر. او مقبل و مدبر حقیده حکایه ایتهدی.

مُقبل بیلن مُدبر همراه بولیب باختردن خاورگه تمان یول آله دیلر. مقبل اسمی جسمیگه ماس، قابل، توغری و صداقتلی بیگیت اېکن. مدبر اېسه قلبی اېگری، خودبین و منافق اېکن. بولر چول و صحراگه آشیب، نهایت بیر دېنگیز ساحلیگه یتیب کپلیدیلر. مدبر نینگ فعل و اطواریدن کۆپ اذیت و ملالت چپکن مقبل همراه لیکن و از کپچماقچی بولگن اېکن، مدبر توبه-تضرع قیلیب، مقبل بیلن بیرگه سفرنی دوام اېتیریددی. اولر بیر کبمه آلیب، دېنگیزده سوزیب کپتیدیلر. تولقین کبمه نی بیر آرال (جزیره) گه آلیب کپلیددی. آرالده صندل درختی، بیر کتّه چشمه، چشمه نینگ یانیده تاش، تاشده یازوو: توغری کیشی چشمه سوویدن ایچسه، بیر آیگچه سووسیز، طعامسیز توره آلهدی، یالغانچی اېسه اوچ کوندن کببن چنقب، آچ قالهدی. اگر او بو سوودن ایچیب یالغان سوزلسه، قرنی یاریلیب اولهدی. توغری کیشی چشمه نینگ توییگه شونغیسه، عجایبات کورهدی، یالغانچی سووگه توشالمهیدی، بدنی کویهدی. مقبل سوودن ایچیددی، مُدبر هم یالغان سوزلمس لیککه عهد قیلیب، سوودن ایچیددی. مدبر سووگه توشماقچی بولگن اېکن، بدنی کویددی. مقبل سوونینگ توییگه شونغیب عجایبات کوریددی: صندل یاغاچدن قیلینگن محتشم شاهانه قصر، قصرده نازنین قیز... قیزگه عاشق بولیب قالگن مقبل اونینگ دیداریگه تویالمه ی، سوو اونی چشمه نینگ سیرتیگه

چىقىرىپ قۇيىدى. عشق دردى بىلن خىيالگە چۆمگن مۇقبل اوشە تاش نىنگ بىر چىتدە باشقە ياووزنى كۆرىپ قالەدى: سوودە عىبايات كۆرگن كىشى، بو آرالدە قالمەنى، تېزدە سىفرىنى دوام اېتىسىن، بۆلمسە دېونىنگ ھلاكتىگە اوچرەيدى. ناعلاج كېمەگە توشىپ، يۆلنى دوام اېتىرىدى. شىمال كېمەنى باشقە بىر كتە كېمەگە يقىنلشتىرىپ قۇيىدى. مۇقبل و مدبر او كېمەگە اۆتىپ آلىشىدى. كېمەدە كۆپ سىندل ياغاچى. كېمە اھلى اېسە اۆلىپ ياتىدى. مۇقبل بىر گوشەدە عشق خىالىگە چۆمىپ اۆلتىرىدى. مدبرگە سىر بېرمەبدى، مدبر اېسە كېمە بايلىكلرىنى اۆزلىشتىرىش بىلن مشغول بولىدى. بو كېمە خاور اۆلكەسى نىنگ سوداگرلىرى كېمەسى بۆلىپ، اولر سىندل ياغاچى آلىپ كېلىش اوچون سىفرگە چىقىپ، قىتىشەدە كېمە گردابگە توشىپ، كېمە اھلى سووسىزلىك و توشەسىزلىكەن ھلاك بۆلگن اېكن. خاور شىھى نىنگ قىزى جىن شىھى نىنگ سىھرى بىلن باش آغرىغىگە چىلىنگن، بو كىسلىنى فقط سىندل ھىدى (اېسى) شىفالر، شىھ قىزىگە سىندل قىصر قورماقچى بۆلگن اېكن. كېمە خاور سىھلىگە كېلىپ تۆختىدى. شىھ دېنگىز تماشاسىگە چىققن اېكن. مدبر شىھ نىنگ سىوالىگە جواباً دېدى:

دېدى: تاجر مېن و تىجارىت اىشىم،

قالمەدى بو سىفرە ھېچ كىشىم.

بۆلۈبان سوو عىفونتى مۇقرون،

اۆلدىلر بارچەسى بۆلۈب طاعون.

اېمدى كىم بۆلدى مىزلىم سىھل،

مېن مېن و بىر قىلوم آتى مۇقبل.

شو سۆزلرنی آیتیش بیلن مدبر شیشیب، اول لباسی، کپین اؤزی یاریلیب کپتیدی. تعجبلینب، مقبلنی چقیریب کپلیدیله. او بوتون واقعه‌نی عیناً سۆزلب بېریدی. شاه قویرده-قۆیمه‌ی، اونی هم وزیر، هم کپیاو قیلیدی. اونی قصرگه آلیب باریدیله. قصر چشمه‌ده‌گی قصرنینگ خودی قیز هم اوشه اېکن. مقبل بختیار بولییدی.

بو فوق‌العاده حکایه-اېرتکده بیر-بیربگه تامامیله قره‌مه-قرشی بؤلگن ایگی سیما - ایگی کرکتریره‌تیلگن. مقبل قلبی صاف، توغری، صداقتلی و خوش فعل ییگیته. بیراق او خیلی سست کیشی. مقبل بختگه اېریشیش اوجون فعال کوره‌ش آلیب بارمیدی، بلکه «تقدیر» اونینگ یخشی خصلتلی عوضیگه بخت «عطا» قیله‌دی. بو حالت حکایه‌ده فتالیسم (تقدیرگه ایشانیش) عنصرلینی توغدیرمه‌ی قالمس اېدی. حکایه‌ده خلق‌نینگ «یالغان گپیرگن یاریلیب اؤلسین» تعبیری مدبر سیماسی و اونینگ تقدیریده مجسم‌لشگن. حکایه، فتالیستیک (جبری) عنصرلیگه قره‌مه‌ی، اخلاق-آداب صافلیگینی ترغیب اېتیشده کتّه تربیوی اهمیتگه اېگه. واقعه‌لرنی رواجلنتیریش، سیما یره‌تیش و خصوصاً، بدیعی تصویر (آرال، چشمه، دېنگیز و باشقه‌لر) اصولریده نوایی خلق آغزه‌کی ایجادیدن اونوملی فایده‌لنگن.

جمعه. آق قصر. آق لباس کییگن بهرام آق لباسلیک گۆزهل بیلن بلور جامده آق می ایچیب کوننی اؤتکزه‌دی. کپچ کیره‌دی. خوارزملیک مسافرنی چارلب کپله‌دیله.

مسافر خوارزم‌یک مشهور مشاق (سازنده) اېکن. اونینگ صنعتی همه‌نی مفتون قیله اېکن. بیراق چین‌لیک خواجه و کنیزگی کپلگندن کپین اونى هېچ کیم اېشیتهمه‌ی قویبیدی. مشاق خوارزمشاه‌نینگ صنعت‌کار کنیزککه اوپله‌نیشدن واز کپچیش‌گه مجبور بولیشی، خواجه‌نی آته، کنیزکنی سینگیل اېتیشی واقعه‌لریدن کپین اؤز سرگذشتیگه اؤتیب، خواجه‌نینگ شرط‌لرینی قبول قیلیب، صنعت‌کار کنیزککه شاگرد بولیشینی آیتهدی. مشاق کنیزک‌نینگ سرگذشتینی بیلشگه قیزیقه‌دی. قیز:

یا بو تفتیش ترکینی اېتگیل،
یاکه بیلگچ باشینگ آلیب کپتگیل.

دپیدی. چونکه اونینگ سرگذشت‌لرینی خوارزمشاه اېشیت‌مسلگی، بیراو هم بیل‌مسلگی کپره‌ک اېدی. مشاق شرط‌گه کؤنه‌دی. کنیزک اؤز سرگذشتینی حکایه قیلیب بپره‌دی (کنیزک دلارام اېدی). بو سرگذشتنی اېشیتیب، باش آلیب، شو اؤلکه‌گه کپلیب تورگنیم، دپیدی حکایه‌چی.

بو حکایه، بیر تماندن خوارزم مشاغی‌نینگ، ایکینچی تماندن، دلارام‌نینگ سرگذشت‌لرینی اؤز ایچیگه آله‌دی. اېرتکلرگه خاص رومان‌تیک (افسانوی) تصویربگه قره‌مه‌ی، مشاق‌نینگ سرگذشتی و اونینگ تقدیربده چوقور حقیقی ماهیت بار. فېودال دربار اطرافبگه جلب اېتیلگن صنعت اهللری بیرآز وقت آبرو-اعتبار، احسان و انعام کؤرسه‌لر هم، کؤپینچه اولر‌نینگ تقدیری فاجعه‌لی بولر، درباردن قوولتیب، کونی دریدرلیککه قالر اېدی. خوارزم مشاغی هم شونده‌ی صنعت اهللریدن بیری (اونینگ فاجعه‌سیگه دلارام سبب اېمس، بلکه بیر واسطه‌دیر و بس). سلفلریدن فرقلی اؤله‌راق، نوایی داستان‌نینگ کمپوزینی ینه‌ده

تکامللشتیریش اوچون قابلاوچی حکایه‌نینگ دوامینی یبتینچی مسافر حکایه‌سیدن کپلتیریب چیقره‌دی، شو بیلن او حکایه‌لرنینگ قابلاوچی حکایه بیلن عضوی علاقه‌سینی مستحکم‌لیدی.

بیرینچی حکایه‌نی بهرام قره‌قصرده، قره‌لباسده تینگله‌گن ایدی. چونکه او دلارام‌دن اجره‌لگن، قره‌کونلرگه، هجران‌ظلمتیگه گرفتار بولگن ایدی. یبتینچی حکایه‌نی افسه‌ او آق‌قصرده آق‌لباسده تینگله‌یدی. بو حکایه‌ وصال‌امیدیدن درک‌بیریب، بهرام‌نینگ قلبینی روشن، دلینی منور قیله‌دی. بیراق بهرام‌اؤزی‌نینگ اچیق‌تجربه‌سیدن نتیجه‌چیقره‌آلمه‌گنیدیک، یبتی‌سیارنینگ‌عجب‌حکایه‌لریدن هم‌پند و عبرت‌آلمه‌یدی. بهرام‌توزلمس‌کسللیک‌که‌چلینگن ایدی. بنابرین، نوایی‌اونی‌اؤلیم‌گه‌محکوم‌ایته‌دی، اونینگ‌هلاکتی‌بیلن‌باشقه‌لرنینگ‌کؤزینی‌آچماق‌چی‌بوله‌دی.

شونده‌ی‌قیلیب، «سبعه‌سیار» بهرام‌گور‌حقیده‌گی‌تکامللشتیریش‌گن‌ینگی‌حکایه‌بیلن‌بیرگه، خلق‌آغزه‌کی‌ایجادی‌موادلری‌اساسیده‌یره‌تیلگن‌خیلمه‌خیل‌واقعه‌و‌سرگذشتلرنی، سیما‌و‌کرکترلرنی‌اؤز‌ایچیگه‌آلگن‌عجایب‌یبتی‌حکایه‌دن‌تشکیل‌تاپگن‌دیر.

شاعر‌داستانینی:

خلقه‌زیب‌تارک‌ایله‌انی!

اوقوغانغه‌مبارک‌ایله‌انی!

یبتی‌افلاکنی‌انگه‌یار‌ابت!

یبتی‌اقلیم‌اپلین‌خریدار‌ابت!

مصرعلری بیلن توگه‌تگن اېدی. او ینگلیشمه‌دی، آرزوسیکه بیتدی. نوایی نینگ بو داستانی هم باشقه اثرلری کبی کپنگ کتابخوانلرگه منظور بولیب کپلماقده. بو داستان اورتا آسیا، قفقاز، تورکیه، افغانستان، ایران، و باشقه اولکه خلقلری آرسیده هم شهرت تاپگن، او قدیم زمانلرده گرجی تیلیگه ابرکین ترجمه قیلینگن، باشقه خلقلر ادبیاتیده هم معلوم ایز قالدیرگن اېدی. نوایی نینگ بو داستانی اوزبک خلق آغزه‌کی ایجادی و یازمه ادبیاتی رواجیگه هم ثمرلی تأثیر اېتدی. خلق ایجادچیلری «بهرام-گل اندام» داستانی ورینتلینی یره‌تگنلریدپک، ۱۸-عصر نینگ ایگینچی یرمیده یشه‌گن شاعر صیقلی هم «بهرام و گل اندام» داستانی یازگن اېدی.

«سبعه سیار» شوروی حاکمیتی ییللریده کپنگ خلق عامه‌سیگه ینه‌ده یقیندن قبول و منظور بولیب کپلماقده. نوایی داستانی نینگ بېشینچی حکایه‌سی اساسیده «مهر و سهیل» نمایش نامه یره‌تیلگن بولسه، بهرام و دلرام حکایه‌سی موضوعلریدن فایده‌لنیب (ینگچه کمپوز و ینگچه سیمالر تلقینی بیلن)، درامه‌نویس کامل یشین «دلرام» اوپراسی نینگ (اوپرا قوشیغی) لیبریتوسینی (اوپرا شعرینی) یره‌تدی.

ایضاحلر

۱- قایل — سوزلاوچی، حکایه قیلووچی .

۲- نوایی «محاکمة اللغتين» ده یره تگن اثر لر یگه تعریف و توصیف بهرر اېکن، «ینه چون» «سبعة سیار» رصدین ضمیریم باغلب تور، اشرف «هفت پیکر» ی نینگ یبئی حورین پیشکشیمگه یاراغلب تور»، دېب بو داستانینی «سبعة سیار» («یبئی سیاره» نامی بیلن آته دیدی . نوایی نینگ اوزی آته گنی کبی بو داستان «سبعة سیار» و حتی کوپینچه «سبعة سیاره» ناملری بیلن یوریتیلگن . بو ایگی نام هم اثر نینگ ماهیتیکه موافق کپله دی . یبئی حکایه یبئی سیار تامانیدن سوزلب بهر یلگنی اوچون داستان «سبعة سیار» دېب ناملنگن و حکایه چیلر سیاره لرگه — یولدوز لرگه اوخشه تیلگن . شو بیلن بیرگه داستان سیاره لر، سیاره لر حقیده گی عنعنه لر بیلن هم باغلیق دیر . اونده گی یبئی قصر و هفته نینگ یبئی کونی قدیمگی علم نینگ کائنات نینگ زمینی سیستمی تعلیماتی عنعنه لری بیلن علاقه دار دیر . بو تعلیماتگه کوره یبئی سیار (و عموماً برچه سیاره لر) یپر گره سی اطرافیده ایلنوب کزیز یوره دی .

داستانده گی قصر لر نینگ توسی نوایی نینگ بهرام سوزینی مریخ (مریخ نینگ ایکی نیچی بیر نامی بهرام دیر) بیلن ایضاحلنیشی، دلارامنی زهره دېب تلقین ایتیشی، اثر نینگ مقدمه سیده سیاره لر حقیده کینگ و به تفصیل سوز یوریتیشی هم داستان نینگ «سبعة سیاره» نامیکه موافق کپله دی . «سیار» و «سیاره» بیر اوزه کده گی سوز لر بولوب، هر ایگی حالتده هم اصل معناسی «کپزووچی» دیر .

«سبعة سیاره» کتابخوانلر آره سیده «هفت منظر بهرام» نامی بیلن هم شهرت تاپگن

و ایریم کاتبلر، ناشرلر اونی شو نام بیلن کتابت قیلگنلر .

۳- ایریم عالملر، مثلاً، ای . ا . آرپلی (بهرام ازهدی، ل . ۱۹۳۴) بهرام نینگ بدیعی سیما صفتیده کینگ شهرت تاپیشینی وهران سوزی نینگ مامه قلدیراق و جنگ معبودی بولگن وپرتره گنه سوزیکه هماهنگلیگی بیلن باغلیق، وهران بیلن وپرتره گنه قدیمی روایت و افسانه لرده بیر-بیریگه قوشیلیب، مجسملشیب کبتگن دېب کورسته دیلر . وپرتره گنه، ای . ا . آرپلی و یپوگانی ادادوویچ بهرتپلس (نوایی . م . ل . ۱۹۴۸، صفحه ۱۹۴) تأکیدلگنیدیک،

قفقاز خلقلری آره سیده هم کینگ ترقلگن، اونینگ نامی ارمن پهلوانی وختن گه و گرجستان قهرمانی وختن گه سیمالریده سقله نیب قالگن.

۴- سۆز — بو یپرده فارسی تیلیده گی «سوختن» («کویماق»، «یانماق») سۆزیدن آلینگن.

۵- «بیر دېگینیی ایکی دېمک خوش اېمس، سۆز چو تکرار تاپتی دلکش اېمس»، دېگن نوایی خُسرو دهلوی کبی بهرام نینگ بونگچه بولگن سرگذشتلرینی بیر نېچه مصرعه بیان اېتیش بیلن کفایه لنده دی.

۶- نظامی و خُسرو دهلوی لر نینگ کمچیلیکلری حقیده سۆزلب، «بۆلسه تاریخ الرغه گر مطلوب، انده سۆز باغلاماق اېمس دور خوب»، — دېگن نوایی تماميله ايجادی-توقیمه سیما یرتهش وظیفه سینی اؤز آلدیگه قویگن اېدی.

۷- بو نوایی نینگ داستاندن توتگن بیتکچی مقصدی اېدی. او عدالتلی حکمران سیماسینی بهرامده اېمس (گرچه اونینگ دستلبکی فعالیتیده بونینگ کورتکلری کورینسه-ده)، بلکه «سد اسکندری» ده اسکندر سیماسیده، «سبعه سیار» ده فرخ، جونه، سهیلا کبی سیمالرده مجسملشتیره دی.

۸- نوایی «حیرت الابرار» و «سد اسکندری» ده هم بهرام گور حقیده حکایتلر بیتگن.

۹- حکایه ده سرندیپ هندوستان نینگ پایتختی، دېب اتهله دی.

۱۰- شهرسبز نینگ لغوی معناسی یشیل شهر دیر.

«سد اسکندري»

«سد اسکندري» («اسکندر دېواری») قهرمانلیک منظومه‌سی، نوایی اجتماعی-سیاسی قره‌شلی نینگ یارقین بیر کوزگوسی دیر. عدالتلی و معرفت‌پرور پادشاه باشچیلیگیده مرکزلیشگن حاکمیت اوچون کوره‌ش «سد اسکندري» نینگ یبتکچی غایوی موضوعی دیر. لیریک اثرلریده، «حیرت‌البار»، «فرهاد و شیرین» همده «سبعة سیار» داستانلریده بو مسئله‌گه علیحده اعتبار بېریب، ایجابی و سلبی پادشاهلر سیماسینی یره‌تگن نوایی «سد اسکندري» ده عدالت و معرفت‌پرور پادشاه‌نینگ مکمل سیماسینی یره‌تیش، اجتماعی-سیاسی قره‌شلی و آرزو-ایده‌آل‌لرینی بدیعی مجسم‌لشتیریش وظیفه‌سینی اؤز آلدیگه قۇبه‌دی.

نوایی داستانی نینگ باش قهرمانی اسکندر دیر. اسکندر نامی آستیده بیز یقین و اؤرته شرق اولکه‌لریده اسکندر ذوالقرنین، اسکندر رومی یاکه اسکندر مقدونی دېب یوریتیلگن اسکندر یونانی‌نی تصوّر قیله‌میز^(۱). بیراق نوایی قهرمانی بیلن تاریخی اسکندر اؤرته‌سیده ابریم اؤخشش عنصرلر موجود بولسه-ده، نوایی اسکندری زنه‌ار تاریخی اسکندر – اسکندر یونانی سیماسی اېمس. اسکندر نوایی آرزو قیلگن عدالتلی و معرفت‌پرور پادشاه‌نینگ خیالده‌گی رومان‌تیک (خیالی) سیماسی دیر. بو مسئله‌نی توله‌راق و مکمل‌راق یاریتیشدن اؤل اسکندر یونانی و اونینگ بدیعی ادبیاتده عنعنوی بیر سیماکه ایلنیشی حقیده قیسقچه بولسه هم سؤزلشگه تۇغری کبله‌دی^(۲).

اسکندر یونانی میلاددن آلدین (۳۵۶-۳۲۳ینچی بیلر) قدیمگی دنیانینگ مشهور لشکرباشیسی و دولت اربابی دیر. ارسطو رهبرلیگیده یخشی تعلیم آلهدی. آتھسی ۲نچی فیلیپ میلاددن آلدین ۳۳۶ ییلده ایران شاهی ۳ینچی دارانینگ ایغاقچیلری تمانیدن اولدیریلهدی. تختگه چیقن اسکندر یونان قلداریک دولتیینی اجتماعی-اقتصادی بحراندن قوتقزیش اوچون جهانگیرلیک سیاستینی باشلهدی. او اوزی نینگ دقت-اعتبارینی بیرینچیدن هخامنشی لر دولتیگه قرشی کورهشگه قرتهدی. او بیرین-کیتین هخامنشی لرگه قرهه بولگن اورته پیر بؤییدهگی مملکتلرنی قولگه کیرتهدی (مصردهگی هخامنشی لر استبدادیگه خاتمه بېرگن اسکندرنی مصر کاهنلری قویاش خداسی — آمونینگ اوغلی، مصرینگ قانونی فرعونی دېب اعلان قیله دیلر). میلاددن آلدین ۳۳۱ ییل نینگ کوزی (خزانی) ده یونانی اسکندر قوشینی هخامنشی لرگه قرشی شدتلی و حل قیلوچی ضربه بېرهدی. جنگ میدانیدن قاجیب کبتگن دارا اوز عملدارلری نینگ سوءقصدی بیلن اولدیرهدی. مقدونی اسکندر اوزینی هخامنشی لر نینگ «قانونی وارثی» دېب اعلان قیلهدی. میلاددن آلدین ۳۳۰ ییلده اېسه، اسکندر کبینگ استیلاچیلیک رېجه لرینی عملگه آشیرالمه، میلاددن ایلگری ۳۲۳ ییلده وفات اېتهدی. اسکندر اؤن ییلیلک (میلاددن آلدین ۳۳۴ – ۳۲۴) استیلاچیلیک اوروشلری بیلن هند دېنگیزدن تارتیب دونی گچه بولگن پېرنی قرهه ب آلگن کتھ امپراتورلیک توزدی. بو امپراتورلیک اولکله لر اورته سیدهگی سودا-ساتیق و مدنی علاقه لرنی بیر مونچه جانلنتیریب یوباردی. بیراق اسکندر امپراتورلیگی مستحکم اقتصادی-سیاسی منبعگه اېگه اېمس اېدی، او کونگولومېرهت امپراتورلیک اېدی. شونینگ

اوچون هم اسکندر نینگ اولیمیدن کپین اونینگ امپراتورلیگی قولب، پرچه لیب کتبه دی.

اسکندر وفاتیدن کپین کوپ اؤتمه ی، اونینگ حیاتی و حربی یوریشلری حقیده کلیترخ و آنسکیریت بیر اثر یره ته دیلر. بو اثر یونان یازووچسی پلوتارک نینگ (میلاددن آدین ۴۶ – ۱۲۶) اسکندر حقیده گی بیریک بیوگرافیک اثریگه بیر نپگیز بولیب خدمت قیله دی. اسکندر حقیده یره تیلگن تاریخی-بیوگرافیک اثرلر بیلن دبیرلی بیر وقتده تورلی افسانه و روایتلر پیدا بوله باشلیدی. آفتیدن، دستلبکی افسانه و روایتلر اونینگ یوریشلریده قتنشگه عسکرلری تمانیدن یره تیلگن. یونان تاریخچسی آریونینگ (۹۵ – ۱۷۵) معلوماتیگه کوره، اسکندر عسکرلری نینگ معلوم قسمی وطنیگه قیتر اپکن، اولرگه: «بارینگیز، فارس لر و مادلرنی، باختری لر و ساکالرنی بینگگن... کسپین دپنگیزیگه قدر (بولگن بیرده) یشاوچی پارتلرنی، خوارزمیلرنی و گیرگنلرنی بوسوندیرگن... شاهینگیز حقیده حکایه قیلینگیز» دپگن اپکن. بیراق حکایه چیلر تاریخی فکتلردن کوره، کوپراق فانتزیه گه، خیالاتگه بپرلیب کتبه دیلر، تورلی افسانه و روایتلر تۆقییدی لر.

میلادنینگ ۱- عصری آستانه سیده اسکندر حقیده اونینگ تاریخی قیافه سینی به تمام اؤزگرتی ریب یوبارگن بیر رومان وجودگه کپله دی. بو رومان اسکندر نینگ دربار طبیی و تاریخچسی کلسفین گه (۳۷۰ – ۳۲۴) نسبت بپرلر ایدی. بیراق عالم لر اله قچانلر بو رومان نینگ کلسفین گه هیچ قنده ی رابطه سی یوق اپکینی اثبات اپتگنلر. شونگه کوره هم او «پسپودا کلسفین» («ساخته کلسفین») نامی بیلن یوریتیله دی. «پسپودا کلسفین» ده اسکندر فیلیپ نینگ اؤغلی اپمس،

بلکه بئر مصر کاهنی نینگ فرزندى قیلیب بېریله دی. اېمیش، فرعونلردن قاچیب بارگن، فیلیپ نینگ خاتینی اولمپیه نی سحرلب، اونی اوزیگه مایل قیلگن، اولمپیه کاهندن بئر اؤغیل (اسکندر) کورگن اېکن. اؤن قسمدن عبارت بولگن بو رومانده اسکندرنینگ توغیلیشی اونینگ افریقا (مصر)، سوریه، اېران، افغانستان، هندوستان و باشقه اولکه لرنی ضبط ایتیش، برهمن لر (هندوستان ده گی عالی کتّه نماینده لری) بیلن اوچره شووی، اّمه زونکلر (جنگاور سواری عیال لر) یورتی گه یوریشی و نهایت، بابل – وویلان ده وفات ایتیشی حکایه قیلینه دی. شونده ی قیلیب، رومانده اسکندر مصر بیلن، کاهنلر و فرعونلر نسل-نسبی بیلن باغلب تصویرلنه دی، اونینگ مصر تختینی اېگلب آلیشی قانونی قیلیب کورستیلده دی. شو ایتیلیشلرنی کوزده توتیب، رومان اول باشلب مصرده پیدا بولگن، کپین اېسه یونانلرگه اوتیب یونان رومانیکه ایلنپ قالگن دېب فرض قیلیش ممکن. «اېسپودا کلسفین» قدیم زمانلرده پهلوی، سُرانی، ارمنی، لاتین، و باشقه تیللرگه ترجمه قیلینگن، لاتینچه ترجمه سی اساسیده اونینگ انگلیسی، فرانسوی، آلمانی نسخه لری وجودگه کپلگن، ترجمه لرده او تورلی-تومن اوزگیش و ینگیلیکلرگه دوچ کپلگن اېدی.

معلوم که، یونانی اسکندر هخامنشی لر سلاله سی نینگ حکمرانلیگینی بېمیریب تشله گن، زردشتی لیک دینیکه قرشی شدتلی کورهش آلیب بارگن اېدی. بنا برین، او اېران ارستوکراتیه سی نینگ (اشرافی)، اینیقسه، زردشتی عالمری نینگ خاطره سیده یمان اثر قالدیره دی. اولر اسکندرنی یمانلیک نینگ، قرانغولیک نینگ تمثالی بولگن اهریمن بیلن باغلب تصویر اېته باشله دیدیلر. تاریخی کتابلریده هم او باسقینچی و اېل-یورتلرنی خراب اېتگن پادشاه صفتیده بېریله دی. بیراق اسکندر

شخصیتیگه بونده‌ی مناسبتنی دوام ایتیریش ارستوکرات طبقه‌لرنینگ سیاسی اعتقادیکه موافق کپلمس ایدی. اولرنینگ تلقینیکه کوره، فقط ابران شهنشاهلری نسل-نسییدن بولگن کیشی‌گینه ابران تختیکه چیه‌آله‌دی، «الهی قدرت‌نینگ امری» دیر، اونگه هیچ قنده‌ی کوچ رخنه سالالمه‌یدی. اسکندرنی چپت ابللیک باسقینچی صفتیده تصویرلش بو سیاسی اعتقادگه ضد کپلر ایدی. بنا برین، بو ضدیتنی برطرف ایتیش ضرور ایدی. «پسپودا کلیسفن» ده اسکندرنی مصر بیلن باغلب تصویرلش، آفتیدن، بو ضدیتنی برطرف ایتیشگه معلوم بیر یوللنمه بولیب خدمت قیلگن. دربار تاریخچیلری اسکندر نَسبینی ابران بیلن باغلب، اونی ۲نچی دارانینگ اوغلی قیلیب کورسته باشله‌یدی‌لر. «خدای‌نامک» دن کپین بو عنعنه مستحکم‌لنه‌دی، رسمی توس آله‌دی. منه شو زمینیده ۲نچی دارانینگ اوغلی اسکندر — اسکندر حقیده تورلی افسانه و روایتلر پیدا بوله‌دی، افسانه و روایتلر تاریخ اثرلری و یازمه ادبیاتگه کیریپ باره‌دی. جمله‌دن، ۹- عصر عرب تاریخچیسى دینوری نینگ «الاخبار الطوال» اثریده‌گی بیر روایتده قوییده‌گیلر حکایه قیلینه‌دی.

فیلیپ ۲نچی دارادن بینگیلیب، اونگه خراج تولش و قیزینی خاتینلیکگه بپرشگه مجبور بوله‌دی. بیراق آرهدن کوپ اؤتمه‌ی، دارا جسمانی عیبی اوچون خاتینینی هیده‌ب یوباره‌دی. خاتین اوغلینی توغه‌دی. فیلیپ آرنومس طفیلی باله‌نی دارادن توغیلگن نبیره‌سی اېمس، بلکه اوزینیکى قیلیب کورسته‌دی. فیلیپ اوله‌دی، اسکندر تختگه چیه‌دی. او ۳نچی داراگه قرشی اوروش قیله‌دی، اونی بینگیب تختگه چیه‌دی. شونده‌ی قیلیب، اسکندر باسقینچی پادشاه صفتیده اېمس، بلکه «قانونی وارثی» صفتیده ابران تختیکه اولتیره‌دی.

اسکندر نینگ افسانوي تاريخى خصوصاً، هجري ۳۱۰ (ميلادي ۹۲۳) يىلده وفات اېتگن تاريخچى الطبري نینگ «تاريخ الرسل و الملوك» («بيغمبرلر و پادشاهلر تاريخى») اثریده توله راق بيان اېتيله دی. طبري نینگ حكايه قىلىشىچه فيليپ داراگه باج تولر اېکن. فيليپ نینگ وفاتیدن كېين تختگه چيقتن اسكندر داراگه باج تولمهي قويايدى. او دارانينگ اېلچيلريگه «آلتين بيضه» («آلتين يومورتقه») قىلوچى تاووقلرنى سوييب يېگنمن، اېندى «آلتين بيضه» تولهى آلمه يمن، دېدى. غضبلنگن دارا اسكندريگه گوى بيلن چوگان (توپ بيلن تياق) و كنجيت (كنجد) يوبارييدى. بو بيلن او: «سېن باله سن، گوى بيلن چوگانى آيب اوينه، لېكن بيلگين كه، مېنينگ عسكرلريم شو كنجيت (كنجد) دانه لريدېك حساب سيزدير» دېماقچى بوليدى. اسكندر «سوغا» نينگ سريگه توشونسه هم، اونگه باشقچه تلقين بېرىب، «توپ يومه لاق دير، دارا مېنينگ توپده ي يومه لاق بير يوزينى اېگلب آليشيمنى اعتراف قىلييدى، عسكرلرى نينگ كنجيتده ي كوپليگى اېسه هيچ گپ اېمس»، دېب اولرنى پرندهر آلدیگه ساچگن اېکن، بير زومده يېب بيتيريشييدى، ايكي آرهدده بير بيل دواميده اوروش بوليدى، آخرى دارانينگ ايكي عملدارى اونی اولديريشييدى. شو اثرده بو واقعه نينگ ايکينچى ورينتى (تورى) نى هم حكايه قىلینه دی: اسكندر عملدارلرى نينگ سوءقصدى بيلن آغیر يره دار بوليب، اوليم آلدیده ياتگن دارانينگ آلدیگه باريدى. دارا اوندن سوءقصد قىلگنلرنى جزالش، قیزی روشنك كه اوبله نيش و قرينداس- اوروغلريگه اذيت يېتكزمسليكنى وصيت قىلييدى^(۳). اسكندر بو وصيتنى بجا كېلتيرييدى.

۲نچى دارانينگ فيليپ نينگ قيزیدن توغیلگن اوغلى اسكندر اېران تختیگه چيقييدى. اسكندر پهلوي تيلیده گى كتابلرنى. اينيقسه، فلسفه و نجوم

(یولدوزشناسلیککه) گه دایر اثرلرنی یونان تیلیگه ترجمه قیلدیریب روم گه یوباریبدی. او کوپ شهرلرنی ویران ایتیدی، زردشتی کاهنلرنی قتل قیلیدی. شوندن کپین او هندوستانگه یوریش باشلیدی. چین، تبت، و باشقه اولکه لرنی اېگلب آلییدی. اسکندر آب حیات ایزلب، ۱۸ کون ظلمتده یول باسییدی، بیراق آب حیات تاپالمهی، قیتیشده شهرزورده وفات ایتیدی. اونی اوزی بنا قیلگن اسکندریه ده دفن ایتیدیلر. اؤغلی اسکندروس اېسه، پادشاهلیکدن واز کپچیب، درویش بولیدی.

طبری کتابیدن کپلتیریلگن بو رویدادلر اسکندر حقیده گی کپینگ تاریخی و بدیعی اثرلرنینگ کویچیلیگیده حکایه قیلینه دی.

طبری اثرینی عربچه دن فارسی گه ابرکین ترجمه قیلگن ۱۰- عصر عالمی بلعمی اسکندرنینگ افسانوی تاریخیگه «قرآن» روایتلرنی^(۴) هم علاوه قیلیب، اونی اسلام نینگ حامیسی، سد برپا ایتیب، مسلمانلرنی وحشی یاجوج و ماجوجلر هجومیدن قوتقرگن کیشی صفتیده تصویرلیدی.

اسکندرنینگ یریم تاریخی- یریم افسانوی سرگذشتلرنی حکایه قیلووچی روایتلر بیلن بیرگه اسکندر حقیده کیچیک- کیچیک عبرتلی حکایه لر هم وجودگه کپله دی. اولرده اسکندر ارسطونینگ مصلحتی بیلن ایش توتگن دانشمند، خلق پرور، عالیجناب بیر کیشی صفتیده تصویرلنه دی. بونده ی حکایه لردن بعضی بیرلری، مثلاً، «اسکندر و دېوانه»، «اسکندر و خاقان» و باشقه لر اسکندر سیماسی یرته یلگن داستانلرده هم کپلتیریلنه دی. اسکندر سیماسی لیریک اثرلرده هم اوز افاده سینی تاپه باشلیدی.

تورکي خلقلرده هم قدیم زمانلردن باشلب اسکندر حقیده تورلی-تومن افسانه و روایتلر پیدا بولیب باره‌دی. مشهور عالم محمود کاشغری نینگ «دېوان لغات الترك» اثرلریده‌گی ایریم قید و اظهار شوندن دلالت بهره‌دی. محمود کاشغری خلق ایتیمولوژیگه (نېگیز شناسلیککه) اساسلیب ایریم جغرافی ناملر و سؤزلرنینگ کبلیب چیقیشینی اسکندر بیلن باغلب ایضاحلیدی، اونینگ توغریسیده یره‌تیلگن بعضی بیر افسانه و روایتلرنینگ (یاکه پرچه‌لرنینگ) قیسقه مضمونینی بیان اېته‌دی. مثلاً، او آلتین قان تاغی نامی نینگ کبلیب چیقیشی حقیده سؤزلر اېکن، اسکندرگه قرشی جنگده تورک عسکری اسکندرنینگ بیر عسکرینی قیلیچ بیلن چنان چاپیب تشله‌گن‌که، او کیندیگی‌گچه، ایکیگه اجره‌لیب کېتگن، قیلیچ آلتین همیانی هم کبسیب یوبارگن، آلتین قانگه بویلگن. شو واقعه روى بهرگن جایده‌گی تاققه «آلتین قان» («قانلی آلتین») دېب نام بهرگنلر دېیدی. خودی شونینگدېک، او «اویغور»، «چيگیل» و «توماچ» سؤزلری نینگ کبلیب چیقیشینی اسکندریا که اسکندر واقعه‌لری بیلن باغلیدی. تورک شاهى بیلن صلح توزگن اسکندر تورک عسکرلری نینگ مېرگنلیگی (اؤق آتگنی، نشانزلیگی) گه قایل قالدی. اولر اؤقنى آلدینگه قندهی آتسه‌لر، آرقه‌گه هم شوندهی آتر اېکنلر. اسکندر اولرنی «اینان خود خورند» (بولر اؤزی تاپیب یېگووچیلردیر، باشقه‌لرگه محتاج بولماوچیلر، یعنی اولردن آو قاجیب قوتولالمه‌یدی)، دېگن اېکن. شوندن کپین اولرنینگ ولایتی «خودخور» دېب آته‌لیبدی، «خودخور» سؤزی اؤزگریب باریب «اویغور» گه آیله‌نیبدی.

بهرام کاشغرده قتیق لایگرچیلیکنی کورگن اسکندر کیشیلردن «این چی گل است؟» («بو قندهی لایگرچیلیک») دېب سوره‌گن اېکن، شو سوزدن

«چیگیل» (چی گل) سۆزی پیدا بولیب، جای و اهالی چیگیل سۆزی بیلن نامله نییدی.

ظلمت سفریده اسکندرگه همراه بولگن کیشیلر آذوقه نینگ توگب باریشیدن واهمه گه توشیب، اسکندرگه «توتمه آچ» دېگن اېکنلر. اسکندر عالم نینگ مصلحتی بیلن بیر خیل خوراک تیارله تییدی، او کیشیگه کوچ-قوت بېرر، رنگیگه رنگ کیریتر، لېکن اوزاق وقت هضم بولمس، کیشی آچیقمس اېکن. بو خوراکنی «توتمه آچ» سوزیدن آلیب «توتماچ» دېب نامله نییدیلر.

آفتیدن، «آلتین قان»، «اویغور»، «چیگیل» و «توتماچ» سۆزلری نینگ نېگیز (ریشه) شناسلیک ایضاحی و روایتلر زمینی ده یاکه اولر بیلن بیرگه پیدا بولگن. لېکن شونگه قره مه ی بو نېگیز (ریشه) شناس لیک معلوماتلر تورکی قبیلله و ابلتلر اورتله سیده اسکندر نامی نینگ کېنگ ترقلگنی، تورکی افسانه و روایتلر نینگ قدیمی لیگینی کورسته دی. (اولر نینگ ایریم ایزلری، ظلمت رویدادی و اسکندر نی شهرلر بنیاد قیلگن کیشی صفتیده تصویرلش عنعنه سی^(۵)، باشقه خلقلرده هم بولسه، قالگنلری ینگی، اصلی دیر. فارسی، عربی و باشقه منبعلرده اسکندر دایما غالب صفتیده تصویرلنه دی. محمود کاشغری بیان اېتگن افسانه و روایتلر (یاکه اولر نینگ پرچهلری) اسکندر نی تورکلردن بېنگیلیب، صلح توزیشگه مجبور بولگن حُکمدار صفتیده گوده لنه دی. مصر، اېران و باشقه منبعلرده اسکندر نی اوز مملکنلری و خلقلری بیلن باغلاش بیر عنعنه گه آیلنگن اېدی، تورکی افسانه و روایتلرده اېسه بو عنعنه دوام اېتتیریلمه ییدی (ذاتاً، اونگه احتیاج هم یوق). «خودخور»، «چیگیل» سۆزلری، آفتیدن، اسکندر نی اېران شهنشاهی دېب تصوّر اېتیش زمینیده پیدا بولگن.

كېيىنگى عصرلرگە منسوب بۇلگن اۋزبېك ادبىي يادگارلىكلرىدىن رىغوزى نىنگ «قصص الانبياء» اثرىدە (۱۴ - عصر) اسكندر حقيدەگى افسانە و روايتلر خىلى كېنگ اۋرىن توتەدى. رىغوزى اسكندرنىنگ اوروش - يوريشلرى، سد برپا ايتىشى، آب حيات ايزلب ظلمتگە كىرىشى و باشقەلرنى حكاية قىلەدى. او قديمىي افسانە - روايتلردن هم، «قرآن» دن هم فايدهلنەدى، اسكندرنى اسلام نىنگ حامىسى قىليب كورسەتيشگە عليحده اعتبار بېرەدى.

باشقە خلقلردە بۇلگىنى كىي اۋزبېك خلقى ارەسىدە هم اسكندر حقيدەگى افسانە و روايتلر حاضرگە قدر يشب كېلماقده. اولردە اسكندر يا ظالم شاه نىنگ ياكە عادل شاه نىنگ تمثالى صفتيدە تصويرلنەدى. مثلاً، «اسكندر ذوالقرنين» خوارزم خلق اېرتگيدە اسكندر عادل پادشاه و لشكر باشى صفتيدە بېرىلىپ، اونىنگ داراگە قرشى جنگى و غلبەسى حكاية قىلىنەدى. «شاخلى اسكندر» خلق اېرتگيدە اېسە، او ظالم و قاتل صفتيدە تصويرلنەدى. بيراق بو اېرتكلرنىنگ قچان پيدا بۇلگىنى، اولردن قيسى بىرى نوايىگە تانىش بۇلگىنى بىلمەيمىز. لېكن شونىسى معلومكە، نوايى خلق ايجاديدەگى اسكندر بىلن يقيندن تانىش اېدى، خلق ايجادىگە كتە اعتبار بىلن قرر اېدى.

شوندى قىليب، زمانلر اۋتيشى بىلن اسكندر حقيدە تورلى - تومن اثرلر برەتىلىپ، او تارىخىي زميندن تاباره اوزاقلشيب، بدىيىي توقىمە بىر سىماگە ايلنىپ قالەدى. اسكندرنى عادل ياكە ظالم پادشاه تمثالى صفتيدە تصويرلش، اونى جهانگىر، فيلسوف و پىغمبر صفتيدە تلقين بىر ادبىي عادت توسىنى آلهدى.

۱۰- عصر (بشپینچی هجری) دن باشلب اسکندر یازمه اپیک نظم نینگ عنعنوی بیر سیماسی صفتیده تکامللشیب باره دی. ۱۰- عصر نینگ اولوغ صنعتکاری ابوالقاسم فردوسی «شهنامه» ده اسکندر حقیده مخصوص بیر داستان یره تگن ایدی. تورلی روایت و افسانه لرگه همده قسماً بولسه-ده، «پسپودا کلئسفین» رومانی گه تیه نه دی. فردوسی داستانی نینگ اساسینی اسکندر نینگ قهرمانلیک (کوپراق افسانوی) سرگذشتلری تشکیل اته دی. فردوسی «شهنامه» سیده اسکندر نینگ داراگه قرشی جنگی، هندوستان، مصر، چین و باشقه اولکه لرگه یوریشی، غاو قوریشی، تورلی دهشتلی حیوان لرگه قرشی جنگی و باشقه لر حکایه قیلینه دی. فردوسی نینگ اسکندری، پروفیسور بپرتپلس تأکید لگنیدپک، شوکتلی و شجاعتلی پادشاه. او مُستبد پادشاه سیماسی بولمه گن کبی عدالتلی پادشاه نینگ کامل سیماسی هم اېمس. او «شهنامه» ده گی باشقه بیر قطار ساسانی پادشاهلردن کپسکین فرق قیلمه یدی، مستثنی بیر سیما بولیب اجره لمه یدی. گرچه اونینگ داراگه قرشی جنگی، یاجوج و ماجوج لرگه قرشی غاو قوریشی عدالت موضوعلری بیلن باغلنسه-ده، لېکن کوپچیلیک اوروش و یوریشلری نینگ سببی هم، عاقبت- نتیجه سی هم آپیلمه ی قاله دی. گویا اونینگ افسانوی سرگذشتلری قهرمانلیک نینگ بیر سیناوی بولیب قاله دی و بس. بنا برین، اسکندر نینگ قهرمانلیگی محدود، بعضاً اېسه انیق بولمه گن قهرمانلیک دیر.

نظامی نینگ «اسکندرنامه» سی بیلن اسکندر سیماسی یقین و اؤرته شرق خلقلری ادبیاتیده ینگ ترقیات پاغانه سیگه کوتریله دی و خمسه چیلیک نینگ عنعنوی بیر سیماسی بولیب قاله دی. نظامی اسکندر سیماسیده عدالتلی کامل پادشاه قیافه سینی مجسملشتیریش وظیفه سینی اوز

آلدیگه قویه‌دی. او تاریخی اثرلردن، خلق آغزه‌کی ایجادیدن کپنگ فایده‌لنده‌دی. بیراق نظامی افسانوی سرگذشتلر دایره‌سینی قیسقرتیریب، اسکندر فعالیتی و اسکندر سیماسی‌نینگ ایچکی ماهیتینی توله‌راق و مکملراق یاریتیشگه اینتیلده‌دی، اؤز زمانه‌سینی، توغیراغی، بو سیمادن کوتیلگن مقصدنی، اؤز زمانه‌سی و زمینی بیلن باغلیدی. اسکندر عدالتلی و دانشمند پادشاه. دولت باشلیقلری اوندن اورنک آیشلری، ظلم-زورلیکنی دفع ایتیب، عدالت و آسایشته‌لیکنی برقرار ایتیشلری لازم. نظامی اسکندر سیماسی بیلن بیرگه آذربایجان‌لیک عدالتلی و تدبیرلی عیال حکمران نوشابه سیماسینی هم یرته‌دی. نظامی، ارسطو، افلاطون و باشقه عالم‌لرگه کتّه اؤزین و اعتبار بهره‌دی، دولت باشلیغی علم-معرفت اهللری‌نینگ مصلحتی و یوللنمه‌سی بیلن مملکتنی اداره ایتیشی لازم دپگن غایه‌نی ایلگری سوره‌دی. شاعر اسکندر سرگذشتیگه بیر قطار عبرتلی حکایه‌لر و پند-نصیحتلر کیرته‌دی. شو ذیلده نظامی اسکندرنی عادل پادشاه و دانشمند کیشی صفتیده تلقین ایتده‌دی. گرچه او اسکندرنی پیغمبر صفتیده هم تصویر ایتیش مقصدینی اؤز آلدیگه قویگن بولسه-ده، لپکن عادل و دانشمند اسکندر سیماسی پیغمبر اسکندر سیماسینی یرته‌تیش‌گه آرتیقچه اؤزین و احتیاج قالدیرمه‌یدی.

نظامی‌نینگ اجتماعی ایده‌آل‌لری اونینگ سیاسی اعتقادیگه نسبتاً ینه‌ده کپنگ‌راق و چوقورراق ایدی. بنابراین، او «اسکندرنامه»‌ده عدالتلی معرفت‌پرور پادشاه سیماسینی یرته‌تیش بیلن چپکلنوب قالمه‌یدی، بلکه اؤز اجتماعی ایده‌آل‌لرینی افاده‌لب، شاهی هم، عملداری هم بولمه‌گن تېنگلیککه اساسلنگن بختیار کیشیلر اولکه‌سینی تصویرلیدی. بو اولکه حیاتی اسکندرنی هم تانگ

قالدیره‌دی. بیراق بونده‌ی حیات‌گه قنده‌ی ابریشیش‌گه نظامی هم، او یشه‌گن زمان هم جواب بېرالمس اېدی.

نظامی‌دن تخمیناً ۱۰۰ ییل کببن، ۱۳۰۰ – ۱۳۰۱ ییلدرده امیر خُسرو دهلوی، «آیینۀ اسکندری» («اسکندر کوزگوسی») داستانی‌ییره‌دی. نظامی‌نینگ اسکندر حقیده‌گی تاریخی-افسانوی منبع‌لردن مکمل فایده‌لنگینی قید اېتگن خُسرو دهلوی اؤز داستانی سوژه‌سیده اساساً «اسکندرنامه» واقعه‌لریگه تیه‌نه‌دی. لېکن شو بیلن بیرگه، او «اسکندرنامه» موادلریدن خیلی ابرکین فایده‌لنه‌دی و داستان‌گه بیر قطار ینگی حکایه و مثال-تمثاللر کیربته‌دی. خُسرو دهلوی اسکندر داستانی‌نینگ کمپوزینی خیلی مکمل‌لشتیردی، «آیینۀ اسکندری»-نینگ تیلی انچه ساده، اُسلوبی روان‌دیر. داستان‌نینگ ینه باشقه فضیلتلری هم بار.

امیر خُسرو دهلوی دربار شاعری اېدی. او اؤزی‌نینگ اجتماعی موقعی بیلن هم، اجتماعی-سیاسی اعتقادی بیلن هم نظامی‌دن کتّه فرق قیلر اېدی. خُسرو دهلوی داستانی‌ده اسکندر بیردنگه «تیار» و «کامل» بیر پادشاه سیماسی صفتیده گوده‌لنه‌دی، شاعر اونینگ ایریم اوروش و یوریشلری‌نینگ ماهیتینی آچیب بېرمه‌یدی، واقعه‌لر رواجی‌ده عالم‌لرینگ رولی و اؤرنینی بؤششتیره‌دی، تېنگلیک‌گه اساسلنگن بختیار کیشیلر اؤلکه‌سی رویدادینی توشیریب قالدیره‌دی و باشقه‌لر. بولرینگ برچه‌سی، پروفیسور یپوگانی اداردویچ بېرتپلس تأکیدلنگیدېک، داستان‌نینگ اجتماعی-فلسفی قیمتینی انچه ضدلشتیریب قویه‌دی.

نظامی گنجوی و امیر خُسرو دهلوی «خمسه»-لری بیلن اسکندر خمسه‌چیلیک‌نینگ عنعنوی بیر سیماسی بولیب قالگن اېدی. بو عنعنه بیلن ۱۵-عصر خمسه‌نویسلری، جمله‌دن، نوایی و جامی حسابلشمه‌ی قالالمس اېدیلر.

گرچه جامي «خردنامه اسکندري» داستانی نوایی نینگ «سد اسکندري» داستانیدن کینراق یره تگن بولسه هم، نوایی داستانی تحلیل ایتیشن اول جامي داستانی حقیده بیر آز معلومات بهره میز. جامي نینگ «خردنامه اسکندري» سی اوز مضمونی و غایوی موضوعلری بیلن نظامي داستانیگه خیلی یقین توره دی. اونینگ داستانیده اسکندر عادل پادشاه و عالم صفتیده تصویرلنه دی. جامي نظامي نینگ بختیار کیشیلر اولکه سی رویدادینی سقلب قالدی. بیراق شونی تأکیدلش کیره ککه، جامي داستانی قهرمانلیک اثریدن کوره کویراق فلسفي-دیدکتیک (تعلیمی) اثر توسینی آلیب، «سلسله الذهب» و «سبحه الابرار» فلسفي-دیدکتیک داستانیگه یقینلشیب قالدی. داستان مؤلفی اسکندر نینگ سرگذشتلرینی نهایتده قیسقه (بعضاً بیر نچه بیتده) بیان ایتیب، اخلاق-آداب و تعلیم-تربیه مسئله لر یگه کینگ اوزین بهره دی. شونگه کوره هم او داستانی ۷ عالم نینگ (بولردن بیر اسکندر نینگ اوزی) «خردنامه» سی طرزیده توزیب، کویگینه عبرتلی حکایه و مسئله لر کپلتیره دی. شونده ی قیلیب، اسکندر سیماسی اوزاق عصر لر دوامیده مرکب تکامل باسقیچلرینی کپچیب اؤتدی، او خمسه چیلیک نینگ دوامی بیر سیماسیگه آیلنه دی. نوایی «سد اسکندري» اثری افسه منه شو ادبی عنعنه لر نینگ رواجیده ینگ و اولکن بیر حادثه بؤلدی.

علیشبر نوایی «سد اسکندري» داستانیده یشه گن دوری نینگ اینگ مهم اجتماعي-سیاسی مسئله لرینی یاریتیش و حل ایتیشگه اینتیله دی. او دولت حاکمیتینی پارچه له نیب تشلشگه قرشی مرکزله شگن حاکمیت اوچون، اوز ارا فبودال اوروشلرگه قرشی آسایشته لیک اوچون، ظلمگه قرشی عدالت اوچون،

عشرت پرستلیککه قرشی آبادانچیلیک اوچون، جاهللیککه قرشی علم-معرفت اوچون جهل و نادانلیککه قرشی غایه سینی ایلگری سوره دی. بوتون داستان و بیرینچی نوینده اونده گی سیمال منه شو مقصدگه خدمت قیله دی.

خمسه چیلیک عنعنه سی علیشپر نوایی دن بپشینچی داستانی نینگ باش قهرمانی قیلیب اسکندرنی آلیشنی طلب ایترا ایدی. نوایی بیر تماندن، بو عادتگه عمل قیلشی، ایکینچی تماندن، اوز آلدیگه قویگن مقصد-مدعالرنی حل ایتیش لازم ایدی. نوایی اسکندر سیماسینی یره تر اېکن، کؤپگینه تاریخ کتابلرینی (جمله دن، اوزی تأکیدلگنیدېک، ۱۳-عصر تاریخچیسسی ناصرالدین بیضاوی نینگ «نظام التواریخ» - «تاریخلر نینگ نظامنامه سی» نی)، بدیعی اثرلرنی، افسانه و روایتلرنی و خصوصاً، خمسه نویس سلفلری نینگ داستانلرینی یقیندن اورگنوب چیقهدی. اوز اثری اوچون مواد توپلیدی. تاریخی-روایتی مواد و افسانه، حکایتلرنی نوایی کپینراق «تاریخ ملوک عجم» ده بیان اېته دی. نوایی تانیشگن منبعلرده تاریخ معلوماتلری بیلن افسانه و روایتلر بیر-بیریگه کیریشیب، چه تیشیب کپتگن ایدی. اولر نینگ مشترک جهتلری هم، فرق-تفاوت و اختلافلری هم کؤپ ایدی. «اسکندر نسبیده اختلاف کؤپ تور»، - دېگن نوایی، «تاریخ ملوک عجم» ده اسکندر شخصیکه دایر بیر نېچه روایت و افسانه لرنی بیان اېته دی. شولردن بیری «داراب» فصلیده حکایه قیلینه دی.

«داراب چون همای اورنیغه تختقه اولتوردی، عدل و داد پېشه قیلدی. و اول خردمند و پهلوان و خوب صورت پادشاه اېردی. کؤپرک ملوک سلاطینی آنکه انقیاد قیلدیلر. و روم قیصری کیم، زمانیده فیلقوس اېردی، سرکشلیک قیلدی اېرسه، سپاه تارنوب روم غه یوروب، قیصرنی توتتی و بند قیلدی. چون رومنی قصر دین اوزگه کیشی ضبط قیله آلمس اېردی هم آنی اوق ترییت قیلیب، مینگ بیضه آلتون کیم، هر

بیری وزنغه قیرق مثقال بولغی، خراج تعیین قیلیب، قیصرنینگ قیزینى قولوب، روم دین یاندى. اول قیز دین ناخوش حس فهم قیلیب، طبعی متنفر بولوب، آتەسى قاشیغه قیترب ییباردی. بعضی دپتورلرکیم، اول قیز اسکندرغه حامله اپردی. قیصر اوز قیزینى عقدیغه کییوروب، اؤغلی متولد بولغان دین سؤنگره داراب اؤغلی دور دپمک که ناموسلنپ، اوز اؤغلوم دور دپ اسکندرنى اؤغولچیلپ اسرەب، ولیعهد قیلدی...».

«دارا ابن داراب» فصلی گویا اؤلگی فصل نینگ عضوی دوامی بولپ، اوندە «آلتون بیضه» ماجراسی، دارا و اسکندر اوروشی، داراگە قرشی ایگی نایی نینگ سوء قصد قیلیشی، دارانینگ اسکندرگە اوچ وصیتی حکایه قیلینەدی. «... چون اسکندر خراج ییبارمەیدی، دارا کیشی ییبارپ، مینگ آلتون بیضەنى تیلەتتى. اسکندر جواب بپردی کیم، اول یومورته لرنی قۇبر قوش اوچتى، دارا داغی کؤنگلیدین بو طمعنى چىقرسون. داراغه بو سؤزدین غضب مستولی بولوب، اوستیگە چپرک تارتیب، مصاف نینگ ایگی صفی توزیلگن دە، دارانینگ ایگی نایی کیم، انینگ ظلمیدین تاریقیب ایدیلر، انی هلاک قیلدیلر. بعضی دپ دورلرکیم، ایگی همدان لیغ کیشی فدا یلیغ دستوری بیلە بو ایشنى قیلدیلر. بعضی دپ دورلرکیم، آلرنی اسکندر ییبارپ اپردی، بو ایشنى بویوردی. اؤلغی قول صحیح راق دور. چون اول سپاه آره سیده ییقیلدی، اسکندر کبلیب، انینگ باشینی اوز تیزی اوستیگە قویوب، انی ایچدی کیم، بو ایش مېنینگ قاشیمدین اېمس اپردی. دارا اسکندرغه اوچ وصیت قیلدی. بیر اول کیم، روشنک نى کیم، انینگ قیزی اپردی، (اوزیغه خاتون) قیلغی. بیر اول کیم، انینگ قاتلرینی اؤلتورگی. بیر اول کیم، انینگ اتباعی کیم، فرس ملکی نسلیدین اپردیلر، قتل قیلمەغی، دغی رعایت قیلغی.

اسکندر برچهنی قبول قیلدی. دارا آخر دمده اسکندر دېک مستولي عدوسیدین خوشنود اوتتی». بو ماجرا و حادثه لر دپیرلی عیناً «سد اسکندری» ده هم تصویر ایتیلگن، بونی نوایی نینگ اؤزی تأکیدلب، «و بو داستاننی فقیر «سد اسکندری» ده کیم، «خمسه» نینگ بېشینچی کتابی دور، مشهور ادا قیلیب تورمېن»، دپیدی. ذاتاً یوقاریده گی رویداد لر اسکندر و دارا حقیده یره تیلگن افسانه و روایتلردن کبینگراق اؤرین آلگن.

نوایی «تاریخ ملوک عجم» ده اسکندر شخصیکه دایر باشقه معلومات و روایتلرنی هم بیان اېته دی. تاریخچی بناکتی معلوماتیچه، دپیدی نوایی، اسکندر رومی اؤغلی بولیب، «هرمس آته سی لفتی بن یونان بن تارخ بن یافث بن نوح دیر...» یینه منه شو بناکتی نینگ معلوماتیچه، اسکندر بازور بن البان اؤغلی دیر - «ینه هم بناکتی ده دور اسکندرنینگ توغیلیشی و شخصیکه دایر یینه بیر افسانه نی حکایه قیلده دی کیم، اونینگ ایریم اؤرینلری اسکندرنینگ دارا بن پیدا بولیشی افسانه سیگه اؤخشب کېته دی. بازور بیلن افلیون بیر-بیریگه مخالف اېکن. اولر مملکت آسایشته لیگی اوچون یره شب، اهل بولیشیددی. بازور افلیون نینگ قیزی آلیب، یورتیکه قېته دی. اما «بازور نینگ اېلی بیر قید بیلن انداق قیلدیلرکه، بازور اول قیزی کؤزدین سالیب، آته سیغه ییباردی و قیز بازور دین حامله اېردی، یولده حوادث یوزلندی کیم، اول قیز بیر اېنه گه بیلن و بیر اتکه و بیر خواجه سرای بیلن قالدی. اتفاق، بیر چاه باشیده وضع حمل قیلدی کیم، مخوف منزل اېردی. و انده قراقچی کوپ اېلنی هلاک قیلور اېردی. بو حالده بیراقتین قلین قرا پیدا بولدی. الر وهم دین اول طفلنی قیمت نیمه گه چیرمب، اول چاه باشیده قویوب قاچتیلر. کورونگن قرا خود دشت بهایمی اېریمیش. باری تعالی بیر سوتلوق ایچکی ییباریب، امر قیلدی کیم، هر

کون کبلیب، اول طفلگه سوت بپرور اپردی. و اول طفل اسکندر اپردی. و اول ایچکی بیر قری خاتون نینگ اپردی، بیر کون ایچکیسی غایب بولغان جهتدین انی تیلهی، اول چاه باشیغه کبلیب، اول غریب حالغه مطلع بولوب، ترحم و شفقت یوزیدین اسکندرنی آلیب، اوغول چیلهی اولغه تیب، پادشاه اوغلی دبیرستانیده دبیرگه تاپشوردی. اسکندر آز وقتده جمیع فضایل و کمالاتنی کسب قیلیب، سپاهلیغ رُسومی و بهادرلوق فنونیده هم یگانه بولدی. چون پادشاه ظالم و نادان اپردی، اسکندرگه همت و عقل انده تورماقنی رخصت بپرمدی. اول دیاردین عزیمت قیلدی. یولده چاکری آت و سلاحین، انی اویوقه لیب، آلیب قاچتی. اول بیاق بیر شهرچه غه باردی کیم، اتفاقاً، افلیون نینگ شهری اپردی. آنهسی قصر تامیده دشت ساری تماشا قیلور اپردی کیم، اسکندر نینگ قراسین کوروب، مهری حرکتقه کبلیب، اېمچاکگی سوت کبلیدی. انی تیلب، احوالین تفحص قیلدی ابرسه، اوغلی ابرکنین بیلدی. افلیون غه اظهار قیلغچ، انینگ اوغلی اپردی و اولغه ییب اپردی، مُلکنی نبیرهسی اسکندر غه تاپشوروب، اوزی عبادتقه مشغول اپردی. اسکندر چپرک تارتیب، آنهسی مُلکنی آلدی و مکنتی عظیم بولوب، داراغه خروج قیلیب، انی هم یوقاری اوتکندېک ارادین کوتریب، جهان مُلکن آلدی...»^(۶).

فصل نینگ آخریده نوایی اسکندر نینگ شان-شوکتی، «ارسطودېک وزیری» بولگنی، «عالم نینگ بر و بحرینی آلیب، حیوان سویی تمناسی بیلن ظلمتقه» کیرگنی، وفاتینی سوزلیدی و «انینگ آثاریدین یا جوج سدی دور و مرو و هرات و سمرقند و اصفهان نی هم دېب تورلرکیم، اول بنا قیلدی»، دپیدی.

نوایی اسکندر نینگ عمری و حکمرانلیک صحنه لرینی دپیرلی تاریخی حقیقتگه موافق بپرمدی. «اکثر تواریخده انینگ عمرین اوتوز آلتی ییل و سلطنتین اون

اوج ییل بیتیب تورلر». باشقه ایریم فکتلر هم تاریخی حقیقتگه موافق کبله دی. اما شونگه قره مهی، «تاریخ ملوک عجم» اسکندر تاریخیدن کوره کوپراق اسکندر حقیده گی روایتلرنی حکایه قیلو وچی بیر اثر صفتیده کرکترلی دیر. بو حالت ینه بیر بار اسکندرنینگ افسانوی شخصگه ایلیب کبتگینی، تاریخ زمینیدن فانتزیه (افسانه) عالمیگه اؤتیب کبتگینی کؤرسته دی.

علیشپر نوایی نی تاریخی اسکندر اېمس، بلکه بدیعی ادبیاتده عنعنوی بیر سیماگه ایله ننگ اسکندر کوپراق قیزیقتیرر اېدی. اسکندر تاریخی ییلن قنچه لیک تانیس بولیشیدن قطع نظر، نوایی اسکندر سیماسی اساسیده اؤز آلدیگه قویگن وظیفه و مقصدلرنی، شبهه سیز، حل قیلالمس اېدی. اسکندرگینه اېمس، بلکه باشقه بیران پادشاه هم، نوایی آرزولریگه توله موافق کېلمس و کېلالمس اېدی. نوایی کپچیب اؤتگن پادشاهلرنینگ اېمس، بلکه اونینگ توشونیشیچه، بولیشی ممکن و لازم بولگن پادشاه سیماسینی یره تیشی کپره ک اېدی، تاکه باشقه لر اوندن عبرت آلسین، جمعیت حیاتیده گی علتلرنی برطرف اېتیب، عدالت و معرفتنی، آسایشته لیک و فراوان لیکنی برقرار اېتسین. بونده ی وظیفه نی ادا اېتیش اوچون تاریخی فکتلر اېمس، بلکه بدیعی فانتزیه (خیال) نینگ کوچ-قوتی ایش بېرر اېدی. بدیعی فانتزیه (خیال) گینه عدالتلی و معرفت پرور پادشاه سیماسینی یره تیشگه کپنگ امکان یره تردی. بو باره ده اېسه (جمله دن، اسکندر سیماسی زمینیده) معلوم ادبی تجربه و عنعنه وجودگه کپلگن اېدی. خمسهنویسلر، اینیقسه، نظامی گنجوی اسکندر تمثالی ده شونده ی بیر سیما یره تیشده کتّه موقیتلرگه اېریشگن اېدیلر. نوایی نینگ منه شو ادبی تجربه و عنعنه لردن فایده لنیشی، اولرگه تیهنیشی طبیعی. بیراق نوایی ینگی تاریخی شرایطده یشه دی، اؤز آلدیگه ینگی غایوی-اېسته تیک (گوزه للیک)

وظیفه لر قویدی . بنابراین ، او موجود ادبی تجربه و عنعنه لر دایره سیده قالب کبتالمس ابدی . بار موادلرنی تملش ، سره لش و اولرنی قیته ایجادی ایشلب آیش ، ینگى موادلر کیریتیش ، اسکندر سیماسینی ، انیقراغى ، بو سیمادن کوزه تیلگن پرکتیک (عملی) مقصدنی ۱۵- عصر حیاتیگه یقینلشتیریش ، پادشاه و خلق ، پادشاه و دربار اهلی ، پادشاه و قوشین ، پادشاه و علم- معرفت اهللری کبی مسئله لرنی حل ایتیش ، خلاصه قیلیب ایتگنده ، اسکندر سیماسینی ینگى ترقیات پاغانه سیگه کؤتریش کپره ک ابدی . نوایی منه شونده ی کتّه و مسؤلیتلی ایجادی ایشگه کیریشدی و اونى موفقیت بیلن ادا ایتدی .

نوایی گه قدر اسکندر سیماسی اوچ پلان ده : شاه ، عالم و پیغمبر صفتیده تلقین قیلینر ابدی . نوایی اسکندرنی شاه و عالم صفتیده تلقین ایتدی همده سلفلریدن (نظامی دن هم) فرقلی اوله راق شاه و عالم سیماسینی بیر-بیرگه عضوی بیریکتیره دی ، مجسملشتیره دی ، اونینگ عالیجناب فضیلتلرینی کوجه بیتیریب ، بورتتیریب تصویرلیدی . او اسکندرنینگ عالم لرگه مناسبتیگه ، اولر بیلن همکارلیگیگه کتّه اعتبار و اورین بهره دی . نوایی اسکندرنینگ سرگذشتلریگه دایر واقعه لر دایره سینی ببلگیلب ، چپگره لب آله دی . گرچه او داستانی نینگ ۲۳- بابیده یریم تاریخی- یریم افسانوی منبع لر همده بدیعی یادنامه لر اساسیده اسکندرنینگ اولنبل اولکه لرگه یوریش قیلیشی ، افسانوی سرگذشتلری ، دپنگیز سیاحتی و آب حیات ایزلنیشی آیتیب ، توغریراغى ، سلسله سینی بیر نچه بیریک رویداد اساسیده توزه دی . نوایی نینگ اؤزی تأکیدلگنیدپک ، اسکندرنینگ برچه «سرگذشت» لرنی قمره ب آیش اوچون ، «شهنامه» دپک کتّه بیر اثر کفایه قیلمس ابدی . ذاتاً ، افسانوی سرگذشتلرگه بپرلیب کبتیش نینگ حاجتی هم یوق ابدی . نوایی نینگ داستاندن

کوزه‌تکن مقصدی افسانه سوزلش اېمس، بلکه عدالتلی و معرفت‌پرور کامل پادشاه سیماسینی یره‌تیب، شو جنبه‌ده اؤز دوریده‌گی اجتماعی-سیاسی قیینچیلکلرنی یاریتیش، حل اېتیش اېدی. بنابرین، نوایی سرگذشت رویدادلر مقدارینی بیرمونچه کمه‌یتیریب آله‌دی، اولردن هر بیرینینگ ماهیتینی، اجتماعی-فلسفی مضمونینی چوقورلشتیره‌دی، کینگه‌یتیره‌دی. بو نوایی نینگ کتّه صنعت‌کارلیک مهارتی اېدی.

اسکندرینینگ توغیلیشی، اونینگ یاشلیک بیللری، تعلیم-تربیه، فیلقوس‌نینگ وفاتی و اسکندرینینگ تختگه چیقیشی، اسکندرینینگ دارا بیلن تۆقنشووی، اېران‌نی اېگللب آلیب، او یېرده عدالت اؤرنه‌تیشی، کشمیرگه یوریش قیلیب ظالم ملونینگ پینگیشی، هند شاهی و چین خاقانی بیلن دوستانه بیتیشووی، مغریده وحشیلرگه قرشی جنگی، قیروان اولکه‌سیده یأجوج و مأجوجلرینینگ یولینی تۆسیب سد بریا اېتیشی همده دېنگیز سیاحتی اسکندر سرگذشتلری نینگ اساسینی تشکیل اېته‌دی.

نوایی اسکندر سیماسینی تیار حالده بېرمه‌یدی. بلکه اونی واقعه‌لر رواجی و ضدیتلر بیلن بیرگه پاغانمه-پاغانه اؤستیریب، تکامللشتیریب باره‌دی. نوایی شهزاده اسکندر سیماسیگه، اونینگ گؤدگلیک بیللری، تعلیم-تربیه‌سی و بلاغتگه بیتیشی‌گه کتّه اعتبار بېره‌دی. شهزاده تاج-تخت و مال-دولتگه اېمس، بلکه علم-فنگه، عالیجناب انسانی فضیلتلرنی اېگللشگه ایتیله‌دی. او ارسطونینگ آته‌سی نّوماجیس قؤلیده یخشی تعلیم-تربیه آله‌دی، عقل-ذکاوتی و کوچ-قوتی بیلن خودی فرهاددېک همه‌نی حیرته‌ده قالدیره‌دی. فیلقوس وفات اېته‌دی. ولیعهد اسکندر تختگه چیقیشی کېرک. بیراق او تختگه آشیقمه‌یدی. دولتنی باشقریش‌های و

هوسی اېمس، بلکه نهایتده آغیر و مسؤلیتلی بیر وظیفه، او کتّه تجربه و بیلمینی طلب اېتهدی. بنابرین، اسکندر خلققه مراجعت قیلیب:

ولې مېن اېرورمېن بغایت حقیر،
داغی سلطنت امری بیحد خطیر.
بو ایشگه کبره کتورتوانا کیشی،
اېمس مېن کیبی ناتوانا ایشی...
نې بار شه لیک ایلرگه نیت منگه،
نې ایلکی دېسم قابلیت منگه...
چو مېن ایلهدیم عجزیم اظهارینی،
بو اندېشه دین کونگلیم آزارینی...
سبز اېمدی اوزونگیزگه شاهې تاپینگ،
بو کشورغه کشور پناهې تاپینگ.

دپیدی. (آتهسی تختینی پیشکش قیلگنده، فرهادنینگ جواب سؤزلرینی اېسلنگ.)
شو ذیلده نوایی شهزاده اسکندرنی مال-دولت، منصب-مرتبه و عیش-عشرتگه
بېریلیب کپتگن خودبین و عیار شهزاده لرگه قره مه-قرشی قویهدی. نوایی یشه گن
محیطنی، تېموری شهزاده لر نینگ عیش-عشرتگه و تاج-تخت ته لشیگه بېریلیب
کپتگینی کوزده توتسک، شهزاده اسکندر سیماسی نینگ ماهیتی و پرکتیک
(عملی) اهمیتی ینده آیدینلشهدی.

پادشاه اسکندر سیماسی آرقه لی اېسه نوایی ینده کتّه راق و مهم راق
قیینچیلیکلرنی یاریتیشگه، حل ایتیشگه ایتیلهدی، اوز آرزو-ایستکلرینی شو
سیماده مجسملشتیرهدی.

اسکندر تاج-تختنی رد اېته دی . بیراق اېل-یورت کمترین و عقللی-ذکاوتلی
 اسکندر نی تختگه مناسب دېب حسابلر اېدی . اېل-یورت نینگ راییگه قره ب تختگه
 چیقن اسکندر تېز آرده مملکتده انصاف و عدالت اؤرته دی، خلق نینگ
 آسایشته لیگی و فراوانلیگی اوچون، آبادانچیلیک و علم-معرفت اوچون اېل
 باغله ییدی . او تختگه چیقیش مراسمیگه بیغیلگن خلائیقه خطاب قیلیب شونده ی
 دپیدی :

که، بېردی منگه دادگرلیک اله،
 بار اېرسه خلایق ارا دادخواه،
 کبلیب آللیمه عرض حال آیله سون،
 اوز احوالینی قیل و قال آیله سون،
 قاشیمده سوزین عرض ایلر زمان،
 مېنی بیر اؤزی ینگلیغ اېتسون گمان .
 نې تختیمدین اؤلسون انگه دهشتی،
 نې تاجمدین اؤلسون انگه وحشتی .
 نې شه دېب مېنی آیله سون اضطراب،
 نې مقصود اداسیده قیلسون شتاب .
 عیان آیله سون رېشی درد و غمین،
 یاقه ی داد بېرمک بیله مرهمین .

خلق عرض-حال قیله باشلیدی . اسکندر وعده سیگه عمل قیله دی .
 اېل-یورتنی ایگی بیللیک خراج دن آزاد اېته دی، ظالم عملدارلرنی منصب دن
 چپتلاشتیره دی، جزالیدی، بازارلرنینگ نرخ-نواسی، تاش-ترازو و باشقه لر اوستیدن

قتیق نظارت اورتنه دی، حنطلیک و کوز بۆیمه چیلیکه خاتمه بهره دی و باشقه لر (بو تدبیرلرنینگ نوایی یشه گن محیط اوچون قنچه لیک ضرور و اهل-یورت اوچون فایده لی اېکنیگه اعتبار بهرینگ). اسکندر آته سی نینگ حکمرانلیگی دوریده رۆی بهرگن برچه حقسیزلیکلرگه چېک قۆبه دی، علتلرنی برطرف اېته دی، اونینگ عدالتی طفیلی اهل-یورته فراوانلیک بۆله دی:

آتاسی زمانیده هر نوع ایش،
که، آندین خلایقغه آزار اېمیش،
تمامین اولوس باشیدین قیلدی دفع،
یبتیشسون دېب آندین خلایقغه نفع...
بو ینگلیغ چو آز وقت توزدی رُسوم،
غنی بۆلدیلر عدلیدین اهل روم.

اسکندر انصافی و عدالتی پادشاه همده نجات کار صفتیده شکللیب باره دی، او اؤز خلقی نینگ گینه اېمس، بلکه باشقه اولکه لر نینگ خلقلرگه هم انصاف و عدالت بیلن، شفقت و مرحمت بیلن مناسبتده بۆله دی، اولرنی ظالم لر نینگ ظلمی و تورلی دهشتردن قوتقره دی، آبادانلیک، فراوانلیک و آسایشته لیکلری اوچون کوره شه دی بو صفتلر جهانگیرلیک دغدغه سیدن اوستون کېلیب پادشاه اسکندر شخصیده گی ضدیتلرنی ینگیب باره دی.

مستبد داراگه بیر قطار اولکه لر قره م اېدی. او اولکه لر، جمله دن، روم هم داراگه کته خراج تولر اېدی. تختگه چیققن اسکندر خراج تولشنی توخته تیب قۆبه دی. غضبله ننگ دارا اوروش باشلیدی. اسکندر نینگ جنگگه قرشی جنگ قیلشیدن اوزگه چاره سی یوق اېدی. جنگ نینگ ایگینچی کونی عملدارلری داراگه قرشی سوء قصد

قیله دیلر . دارا توبه سیگه تیه نیب عفو تیله یدی . عالیجناب اسکندر اونی کپچیره دی ، اوچ وصیتینی (سوء قصد چیلرنی جزالش ، قریند اش - اوروغیگه اذیت بیتکر مسلیک و قیزی روشک که او یله نیشنی) قبول قیله دی . ابران تختی اسکندر گه اؤته دی . اسکندر ابران ده هم عدالت و آسایشته لیک اؤرنته دی ، اسپرلرنی آزاد قیله دی ، اها لیگه تورلی امتیازلر بهره دی . دارانینگ جبر - ستمیدن نجات تاپکن ابران خلقی اسکندر دن شاد و خرم بؤله دی . اسکندر دارا گه قره م بؤلیب کپلگن اؤلکه لرده هم عدالت و آسایشته لیک اؤرنه تیشنی ، ظالم پادشاهلرنی تاج - تختدن دفع ایتیشنی ایستر ابدی . شو مقصد بیلن او دارا گه قره م بؤلگن اؤلکه لرگه خط و مکتوب بیلن مراجعت قیله دی . اسکندر نینگ پیشنه ادینی کشمیر ، هند و چین حکمدارلریدن باشقه همه پادشاهلر قبول قیله دی . اسکندر کشمیر گه قره ب یول آله دی . هرات و سمرقندنی بنا قیله دی (نویی باشقه لرده بؤلگنیدک ، اسکندر نی اؤرته آسیا بیلن باغلب تصویرلش مقصدیده اونی هرات و سمرقندنی بنا ایتگن دېب کورسته دی) . کشمیر شاهی ملو نه ایتده ظالم و مستبد ابدی . او اسکندر نینگ کشمیر گه یول آلگینی ایشیتیب ، سحر گرلیک بیلن اوت و شمالنی یشیریب ، اؤزی باله - چقه سی بیلن تبمیر قورغانگه کیریب آله دی . اسکندر نینگ دایمی همراهلری و مصلحتچیلری بؤلگن عالملر پارتلاوچی ماده لر ایشله تیب ، قورغاننی ضبط ایتدیلر . اسکندر اونی عفو ایتده دی ، وصیتیکه کوره قیزی مهرنازگه او یلنه دی . اوغلی فیروزی عدالت یولیکه سالیب ، کشمیر گه پادشاه قیله دی . کشمیرده هم عدالت و آسایشته لیک برقرار بؤله دی . کشمیر واقعه لری باشقه لرگه پند بؤله دی . تدبیرلی هند شاهی ساوگا - سلام بیلن اسکندر نی کوتیب آله دی . اسکندر هند ایلینی ایگی بیللیک خراجدن آزاد ایتده دی . او قیش فصلینی هندوستان نینگ نگار دېگن عجایب اؤرمانیده اؤتکزیب ، کپین چین گه قره ب

يول آلهدى. عالملى اسكندىرگه اوروش باشلمه‌ي توربىشنى مصلحت بېره‌ديلىر. تدبىرلى خاقان اېلچى قىيافه‌سیده اسكندىرنيىنگ قرارگاهيىگه كېلىب او بىلن آشكاره سۆزلىشه‌دى. ايىكى اؤرتهدده هېچ قنده‌ي اختلاف قالمه‌يدى. شونده‌ي قىلىب، كشمىرنى مستتنى قىلگنده، اسكندىر هېچ قنده‌ي اوروشسىز، قان توكىشسىز داراگه قره‌م بولگن اؤلكه‌لرده عدالت و آسايشته‌لىك اؤرنه‌تېشىگه موفق بوله‌دى. هند شاهى و چىن خاقانى حتى اونگه عبرت هم بوله‌ديلىر.

اسكندىر وطنيىگه قىتە‌ياتىب، مغرب اؤلكه‌سیده ايت كتّه‌لىگيده بولگن چومالى سيمان حيوانلرگه دوچ كېله‌دى. اولر آدم‌خور وحشىلرنيىنگ پاسبانلىرى اېكن. اسكندىر قوشىنى بىلن وحشىلر اؤرتە‌سیده جنگ باشلنە‌دى. وحشىلر باشلىغى يىگّه‌مه‌يىگّه جنگه كىشى طلب قىلە‌دى، اسكندىر يىگىتلىرى ميدانگه توشيشگه باتىنالمه‌يدىلىر. شونده اېرككچه لباس كىيب، بېتىگه نقاب تشله‌گن چىن خاقانى تارتىق قىلگن كنىزك لعبت چىن ميدانگه كىرىب، وحشىنى يېنگە‌دى. اسكندىر قوشىنى قىروان اؤلكه‌سىگه يېنگىب كېله‌دى. اؤلكه نهايتده خراب بولىب، اهالى وحشى ياچوج و ماجوجلرنيىنگ يغماسىدن مصىبت چېكر اېكن. اسكندىر قاف تاغى اېته‌گيده يشاوچى ياچوج و ماجوجلرنيىنگ يولیده سد-دېوار قوردېره‌دى. بو دېوار عدالت و آسايشته‌لىك دېواری اېدى. اونى بنا قىلىشده تورلى مملكتلرنيىنگ خلقلىرى، جمله‌دن، روم‌لىكلر، ماوراءالنهرلىكلر، فارسلىر، ختايلر، هندلر، روسلر، فرانسە‌لىكلر و باشقەلر قتنشه‌دى. خلقلر دؤستلىگى و اتناقلىگى انسانىت‌نيىنگ اشدى دۇشمنى تمثالى بولگن ياچوج و ماجوجلرنى محو اېته‌دى. اسكندىر اوزى‌نيىنگ عادلانه سياستى بىلن خلقلر دؤستلىگىنى مستحكەملىدى. اونىنگ قوشىنى صفى تورلى خلقلرنيىنگ فرزندلىرى بىلن تولىب، اوسىب باره‌دى.

جوانغاریده اپردی برتاس و روس،
فلک خینگیدپک برچه تند و شمسوس .
آلر جوشنی برچه قالقان دوروق،
سُنان قوللریده نپچوک کیم سُروق .
ولې بادپالرغه سالغان کبجیم،
سقزلاط و برچه یاوورقان کبجیم .
داوولغه بؤلوب تویې ینگلیغ بری،
اؤتاغه باش اوزره سریغ قوش پری .
کبلیب هر بیرى کپچه انداق که بوم،
موافقه میمون، مخالفه شوم .

اسکندر استعدادلی عالم علم- معرفت نینگ جرجیسی همده حامیسی ایدی .
یاشلیگیده نئوماجیس دن تعلیم آلگن اسکندر بوتون عمر بویى ارسطو و افلاطون کبی
عالملر بیلن بیرگه بۆله دی، اولر نینگ مصلحتی بیلن ایش توتتدی، علمی فعالیتلریگه
حامی لیک قیله دی. چین خاقانی هدیه قیلگن آیینئ چین دن الهاملنگن اسکندر
عالملرنی ینگى علمی اختراع لرگه روحلنتیره دی. افلاطون و سقراط
باشچیلیگیده گی عالملر یولدوزلر عالمینی تپکشیروچی سئورباننی، ارسطو و
بقراط رهبرلیگیده گی عالملر بیر یوزیده گی تورلی حادثه لرنی کورسه تیب بېرووچی
آیینئ جهان نمانی کشف قیله دیلر . اسکندر نینگ تشبئتی بیلن اولکه لرنینگ طبیعی
و جغرافی خصوصیتلری اؤرگه نیله دی، جایلرده مسافه کورسه تووچی بېلگیلر
اؤرنه تیله دی و باشقه لر .

بیر یوزی اولکه لریده عدالت و آسایشته لیک اورنه تگن اسکندر روم گه قیته دی. او رومنی آنه سی بانو و عالمرگه تاپشیریب، دبنگیز سرلرینی بیلش اوچون اوزاق سفرگه جو نهیدی. محیط دبنگیزگه ییتیب کپله دی، شیشه صندوقه توشیب دبنگیز عجایب تالرینی کوره دی. قیتیشده بیمار بوله دی. آنه سیگه خط یازیب، قیغور مسلیکنی، عالمر بیلن بیرگه لیکده مملکتنی باشقیریشنی وصیت قیله دی. همراهلریدن اولگنیده بیر قولینی تابوت نینگ سرتیگه چیقرب قوییشنی سورهیدی. بو بیلن او اسکندر جهاننی اېگلله گن بولسه، بوش قولی بیلن دنیادن کپتماقده، دېماقچی اېدی^(۷). اسکندر اوله دی. بیراق او اوز مقصدلریگه اېریشه دی، دنیاده عدالت اورنه دی. اونینگ نامی باقی بولیب قالدی.

نوایی اسکندر دېک پادشاهنی، بوتون حیاتی و فعالیتینی انسان نینگ بخت-سعادت اوچون کوره شگه بغیشله گن پادشاهنی آرزو قیلر اېدی. او اسکندر سیماسی بیلن اوز دوری حکمرانلریگه و عموماً فېودال حکمرانلرگه تأثیر اېتیب، اولرنی اسکندر دن عبرت آلیشگه یولله ماقچی بولر اېدی. نوایی نینگ آرزو-نیتی اونینگ انسانگه بولگن چېکسیز محبتی زمینیده وجودگه کپلگن اېدی، هومنیزم نینگ اورته عصر شرایطیده گی یارقین افاده سی اېدی. بیراق اسکندر سیماسی روماننیک (خیالی) سیمما اېدی، اونینگ خیال دن حقیقتگه ایله نیشی ممکن اېمس اېدی. یشه گن محیطی نوایی گه بونی انگلشگه امکان بېرمس، نوایی اېسه، عدالتلی و معرفت پرور شاه حقیده گی آرزوسی قچان بولمه سین رویابگه چیقیشی ممکن، دېب قتیق ایشانر اېدی.

نوایی «سد اسکندری» ده بیر قطار عالمر سیماسینی یره‌ته‌دی. بولر نقوماجیس (نکام‌خوس داستانده ارسطونینگ آته‌سی)، ارسطو (Aristotle)، فلاطون-افلاطون (Plato)، سقراط (Socrat)، اسقلینوس (اسقلیبوس Aesculapis)، بقراط (Hippocrat)، فیثاغورث (Pythagors) لردیر. معلوم‌که، قدیم زمانلردن باشلب انتیک (قدیمگی) یونان عالمری و فیلسوفلری، اینیقه‌سه، ارسطو، افلاطون، سقراط، و فیثاغورث لریقین و اؤرته شرق خلقلریگه هم یقین‌دن معلوم ابدی. اولرنینگ کویگینه اثرلری عرب تیلیگه ترجمه قیلینگن و اؤرته آسیا، خراسان همده باشقه مملکتلرنینگ عالمری تمانیدن شرحلنگن، تحلیل قیلینگن و آیرملری ایجادی قیته ایشله‌نگن. ارسطو، افلاطون، و باشقه لر حقیده افسانه و روایتلر، بدیعی اثرلر پیدا بؤلگن ابدی. شبه‌سبیز، نوایی بولرنینگ کوی بیلن مکمل تانیش ابدی. بیراق نوایی «سد اسکندری» ده یونان عالمری و فیلسوفلری نینگ تاریخی سیمالرنی یره‌تیش و اولرنینگ علمی فعالیتی قره‌شلرنی یاریتیش مقصدینی اؤز آدیگه قویمه‌یدی. اثرنینگ غایوی-اېسته‌تیک (گؤزه‌للیک) مقصدی بونی طلب هم قیلمه‌یدی. نوایی عنعنه‌لرگه عمل قیلیب، عالمرنینگ ناملرنی آله‌دی و، بیراق اولرنینگ سیمالری آرقه‌لی اؤز دوریده‌گی اجتماعی-سیاسی قیینچیلیکلرنی، تعلیم-تریبه مسئله‌لرنی یاریتماقچی، حل اېتماقچی بوله‌دی. او اسکندرنی انتیک دنیادن اؤز دوریگه، توغریراغی، اؤز دوری نینگ مترقی خیال و آرزولری عالمیگه کؤچیرگنی کبی عالمرنی هم اؤز زمانی و زمینیکه کؤچیره‌دی. «سد اسکندری» ده‌گی عالمر اؤز دنیا قره‌شی و اجتماعی-سیاسی ایده‌آلی بیلن نوایی زمانه‌سی نینگ ترقی‌پرور متفکرلری دیر. اولرنینگ تیلیدن بیان اېتیلگن فکر-ملاحظه‌لر نوایی نینگ اؤز فکر-ملاحظه‌لری دیر.

عالم‌لر داستان واقعه‌لری، اونینگ غایوی موضوع‌لری رواجیده کتّه اۆربن توتهدیلر، داستان‌نینگ باش قهرمانی اسکندر سیماسینی تولدیره‌دیلر، تکامل‌لشتیره‌دیلر. نۆوماجیس — اسکندر‌نینگ مریسی، معلمی و اُستادی. ارسطو و باشقه عالم‌لر اونینگ اجره‌لمس همراهی و مصلحتداشی. اسکندر هر بیر مسئله‌ده عالم‌لر بیلن کپنگشه‌دی، فکر-ملاحظه‌لریگه عمل قیله‌دی، اولر‌نینگ کمگی بیلن قیینچیلیکلرنی حل اېته‌دی، خوف-خطرلرنی یېنگه‌دی. شو ذیلده «سد اسکندری» ده‌گی عالم‌لر اۆز علمی فعالیتلری قابیغیگه اؤره‌لیب قالمه‌دیدیلر، بلکه اولر اجتماعی-سیاسی حیاتده فعال قتنشه‌دیلر، علم و تفکر‌نینگ حیاتی، عملی نتیجه‌لری اوچون کوره‌شه‌دیلر. نوایی علم-معرفت اهللری‌نینگ شونده‌ی بولیشلرینی ایستر، آرزو قیلر اېدی.

دولت باشلیقلری علم-معرفت اهللری‌نینگ، دانشمندلر‌نینگ کپنگشی و مصلحتی بیلن ایش آلیب باریشی لازم دېگن غایه‌نی ایلگری سورگن نوایی بیر قطار اجتماعی-سیاسی و اخلاقی-تعلیمی مسئله‌لرنی عالم‌لر‌نینگ تیلی بیلن بیان اېته‌دی، یاریده‌دی. بو کؤپراق اسکندر‌نینگ سوالی و ارسطونینگ جوابی طرزیده بېریله‌دی^(۸). سوال-جواب عدالت و اونینگ نتیجه‌سی، مخالفت و اونینگ عاقبتی، عقل-فراست و اراده، قیش فصلی‌نینگ فضیلتی، بهار فصلی‌نینگ فیضی و باشقه مسئله‌لرنی قمره‌ب آله‌دی. اسکندر‌نینگ:

... شهې کیم اېرور عدل‌نینگ جازمی،
 نې ایشلر اېکین عدل‌نینگ لازمی؟—

دېگن سوالیگه ارسطو بوندهی جواب بېره دی:

... شهې کیم انگه عدل بنیاد اؤلور،
نتیجه بوکیم، مُلکی آباد اؤلور.
چو مُلک اؤلدی آباد، خلقی غنی،
یقین دورکه، معمور اؤلور مخزنی،
چو مخزنی بو نوع معمور ابتر،
سپاهیغه بی شک مواجب بېتر.
سپاهی قچان شهغه طالب کپلور،
عدوسیغه، شک یوقکه، غالب کپلور..
ینه اولکه چون عدلی ظاهر دورور،
باری قوم ایله خیلی شاکر دورور.
سپاهی سی گر تیغ اورر بی عدد،
رعیت دعا بیرله ایلر مدد..
ینه اولکه چون عدل بولمیش فنی،
عدو خیلی داغی تیلر لر ائی.
رعایاسی تون لر ایلیک آچیبان،
سپاهیسی باریب، انگه قاچیبان...

ارسطو تیلیدن آیتیلگن بو سؤزلر نوایی نینگ عدالتلی پادشاه حقیده گی
فکر-ملاحظه لری مغزینی تشکیل ابته دی. داستان نینگ خاتمه سیده گی بیٹی عالم
تیلیدن آیتیلگن سؤزلر بو فکر-ملاحظه لرنی تولدیره دی، تکامللشتیره دی: پادشاه

اېلگه مشفق و مرحمتلی بولیشی کپرهک (ارسطو)؛ پادشاه سپاهنی لطفی بیلن شاد، رعیتنی عدلی بیلن آباد قیلیشی کپرهک (افلاطون)؛ پادشاه اولوس نینگ آسایشته لیگی اوچون کوره شیشی کپرهک (سقراط)؛ پادشاه یره مس کیشیلرگه نسبتاً سیاست قوللشی، قتیق قول بولیشی کپرهک (بقراط)؛ پادشاه نینگ آغزی، سؤزی، کونگلی و کوزی پاک بولیشی کپرهک (فیثاغورث)؛ پادشاه همتلی و سخاوتلی بولیشی کپرهک (حرموس). آسقلینوس اېسه بوندهی دېدی:

ینه آسقلینوس ارشادی دور،

که: «آبادگر اېلگه شه دادی دور.

قیو شاهکه یوق عدل ایله داد انگه،

اولوس بیرله ملک اولمس آباد انگه.

چو شه ظلم ساری اوزاتتی ایلک،

آچیلدی اولوغ ظلم اویگه ایشیک...

اگر شاهغه ایش لطف و گر کین ابرور،

اېلیگه همول شبهه آیین ابرور...»

باشقه مسئله لر باییده هم عالم لر تیلیدن ایتیلگن سؤزلر نوایی نینگ اوز فکر-ملاحظه لری بیانی دیر. بیر گره سی نینگ توزیلیشی، یپتی دېنگیز، اسطراب، سیاره لر و باشقه مسئله لرگه کپلسک، نوایی اوز دوری نینگ علمی یوتوقلری و نظریه لری اساسیده فکر یوریتدهی.

شوندهی قیلیب، نوایی عالم لر سیماسی بیلن، بیر تماندن، علم-معرفتنی

ترغیب قیلیب، عالم لرنی مملکت و خلق حیاتی اوچون فایده لی بولگن ایشلر بیلن

شغلله‌نیشگه یوللسه، ایکیچی تماندن، فبودال حکمرانلرنی علم-فن اهللریگه حامی بولیشگه، اولرنینگ مصلحتی بیلن ابل-یورتنی اداره قیلیشگه چقیره‌دی. نظامی نینگ «اسکندرنامه» و جامی نینگ «خردنامه اسکندری» داستانیده پادشاهی بولمه‌گن بختیار کیشیلر اولک‌ه‌سی رویدادی تصویرلن‌دی. بو رویداده افاده‌لنگن غایه یقین و اؤرته شرق خلقلری اجتماعی-فلسفی تفکری رواجیده غایتده کتّه اهمیتگه اېگه اېدی (بو غایه‌نینگ ایلدیزلری ابو نصر فارابی ده بار). نوایی نینگ هومنیستیک (خلق‌پرورلیک) تفکری، شبه‌سبز، بو غایه‌گه مایل و جؤر اېدی. بیراق تېموربلر درباریگه یقین تورگن، بیر نېچه بیل بو دربارنینگ رسمی لوازم‌لریده خدمت قیلگن نوایی، طبیعی‌که، بونده‌ی آشکار رویدادنی بېرالمس، پادشاه‌سبز دولت حقیده سؤز آچالمس اېدی. اما هدف نوایی ایجادیکه سینگیب کپتگن، نوایی داستانلری، اونینگ لیریک‌ه‌سی شونده‌ی خلاصه‌گه آلیب کپله‌دی. بونینگ یارقین دلیلی نوایی نینگ «دېوان فانی» لیریک کلیاتیده «عالمی خواه‌که...» («شونده‌ی بیر عالم ایسته‌یمن‌که...») غزلی دیر.

«سد اسکندری» ده نوایی بانو و لعبت چین^(۹) کبی عالیجناب فضیلتلرنی اؤزیده مجسم‌لشتیرگن عجایب خاتین-قیزلر سیماسینی یرته‌دی.

بانو مشفق و مهربان آنه‌گینه اېمس، بلکه شو بیلن بیرگه او تدبیرلی، تجربه‌لی دولت اربابی و ذکاوتلی عالمه هم‌دیر. بانو اسکندرنینگ عدالت و آسایشته‌لیک یولیده‌گی خط-حرکتلرنی قولل-قوتلیدی، عالم‌لرنینگ علمی فعالیتیکه حامیلیک قیله‌دی. بانو سیماسی، خصوصاً، اثرنینگ خاتمه‌سیده

یارقینراق نمایان بوله‌دی. اسکندر وفات اېته‌دی. فرزندیدن جدا بولگن قری آنه قتیق الم-اضطرابگه توشه‌دی.

اؤکورسم اېدی آق ساچیمنی یاییب،
کېلیب گاه اؤزومگه، گهی سوستاییب...

دېب بانو فریاد چپکه‌دی، ناله-فغان قیله‌دی. بیراق فریاد چپکېب، ناله-فغان قیلېش فایده‌سیز. صبر-برداشت کپره‌ک. اسکندر هم یازگن وصیت مکتوبیده شونی طلب اېتگن. تعزیه‌گه کېلگن یېتی عالم بانونینگ فضیلتلرینی تعریفلب، اونی صبر-برداشت قیلېشگه چقیره‌دیلر. آنه تسکین تاپه‌دی. عالمر بیلن بیرگه اسکندرنینگ ایشلرینی دوام اېتیریب، عدالت بیلن رومنی باشقره‌دی. بانو سیماسی اوز صفت و فضیلتلری بیلن «فرهاد و شیرین» ده‌گی مهین بانو سیماسیگه یقین، اونگه اویغون‌دیر.

لعبت چین مثل‌سیز جسارتلی قیز. مغریده وحشیلر باشلیغی بیلن یکه‌مه-یکه‌جنگه اسکندرنینگ ییگیتلری باتینالمه‌ی تورگنده، نقابلنگن لعبت چین میدانگه توشه‌دی، جسارتی، چقانلیگی و کوچ-قوتی بیلن اونی یېنگه‌دی. شو بیلن او اسکندر قوشینینی مغلوبیت و شرمنده‌لیکدن قوتقرب قاله‌دی. (نظامی داستانیده لعبت چین وحشیلرگه اسیر توشیب، اونی اسکندر عسکرلری آزاد اېته‌دی. نوایی اېسه بو سیمانینگ واقعه‌لر رواجیده‌گی اؤرنی، اونینگ جسارتی و بهادرلیگینی کوچه‌یتیریب تصویرلیدی. نظامی داستانیده اسکندر لعبت چین‌گه هم اویلنه‌دی. نوایی بونی آرتیقچه حسابلیدی، توشیریب قالدیره‌دی.) لعبت چین خلق ابرتکلری و داستانیلریده‌گی قهرمان خاتین-قیزلر سیماسیگه جور و اویغون‌دیر.

بانو و لعبتِ چين كجى سيمالر آرقه‌لى نوایى خاتين- قيزلر حقيده‌گى
هومنيستيك (خلق پرورليك) قره‌شلرينى ينده بايسته‌دى، تكامللشتيره‌دى.

«سد اسكندري» ده بيز كر كترله‌گن يوقا ريده‌گى سيمالردن تشقري، ينه بير
قطار مثبت و منفي سيمالر بار. تدبيركارليگى و فهم- فراستى بيلن دهشتلى
اوروش نينگ آلديني آگن هند شاهى و چين خاقانى، بير قطار اولكه لرنى اېزيب تله‌گن
مستبد دارا، خودبين و ظالم كشمير پادشاهسى ملو و باشقه‌لر شولر جمله سيدن دير.
چومالى سيمان حيوانلر، وحشيلر و باشقه‌لر اېسه يامان ليك نينگ، ظلمت و
دهشت نينگ تمثالى دير. انسان، اونينگ عقل- ادراكى و كوچ- قدرتى بولر نينگ
برچه سيني محو اېتيشى، يېنگيشى كېره‌ك. اسكندر باشليق يخشى ليك كوچ لرى
يامان ليك كوچ لرينى يېنگيب، محو اېته ديلىر. بو نوایى نينگ انسانگه، اونينگ عقلى
و قدرتيگه، كېله‌جگى كه بولگن اميد و ايشانچ نينگ جوشقين افاده‌سى اېدى.

«سد اسكندري» «خسمه» نينگ اېنگ كته داستانى دير. او ۷۲۱۵ بيتدن
تشكيل تاپگن. داستان ۸۹ بوليمدن عبارت. «سد اسكندري» اوز كمپوزى بيلن
«خسمه» نينگ باشقه داستانلريدن هم، باشقه خسمه نويسلر نينگ شو موضوعده‌گى
داستانلريدن هم توبدن فرق قيله‌دى. داستان مقدمه، اساسى قسم و خاتمه‌دن تشكيل
تاپگن. دستلبكى ۱۴ باب داستان نينگ مقدمه‌سى دير. مقدمه‌نى ماهيت اعتبارى
بيلن بير- بيرگه يقين تورگن و عضوي باغلنگن ۴ قسمگه بوليش ممكن: ۱. حمد
بارى تعالى، مناجات، نعت، معراج؛ ۲. خسمه تكميليله، سوز تعريفيله، نظامى،
خسرو دهلوي و جامي تعريفيله، ۳. سلطان حسين بايقرا و بديع الزمان ميرزا مدحى؛

۴. تاریخ علمی و قدیمگی ایران شاهلری نینگ طبقاتی^(۱۰). ۱۵- بۆلیمدن داستان نینگ اساسی قسیمی باشلنهدی. ۱۵- بۆلیمده نوایی اسکندر نینگ توغیلیشی و یاشلیک ییللرینی تصویرلیدی (بو بۆلیم اسکندر سرگذشتلری نینگ اؤزینگه خاص بیر دېباچه سی دیر). ۱۶- بۆلیمده پادشاه و دانشمند اسکندر سرگذشتلری بیانیگه اؤتیلهدی، شو بۆلیمدن باشلبد داستان کمپوزی تمامیله ینگی نېگیزگه، ینگی پرنسیپگه اېگه بۆلهدی. داستان نینگ هر تۆرت بۆلیمی یگانه بیر باب بۆلیم بیریکهدی. داستان نینگ تېمەتیک (موضوعی)- غایوی ماهیتینی مکمل یاریتیش، قوییلگن قیینچیلیکلرنی حل اېتیش اوچون اسکندر نینگ سرگذشتلرینی گینه تصویرلش کفایه قیلمه ییدی. هر بیر رویدادنی، اسکندر نینگ هر بیر خط- حرکتینی، اونینگ صفت و فضیلتلرینی نظری جهتدن اساسلش، معلوم بیر زمینه یره تیش کپره ک. بنابراین، نوایی اسکندر نینگ سرگذشتیگه دایر بیرار رویدادنی حکایه قیلشیدن اول بابگه^۳ ته بۆلیم (نظری مقدمه، حکایه و اسکندر نینگ سوالیگه ارسطونینگ جوابی) کیریتهدی، شو ذیلده داستان نینگ اساسی قسملری بۆلگن ۶۴ بۆلیم غایوی- بدیعی مجسملشگن ۱۶ بابگه بیریکهدی. مثلاً، نوایی اسکندر نینگ تختگه چیقیشی رویدادی تصویریدن (۱۹- بۆلیم) عالی همت (۱۶- بۆلیم)، اسکندر بیلن گدا حکایه سی (۱۷- بۆلیم) و اسکندر بیلن ارسطونینگ سوال- جوابی (۱۸- بۆلیم) بۆلیملرینی بپره دی. تۆرتله، بۆلیم نینگ هم موضوعی بیر بۆلیم، همت مسئله سیگه بغیشلنهدی. ۱۶- بۆلیمده شاعر همت حقیده فکر یوریتیب، کیشی منصب- مرتبه سی بیلن اېمس، بلکه همتی و سخاوتی بیلن عالی مقامگه اینتیلیشی لازم دېگن غایه نی ایلگری سوره دی. ۱۷- بۆلیم — حکایه شو هدفگه بیر کورگزمه

بولیب خدمت قیله دی . شاه لیکدن گدالیکنی افضل کورگن دېوانه نینگ عالی همتیگه اسکندر تن بېریب ، لال قاله دی :

گدایی که بولغهی بییک همتی ،
انگه پست ابرور شاهلیغ رفعتی .
چو همت بلند اولدی ابرسه فقیر ،
کوزیگه ابرور قصر شاهی حقیر .

مصرعلری بیلن توگیدی . (بو حکایه «مفتاح العدل» ده هم کبلیتیریله دی) .
اسکندر نینگ سوالیگه ارسطونینگ جوابی (۱۸- بولیم) اسکندر بیلن گدا
حکایه سی نینگ غایوی موضوعینی دوام ایتیره دی ، رواجلنتیره دی . شولردن سونگ
اسکندر نینگ تاج-تختگه اینتیلمس لیگی ، اونینگ خلق خواهشینی قیترالمه ی تختگه
چیقیشی ، ابل-یورتگه همت و سخاوت بیان ایتیله دی .

کپینگی باب اسکندر بیلن دارا اورتیه سیده گی ماجرالریگه بغیشلنه دی .
۲۳- بولیمده اسکندر نینگ داراگه خراج تولمه ی ، قوییشی ، اسکندر نینگ حقلیگی ،
دارانینگ ناحقلیگی بیان ایتیله دی . عدالت تعریفی (۲۰- بولیم) سلطان محمود
حکایه سی (۲۱- بولیم) و عدالت نینگ نتیجه سی حقیده ارسطونینگ اسکندر
سوالیگه جوابی (۲۲- بولیم) اسکندر بیلن دارا ماجرالری نینگ ماهیتینی انگلشگه ،
اسکندر نینگ منظومه سینی قوتلش و دارانینگ استبدادینی قره لشگه خدمت
قیله دی . نوبته گی باب اسکندر بیلن دارا اورتیه سیده گی اختلافلرنینگ حربی
توقنشووگه ایلنپ کپتیشی ، اسکندر نینگ غلبه سی و دارانینگ مغلوبیتینی
تصویرلیدی . شو باب نینگ بیرینچی بولیمیده (۲۴- بولیم) شاعر مخالفت
(بیر-بیریگه اختلاف قیلش) مذمتیده مخالفتنی قتیق قره لیدی ، فبودال

حکمرانلرنینگ اختلافی طفیلی وجودگه کېلگن اوز ارا اوروشلر و اولرنینگ
دهشتلی عاقبتلرینی کورسته دی:

بو گویا جهان ایچره طوفان ابرور،
که، اندین جهان اهلی ویران ابرور.
نی طوفان، بلا بحری چیقالمغانی،
جهان اهلی سوو آستیغه قالمغانی...
عداوتقه باغلب کمر ایکی شاه،
جهان اهلینی ایلب ایکی سپاه.
اتا بیر طرف گر ابرور، فی المثل،
ینه جانب اولسه اوغولغه محل.
ایکی سیگه کین اوتی سالغای غضب،
اول اوت قان ایچرگه قیلیب تشنه لب،
آتا جان بېریب، اوغلین اوتورگه لی،
اوغول هم انگه تیغ کین سورگه لی،
قرینداش تاپسه قرینداشینی،
دما-دم تیلب کېسگه لی باشینی،
توشوب آشنالرغه بېگانه لیق،
کېتیب همنشینلرغه همخانه لیق...

۲۵- بولیمده شاعر ۲۴- بولیمده گی ملاحظه لرینی حکایه ده مجسملشتیریب،
چنگیزخان بیلن خوارزمشاه اختلافلری نینگ دهشتلی عاقبتلرینی تصویرلیدی.
مادامی که، اختلاف شونده ی عاقبتلرگه آلیب کېلر اېکن، او تقدیرده اسکندر بیلن دارا

اورته‌سیده‌گی اختلاف‌لرگه قنده‌ی بها بپریش کپره‌ک. بو سوال‌گه ۲۶- بؤلیمده ارسطو جواب بپریش، علم- فن اهللری عموماً نزاع- عداوتنی رد ایتهدیلر، بیراق نزاع- عداوتنی تینچلیک یولی بیلن برطرف ایتیب بولمسه، او تقدیرده عداوتنی قورال کوچی بیلن دفاع ایتیشگه ایجابی قره‌یدیلر، دپب جواب بپره‌دی. بو بیلن اسکندر‌نینگ داراگه قرشی کوره‌شی آقلنه‌دی.

باشقه بابلر هم شو ذیلده قوریلگن. نوایی مشاهده، مناظره، حکایه و کتّه حکایتی روایتی بیر- بیرگه اوغونلشتیره‌دی، سؤز صنعتی نینگ تورلی اصوللرینی بیر اثرده مجسملشتیره‌دی. «سد اسکندری» نینگ کمپوز اصولی داستانیچیلیک رواییده کتّه و ینگی بیر قدم بؤلگن ایدی. خسرو دهلوی هم «آیینّه اسکندری» بابلرینی اوچ بؤلیمگه (نظری، حکایه، سرگذشت بولیمی) اجره‌تگن ایدی.

نوایی بابلر آخیره‌گی لیریک خاتمه‌نی هم تکامللشتیره‌دی. نظامی («اسکندرنامه» نینگ «شرفنامه» قسمیده ساقیگه، «اقبال‌نامه» قسمیده مطربگه مراجعت قیله‌دی. خسرو دهلوی اېسه هر بیر لیریک خاتمه‌ده هم ساقیگه، هم مطربگه مراجعت قیله‌دی. علیشیر نوایی ساقی و مطرب یانیکه اوزینی هم قوشیب، اوز- اوزیکه مراجعت بیلن باده‌گی واقعه- حادثه‌گه اوز مناسبتینی افاده‌لیدی، خلاصه یسه‌یدی.

«سد اسکندری» کپسکین ضدیت، کوره‌ش و توقنشولر اساسیگه قوریلگن داستان‌دیر. داستان‌نینگ دپیرلی هر بیر بابی اوزیکه خاص ضدیتگه اېگه. بیراق برچه ضدیتلرنی جمعاوچی داستان‌نینگ عمومی ضدیتی هم بار. بو عدالت بیلن ظلم، یخشیلیک و یمانلیک اورته‌سیده‌گی کوره‌ش‌دیر. بو کوره‌ش نظری مقدمه‌ده هم، حکایه‌ده هم، اسکندر بیلن ارسطونینگ سوال- جوابی و سرگذشت رویداده هم اوز

افاده‌سینی تاپه‌دی. برچه بیربک ایپیک اثرلرده بؤلگنی کبی، بو ضدیت بیر نپچه بار اوز حداعلی سیگه باریب یتهدی. قیروان اولکه‌سیده یأجوج و مأجوجلرگه قرشی کوره‌ش — ضدیت‌نینگ چوقیسی. اسکندر باشچیلیگیده تورلی اولکه فرزندلری قورگن سد (بند) بو ضدیتنی بیچه‌دی، انسانیت ظلمت و دهشت حمله‌سیدن ابدی نجات تاپه‌دی. داستان‌نینگ «سد اسکندری» دېب نامله‌نیشی هم شو بیلن باغلیق‌دیر. ضدیتده، کوره‌ش و تۆقنشولرده داستان قهرمانلری هم اوسیب-تکامل‌لشیب، باره‌دیلر. بو بیرینچی نوبته‌ده داستان‌نینگ باش قهرمانی اسکندرگه تعلق‌لی‌دیر. شاعر سیمال‌نینگ ایچکی کپچینه‌لری (مثلاً، اسکندرگه عزا توتگن بانو یاکه روشنک‌که قرشی رشک اوتی بیلن یانگن مهراناز) و تشقی قیافه‌لرینی (لعبت چین، مهراناز و باشقه‌لرینی) ماهرلیک بیلن تصویر‌لیدی.

نوایی بدیعی تصویر‌نینگ اولکن اُستاد‌لریدن‌دیر. او «سد اسکندری»‌ده حقیقی حیات لوحه‌لرینی، طبیعت منظره‌لرینی قنچه‌لیک ماهرلیک بیلن تصویر‌لسه، شونچه‌لیک کتّه صنعت‌کارلیک بیلن خیالی منظره‌لرینی، افسانوی مخلوق‌لرینی غرایب واقعه‌لرینی چیزه‌دی. مغرب و قیروان تصویر‌ی، او یپرده‌گی واقعه‌لر، دینگیز سفری و عجایبات‌لری شولر جمله‌سیدن‌دیر. بونده‌ی تصویر‌ی اؤرینلرده، شبهه‌سیز، نوایی خلق ایجادیدن، اینیقه‌سه اېرتکلردن الهاملنگن. «سد اسکندری»‌ده حقیقی تصویر بیلن خیالی تصویر کؤپینچه بیر-بیری بیلن عضوی باغلنوب، بیریکیب باره‌دی، شاعر افسانوی تصویردن حقیقی خلاصه چیقره‌دی. مثلاً، یأجوج و مأجوجلرگه قرشی کوره‌شی افسانوی تصویر بیلن بېرلنگن، لېکن شاعر بونده‌ی حقیقی خلاصه چیقرب اکر کیشیلر اهل-اتفاق بولیشسه، ظلم و ظلمت یول‌لریگه کپچیب بولمس غاو قوریش ممکن دېگن خلاصه چیقره‌دی. یاکه دینگیز تصویر‌ینی آله‌لیک. بو تصویر قنچه‌لیک

افسانوي بولسه هم، اونينگ ماهيتيده حقيقي مقصد و ايشانچ بار: انسان عقل-ذكاوتی بيلن طبيعت سرلرینی کشف قيليشگه قادردير.

«سد اسکندري»، ۱۵-عصر محیطی زمينيده توغیلگن غايوي ضدیتلرگه قره‌مه‌ی، اؤز ماهیتی بيلن خلقچیل اثردير. چونکه اونينگ ضميريده خلق بخت-سعادتى اوچون، خلق‌نینگ آسایشته‌لیگی و فراوانلیگی اوچون کوره‌ش غایه‌سی یاته‌دی. مؤلف‌نینگ خلق آغزه‌کی ایجادیدن الهام‌لنیشی، اونينگ بايلىکلریدن ایجادی فايده‌لنیشی اېسه داستان‌نینگ خلقچیللیک ماهیتینی ینه‌ده رواج‌لنتیره‌دی. افسانوي تصوير اؤربنلریده خلق ایجادیکه مراجعت اېتیب، اونينگ اُسلوبیدن بهره‌مند بؤلگن نوایی بابلرده‌گی «اسکندر و گدا» حکایتی، «مجنون حکایتی»، «ایکى رفيق حکایتی»، «بلبل حکایتی»، «کبوتر حکایتی» و باشقه‌لرنی خلق ایجادی (یاکه خلق اساسیده وجودگه کېلگن یازمه ادبیات اثری) موادلری اساسیده یره‌ته‌دی. شو بيلن بيرگه نوایی خلق قوشیقلریدن، خلق مقاللری و تعبیرلریدن هم اونوملی فايده‌لنه‌دی. مثلاً، او اسکندرنينگ روشنک و مهرنازگه تويینی تصويرلر اېکن، قوییده‌گی اولننی کېلتیره‌دی:

مغنى توزوب چينگه وزنيده چنگ،

نوا چپک‌که، هی هی اولنگ، جان اولنگ!

دېسنگ سېن‌که: جان قرداشيم يار-يار!

مېن آيته‌ی‌که: مونگلوغ باشيم يار-يار!

نوایی، چو سرمنزلينگ چين‌گه‌دور،

سُرودونگ داغی سُر ارا چينگه‌دور.

ایالغونگ نیچه یار- یار اولغوسی،
مہنینگ بیغلریم زار- زار اولغوسی .
او قویبده گی مصرعلرده خلق مقاللری و تعبیرلرینی ایشلته دی:

بِحَمْدِ اللَّهِ، اول گُل تاپیب رنگ و بو،
بیر آقن آریققه ینه آقتی سو .

همول گوی آتیلغاچ قاجیب یک- به یک،
مثل دورکه: «مینگ قرغه گه بیر کبسک».

قچان ساچسه توفراققه بوغدای بیر او،
یوق امکان کیم اول ارپه قیلغی درو .
و گر ارپه هم ساچسه بولماققه توق،
انگه بوغدای اورماغ نینگ امکانی یوق .

تأمل بیله کام پیدا بولور،
تحمل بیله غوره حلوا بولور .

نی خوش دپب دور اول دردمند فراق،
که: «آز بخت- کوپ حسن دین یخشیراق».

اولوس چهره عالم افروزیدین،
«بیلور بیل کبلیشی نی نورؤزیدین».

و باشقه لر.

شونینگدبک نوایی:

مینگیزلی گل-گل، مژهلری خار،
قباغلری کبنگ-کبنگ، آغیزلی تار.

کبی خلق شعرلیدبک حرارتلی، جوشقین و بدیعی ساده مصرعلر همیره تگن.
«سد اسکندری» قهرمانلیک داستانی نینگ عنعنوی وزنی متقاربه
(فعولن-فعولن-فعولن-فعل یا فعول) یازگن.

«سد اسکندری» نوایی یشه گن دورنینگ اینگ مهم مسئله لر یگه
بغیشلنگن داستان دیر. باش قهرمان اسکندر خیالی سیما بولسه هم، قوییلنگ
اجتماعی-سیاسی مسئله لر خیالی طرزده حل ایتیلسه هم، داستان جوده کته حیاتی-
حقیقی قیمتگه ایگه ایدی. چونکه فبودال اوز ارا اوروشلرنی قره لش، مرکز لشگن
حاکمیت اوچون، آسایشته لیک و عدالت اوچون کوره ش — ۱۵-عصر نینگ اینگ
ترقی پرور، خلقچیل ایتیلیشلری و آرزو-ارمانلرینی افاده لر ایدی. رومان تیک
(خیالی) سیما و خیالی تصویر شو زمینده توغیلنگن ایدی. نوایی «سد اسکندری» نی
بهواسطه ۱۵-عصر حیاتی واقعه لری، شرط-شرایطی، عرف-عادت و باشقه لر بیلن
بایته دی، اونینگ زمانوی قیمتینی آشیره دی. مثلاً، پادشاه خلق و قوشین
ایشانچینی، محبتینی، قازانسه، اونی هلاکت کوته دی، دپگن غایه نی افاده لر ایکن،
تیموری پادشاهلردن ابو سعید میرزا حقیقه حکایه کبلیته دی: ابو سعید میرزا کوپ

مُلک آلدی، آلتین-کوموش بیغدی، بیراق اِلی هم، قوشینی هم اوندن راضی اِمس اِدی. بنابرین، اوروش چاغیده قوشین اونی قوللب قوتلمه‌دی، ابو سعید جنگ میدانده هلاک بولدی.

شاعر اسکندرنینگ ماوراءالنهرگه یوریشینی تصویرلر اِپکن، کُهک

تاغینی:

همول پُشته کیم کُهک تاپتی، اسم،

نی پُشته جهان گنجی اوزره طلسم.

اوشاق تاش انگه لعل و اینجو کیبی،

یشیل سبزه‌سی چرخ مینو کیبی، —

دېب تصویرلیدی، بیراق کُهک (زرفشان) سووی نینگ فایده‌سيز آقیب کپتیشینی

تصویرلر:

ولپکن بو رودی که، دپیرلر کُهک،

که، یوق روضه‌نینگ نه‌ری ابرکانگه شک،

که، ایچگچ توانا بولوب ناتوان،

گذر ایله‌بان غمرینگلیغ روان،

که، اندین نی بیر شهر آباد اولوب،

نی معموره‌سیدین بیراوشاد اولوب.

دېر اِپکن، اونینگ ماوراءالنهر و خراسان دربالریدن اقتصاد اوچون فایده‌لنیشگه

اینتیلیشی، آرزو-خیاللرینی اِسله‌میز. فېودال اوز ارا اوروشلری دهشتلی

تصویری، حربی قوراللرینگ تورلری، اسکندرنینگ خزینه ایشلریده قتیق ترتیب

اؤرنه‌تیشی و باشقه-باشقه‌لرنی آله‌لیک. بولر نوایی زمانه‌سی بیلن یقیندن باغلیق

ابدی. خودی شونینگدېک، اسکندرنینگ تویی، بانونینگ ماتم توتیشی و باشقه عرف-عادت، رسم-رُسوملر هم نوایی زمانه‌سینی، اوزبېک خلقی نینگ معیشتی حیاتی منظره‌لرینی اېسلته‌دی. بونده‌ی مثاللرنی کۆپلېب کپلتیریش ممکن.

داستان معارفی و علمی جهتن هم کتّه اهمیتگه اېگه. اونده بیز تورلی خلق، ابلت و قبیله‌لر نامینی، اندلس، مصر، اسکندریه، عراقِ عجم، عراقِ عرب، شام، حلب، مکه، فارس، خوارزم، دشتِ قیپچاق، آس، روس، چرکس، گُرجه، فرخار، ماوراءالنهر، سمرقند، هرات، اصفهان، ری، مرغاب رود، گجرات، مرو، چخچران، وینه بیر قطار جغرافی اتمه‌لرنی اوچره‌ته‌میز. داستان اوزبېک خلق اتنوگرافیه‌سینی اؤرگنیش اوچون هم کۆپ و قیمتلی مواد بهره‌دی.

خلاصه قیلیب شونی آیتیش کپره‌ک‌که، یازمه و آغزه‌کی منبع‌لردن، ادبی عنعنه‌لردن ایجادی فایده‌لنگن نوایی یشه‌گن دوری نینگ اېنگ مهم مسئله‌لری بویچه هومنیستیک (خلق‌پرورلیک) فکر-ادراک‌نینگ عجایب بدیعی تجسّمی بولگن، اصل داستان — «سد اسکندری» نی یره‌تیب، «خمسه» بویچه کتّه و مسؤلیتلی ایشنی زور موفقیت بیلن ادا اېتگن ابدی.

بیز نوایی «خمسه» سی نینگ داستانلری بیلن تانیشتیب چیقدیک. اېندی یکونگه اؤته‌یلیک. ذاتاً، نوایی نینگ اؤزی «سد اسکندری» نینگ خاتمه‌سیده بوتون «خمسه» سیگه عجایب و مکمل بیر یکون یسه‌گن. بو یکون «خمسه» حقیقه بحثیمیز نینگ هم اېنگ موافق یکونی بوله‌دی، دېب اؤیله‌یمیز.

نوایی بېشینچی داستان — «سد اسکندری» نینگ آخرگی مصرعلرینی یازیب توگنه‌دی. شاعر قیسقه بیر وقتده بېشته کتّه داوان (تاغ اوستیده‌گی کوتل) نی

آشدى. تورت داستانى ادبيات اهللريگه، كتابخوانلرگه منظور بوليب، يوكسك بهالندى. كته ايجادى تجربه توپلگن نوایی بېشينيچى داستانى نينگ هم موفقيت قازانيشيگه ايشانچى كامل اېدى. اثر مؤلف نينگ اوزيگه منظور و معقول. بيراق ادبيات اهللرى، كتابخوانلر اونی قندهى كوتيب آلر و ملاحظه يوريتر اېكن؟ توگلنگن «خمسه» قندهى عمومي بها آلر اېكن؟ باشقه ادبيات اهللرى و كتابخوانلر نينگ فكر-ملاحظه لرينى آليشگه قدر اېنگ معتبر شاعر و اُستاد صنعتكار — مولانا عبدالرحمن جامي بهاسينى آليشى كېره ك اېدى. نوایی «خمسه» يازيش نيتى و آرزولرينى اونگه آيتيب، فكر-ملاحظه لرينى آلگن، داستانلرينى همهدن بورون اونينگ محاكمه سيگه تقديم قىلگن اېدى. يگونلاوچى بهانى هم جامي دن آليش اويلرى بيلن نوایی جامي نينگ درگاهيگه يول آلهدى. «خمسه» نى اونگه اوزتهدى. جامي ممنونيت بيلن بير قولينى نوایی نينگ بېلكه سيگه تشلب، ايگينيچى قولى بيلن «خمسه» نى ورقلهى باشليدى. شونده نوایی عجايب بير خيال عالميگه غرق بولهدى. نوایی گوزهل بير چمنده. او چمنى شادليک و ممنونيت بيلن كېزيب يورر اېكن، اوزاقده صحبتلشيب اولتيرگن بير توده كيشيلر دورهسى نمايان بولهدى. دورهده گيلردن بير كيشى نوایی گه تمان يول آلهدى، او بيلن سلاملشيب، دورهگه دعوت قيلهدى. بو كيشى بويوك امير خسرو دهلوي نينگ شاگردى اتاقلى شاعر حسن دهلوي اېكن. دورهگه تمان آديملب باربلر اېكن، حسن دهلوي نوایی نى صحبت اهلى بيلن تانيشتيرهدى: **تورده اولتيرگن نظامي گنجوي**، اونينگ اؤنگ تمانيده **امير خسرو دهلوي**، چپ تمانيده **عبدالرحمن جامي**، ايگى تمانده **فردوسي**، **عنصري**، **سنايى**، **خاقانى**، **انورى**، **سعدى** و ينه كوپ باشقه سوز اُستادلىرى. نوایی نى كوريش بيلن همه اورنيدن تورهدى، اونينگ بير قوليدن خسرو دهلوي، ايگينيچى قوليدن،

عبدالرحمن جامي توتيب، نظامي يانيگه اوتقيزه ديگر. نظامي حال- احوال سوره گندن
کبين، نوایی «خمسه» سینی تعریفلب:

ينه دپدی «که: عالم اهلیده فرد،
فلک طبعینگه کپلمه بین هماورد.
سپهر ایلب ابل ایچره نادر سینی،
جهان نظمی طوریده قادر سینی.
غزل طوریده چونکه قیلدینگ خرام،
سوز اهلیغه سوز دبرنی قیلدینگ حرام.
توتوب اپردی نظمینگ جهان کشورین،
جهان کشورین یوق که، جان کشورین.
بو دم مثنوی غه کیم ایلب شتاب،
تو که باشله دینگ خامه دین دُر ناب.
عجب ایش بو ایشده سنگه بپردی دست،
که ابل نظمینگه بپردی نظمینگ شکست..
نیازینگ چو بو نوع اولوب بی عدد،
سنگه بیز هم ایلب عدد سیز مدد.
یوق ابرسه ابرور اسرو سودای خام،
ایکی ییلده بیر «خمسه» قیلماق تمام!

قیو «خمسه» بېش گوهر آموده گنج،
تصرف جفاسیدین آسوده گنج.

دبیدی. صحبت توگیدی. نوایی خیال عالمیدن قیته دی. جامی همان ذوق-شوق بیلن
«خمسه» نی ورقلر ابدی. او آخرگی صحیفه نی قیترر اېکن، مثلسیز شادلیک و
ممنونلیک بیلن نوایی گه تحسین اوقییدی.

نوایی نینگ خیالی اېمس، بلکه عین حقیقت ابدی. او بویوک سؤز
صنعتکارلری، خمسه نویسلر بیلن ایجادي بحشلشگن، کتّه سیناودن مثلسیز
موفقیتلرگه اېریشگن ابدی. اونینگ ادبیات تاریخیده گی اورنی ابوالقاسم فردوسی،
نظامی گنجوی، امیر خسرو دهلوی و مولانا عبدالرحمن جامی کبی داهی صنعتکارلر
قطاریده ابدی. بو تاریخ نینگ، سؤز صنعتی ترقیاتی نینگ، عصرلر نینگ بهاسی و
فخری ابدی.

ایضاحلر

۱- «الپکسندر» نامی شرقده شونگه مانندراق بولگن «اسکندر» سوزی بیلن یوریتیلگن.
«یونان» و «مقدونیه» اسکندرنینگ وطنینی افاده لسه، «ذوالقرنین» («اېگی شاخلی») اسکندرنی الهی لشتیریش زمینیده اونگه نسبت بېریلگن صفتلر. شاه جوده قدیم زمانلرده یقین
شرقده الهی قدرت نینگ رمزی بولیب، خدالر (یاکه شاهلر) شاخلی قیلیب تصویر اېتیلگن.

«ذوالقرنین» سوزی نینگ اسکندرگه نسبت بېریلیشی حقیده یازمه یادگارلیکلرده و خلق ایجادیده تورلیچه تلقین همده افسانه، روایتلر بار.

۲- بو مسئله پروفیسور بېرتېلس نینگ «Роман об Александара» («اسکندر حقیده رومان») اثریده به تفصیل یاریتیلگن. مسکو، ۱۹۴۸.

۳- یونان تاریخچیلری پلوتارک و ستره بون لرنینگ معلوماتیگه کوره، اسکندر ابران ده محلی بیر ارستوکرات (اشرافی) نینگ رُخشانه (روشنک) دېگن قیزی سپویب، اونگه اویلنگن اېکن. لېکن افسانه و روایتلرده بو قیز دارانینگ قیزی قیلیب کورستیلگن.

۴- «قرآن» ده اسکندر ابراهیم پیغمبر یولینی دوام اېتیرگن مجوسیلرگه قرشی شفقتسیز کورهش آلیب بارگن و کعبه نی بنا قیلگن بیر پیغمبر صفتیده تصویرلنده دی.

۵- محمود کاشغری «اویغور» سوزی ایضا حیده «سوملی، کییاو، جن بلیق، بېش بلیق و ینگ بلیق شهرلرینی اسکندر بنا قیلگن»، دېب آیته دی (بیرینچی جلد، ۱۳۶- بېت.).

۶- ۲۰۱-۲۰۲- بېتلر. شونگه یقین سوژه «دارا و اسکندر بېک» اېرتگیده هم حکایه قیلینه دی. (اؤزبېک خلق اېرتکلری، ۲ نچی جلد، تاشکېنت، ۱۹۶۴، ۴۳۳ — ۴۳۶- بېتلر.) بیز نینگچه، بو اېرتک یازمه منبعلر — تاریخی-روایتی اثرلر اساسیده پیدا بولگن.

۷- بو رویداد «حیرت الابرار» ده مخصوص بیر حکایه صفتیده کپلتیریلگن.

۸- ۷۵- باده اسکندر سوالیگه سقراط، ۸۰- باده اېسه لقمان جواب بېرهدی.

۹- اسکندرگه چین خاقانی تاریق قیلگن کنیزک نهایتده گوزهل بولگنی اوچون، اونی «لعبت چین» («چین قوغیرچاغی») دېب یوریتیشگن.

۱۰- نوایی یریم تاریخی-یریم افسانوی منبعلر اساسیده قدیمگی ابران شاهلرینی ۴ طبقاتگه بوله دی: «پېشدادی لر، کیانی لر، اشکانی لر و ساسانی لر. نوایی اسکندرنی ایگینچی طبقاتدن سونگ اوتدی دېیدی (اصلیده اسکندر ساسانی لر دوریده اوتگن).